

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: TURAN
Ziya GÖKALP

YIL: 2 SAYI: 6 İLKBAHAR 2010

ISSN: 1308-8041
ONLINE ISSN: 1309-4033

İMTİYAZ SAHİBİ
TURAN Stratejik Araştırmaları Merkezi Kurucusu ve Onursal Başkanı
Dr. Elnur Hasan MİKAIL

Genel Yayın Yönetmeni
Peri HASANLI MİKAIL

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Dr. Yusuf GEDİKLİ

Editörler
Fatih ALPARSLAN
Hayri ÜSTÜN
Kader ÖZLEM
Metanet ALİYEVA

Tasarım
Ali ÇAĞLAYAN
Murat ULUTÜRK

Grafiker
Fatih BALCI

Baskı
Hakimiyet Gazetesi Matbaası
KONYA

Abonelik Bilgileri
Yıllık Abonelik ücreti: 100 TL, KKTC ve Yurtdışı için \$100 USD veya 75 EURO'dur

Banka Hesap Bilgileri
Banka Adı: Yapı Kredi Bankası
Uluslararası gönderiler için: Banka swift(BIC) kodu: YAPITRISXXX
Alıcı adı, soyadı: Elnur Hasan MİKAIL
TL Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 71016087;
IBAN Bilgileri: Tr83000670100000071016087
USD Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80684989;
IBAN Bilgileri: Tr97000670100000080684989
EURO Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80741223;
IBAN Bilgileri: Tr23000670100000080741223
Posta Çeki Hesap Numarası:
Elnur Hasan MİKAIL - 5808040(TL)

Yönetim Yeri Adresi
Bosna Hersek Mahallesi, Ahmet Yesevi Sitesi 1/23,
Selçuklu 42250, KONYA/TÜRKİYE CUMHURİYETİ
Telefon / Belgegeçer: +90 332 241 35 39
Cep Telefonu: +90 531 812 13 61
Web adresi: http://www.turansam.org
E-posta: emikail@yahoo.com

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi
Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: TURAN
Ziya GÖKALP

Ordinaryüs Prof. Dr. Bekir NEBİYEY, AZERBAYCAN
Ordinaryüs Prof. Dr. Ermentay SULTANMURAT, KAZAKİSTAN
Prof. Dr. Akif MUSAYEV, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Alaeddin YALÇINKAYA, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ata ATUN, KKTC
Prof. Dr. Aygün ATTAR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Cemil HASANLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Cihan DURA, TÜRKİYE
Prof. Dr. Elman QULIYEV, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Hacali NECEFOĞLU, TÜRKİYE
Prof. Dr. Hacı Duran, TÜRKİYE
Prof. Dr. İsa KAYACAN, TÜRKİYE
Prof. Dr. Kadir GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mahire QULIYEVA, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Mehmet ERDAŞ, ALMANYA
Prof. Dr. Mehmet GÜNAY, TÜRKİYE
Prof. Dr. Minire GARAYEVA, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Muharrem KASIMLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Musa QASIMLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Nadir MEMMEDLI
Prof. Dr. Şüreddin MEMMEDLI, GÜRCİSTAN
Prof. Dr. Teymur KERİMLİ, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Vaqif ARZUMANLI, AZERBAYCAN
Doç. Dr. Ali KAFKASYALI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Cemalettin CAMCI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Elman ALIYEV, GÜRCİSTAN
Doç. Dr. Emin KURU, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet KARAGÜL, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa SEVER, TÜRKİYE
Doç. Dr. Tudora ARNAUT, UKRAYNA
Doç. Dr. Ülker MAHMUDOVA, AZERBAYCAN
Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENHÜR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ender GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAŞ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kamile GÜLÜM, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kemal KOÇAK, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Osman Gazi AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Süleyman DOĞAN, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Uğur GÜVENÇ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yaşar TAŞKAYA, ÖZBEKİSTAN
Dr. Akif POROY, TÜRKİYE
Dr. Ali Fuat ATALAY, KKTC
Dr. Eldeniz ABBASLI, AZERBAYCAN
Dr. Elnur Hasan MİKALİ, TÜRKİYE
Dr. Elnur NESİROV, AZERBAYCAN
Dr. Meşkure YILMAZ, TÜRKİYE
Dr. Oğuz DOĞAN, TÜRKİYE
Dr. Özkan HÜSEYİN, TÜRKİYE
Dr. Şerahlı LAÇIN, TÜRKİYE
Dr. Yusuf GEDİKLİ, TÜRKİYE
Dr. Zeki AYDIN, TÜRKİYE
Öğr. Gör. Berk ERYAPRAK, TÜRKİYE
Okt. Necati ÇAYIRLI, TÜRKİYE
Uzman Emete GÖZÜGÜZELLİ, KKTC
Uzman Fatih ALPARSLAN, TÜRKİYE
Uzman Yılmaz ÖZKAYA, TÜRKİYE
Uzman Zaur ALIYEV, AZERBAYCAN
Uzman Ziya HACILI, AZERBAYCAN
Celil CAVANŞİR YURDSEVEN, AZERBAYCAN
Faruk HABİBOĞLU, TÜRKİYE
Kader ÖZLEM, TÜRKİYE
Süleyman MERDANOĞLU, ÖZBEKİSTAN
Timur DAVLETOV, HAKASYA

İÇİNDEKİLER

	TİKİNTİ BİZNESİNDƏ MARKETİNG TƏDQİQATLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
1.	Ramin AĞAYEV Asəf oğlu RÜYA MI GERÇEK Mİ	5
2.	Selim UYSAL TÜRKLERDE SADECE SON ŞANS KALDI	9
3.	akademik Ord. Prof. Ermentay SULTANMURAT EMİNE SEVİNÇ ÖKSÜZOĞLU'NUN "TÜRKOĞLU TÜRKLERİZ BİZ" ADLI ŞİİRİNİ	14
4.	TAHLİL Prof. Dr. Emine SEVİNÇ ÖKSÜZOĞLU / Prof. Dr. Nurullah ÇETİN YAŞAR KEMAL'ın "YILANI ÖLDÜRSELER" ROMANINDA YILAN MİTİ ve İNSAN	21
5.	PSİKOLOJİSİ Hayat MEMMEDOVA İnzibat kızı MÜASİR TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ MODAL SÖZLƏR KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏSİ KİMİ	31
6.	Güləhməd İMANOV Nağı oğlu POEZİYA DİLİNDƏ OMONİMLƏRİN ÜSLUBİ İFADƏ TƏRZİ	37
7.	Məhərrəm HÜSEYNOV Abbasəli oğlu HÜSEYN CAVİDİN İLK FƏCİƏLƏRİNDƏ İNSAN TALEYİ PROBLEMİ	42
8.	Səadət CAHANGIRZADƏ Vaqif qızı ТИПЫ ЖИЛИЩ И ОБРЯДЫ СВЯЗАННЫХ СО СТРОИТЕЛЬНОЙ КУЛЬТУРОЙ ЮГО-	45
9.	ВОСТОЧНЫХ РАЙОНОВ МАЛОГО КAVKAZA XIX-НАЧАЛА XX ВЕКОВ (По материалам Кельбаджарского, Кубатлинского, Зангеланского, Джебраильского, Физулинского районов Азербайджанской Республики)	52
	Солмаз МАГЕППАМОВА Саттар кызы Ə.DƏMİRÇİZADƏNİN YARADICILIGINDA «KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» SÜJET VƏ	
10.	MOTİVLƏRİ Yeganə İSMAYILOVA Nəhmətulla qızı ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УМЕНЬШЕНИЯ ВЛИЯНИЯ НЕФТЯНОЙ	56
11.	ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА ЗАГРЯЗНЕНИЕ КАСПИЙСКОГО МОРЯ Афган ГУЛИЕВ Савалан оглы MATEMATİK EĞİTİMİNDE ORTA OKUL ÖĞRENCİLERİNİN VARYASYON	63
12.	DÜŞÜNCELERİNİN GELİŞTİRİLMESİ Haver ALIZADE OKUL KİMYA DENEYİNİN DİDAKTİK FONKSİYONLARI	69
13.	Behruz MEMMEDOV Gibleli oğlu ÇAĞDAŞ DEVİRDE FİZİK EĞİTİMİNİN TEMEL GÖREVLƏRİ	74
14.	Vidadi ORUCOV KİÇİK SAHİBKARLIQ SAHƏSİNDƏ RƏQABƏTİN İNKİŞAFI VƏ ANTİİNHİSAR	79
15.	SİYASƏTİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ Vüqar NƏZƏROV Mehralı oğlu AZƏRBAYCANDA URBANİZASIYA PROSESLƏRİ VƏ ŞƏHƏRLƏRİN İNKİŞAF	85
16.	PROBLEMLƏRİ Doç. Dr. Z. N. EMINOV AZƏRBAYCANDA REGIONAL İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ VƏ REGIONAL SİYASƏT	91
17.	Doç. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA Mail qızı POSTSOVYET ÜLKELERDE YEREL YÖNETİMLƏRİN EKONOMİK GÜCÜNÜN	96
18.	GELİŞTİRİLMESİNİN YÖNTEM VE ARAÇLARI Nikbin YUSİFOV INFLUENCE OF EROSION ON SOIL AND VEGETATION OF HIGH-MOUNTAINOUS	102
19.	MEADOWS OF THE CENTRAL PART OF MAIN CAUCASIAN RIDGE. (Within the limits of AZERBAIJAN)	107
20.	İlham MARDANOV İldirim oğlu GLOBALIZATION PROBLEMS Dr. Elnur Hasan MIKAIL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT VƏ YERLİ ÖZÜNÜDARƏETMƏ	115

21.	ORQANLARININ QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİ SİSTEMİNİN FORMALAŞDIRILMASININ BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ Elmira ZEYNALOVA Şahmar qızı ƏHALİNİN HƏLLEDİCİ İŞTİRAKİ YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏDƏ BAŞLICI ŞƏRTDİR	123
22.	Doç. Dr. Eldar AZADOV Həsənxan oğlu GAGAUZ DİLİNDƏ EV HAYVANNARININ ADLARI	129
23.	Dr. Güllü KARANFİL AZƏRBAYCAN TOPONİMİYASINDA COĞRAFİ TERMİNLƏR BİR MƏNBƏ KİMİ (Abşeron regionunun toponimik materialları əsasında)	135
24.	Mahirə ABBASOVA AZAD İQTİSADI ZONADA MÜƏSSİSƏLƏRİN MARKETİNQ İNFORMASIYA SİSTEMİ VƏ PROBLEMLƏRİ	142
25.	N. S. MIRZƏYEV KITAP TANITIMLARI ve REKLAM	147
		151

(1)
**TİKİNTİ BİZNESİNDƏ MARKETİNG TƏDQİQATLARININ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**
Ramin AĞAYEV Asəf oğlu¹

ÖZET

Son dövəmlərdə gəyri-mənkul piyasaşında pazarlama araştırmalarına geniş yer verilməkdədir. Genel olarak inşaat səktoüründə marketing araştırmaları sözkonusu piyasaşın araştıırılması və rekabet ortamında ürünün piyasaşya sunum koşullarını ele almaktadır. Bu faaliyetler rakip fırmaların fiyat farklılaştırması politikalarının da değərlandırılmasını kapsamaktadır.

Öte yandan inşaat şirketlerinin pazarlama araştırmalarını eksojen faktörler olarak ekonomik, siyasal, hukuki, sosyal, teknolojik etkenler de etkilemektedir. Bu kapsamda sözkonusu piyasada başarılı olmak üretim ve satış planlamasını piyasadaki konjoktürel değışikliklere uygun olarak şekillendirmegi ve bu alandaki araştırmaları gözardı etmemegi gerektirmektedir.

ABSTRACT²

Nowadays it is paid great attention to marketing researches in the construction business. The marketing research in the construction business has been divided in two groups:

- the analyze of the product market produced by construction organization;
- the movement of products and services in competition conditions.

The conducting of the effective marketing research provides revelation of opportunities and threats of building enterprises, the evaluation of market perspectives and the adapting of the marketing strategy to the changing conditions of micro environment.

Bazar münasibətləri şəraitində hər hansı bir müəssisə uğurlu fəaliyyət göstərmək, marketing strategiyası hazırlamaq və səmərəli idarəetmə qərarları qəbul etmək məqsədi ilə daim xarici və daxili marketing mühitini təhlil etməli və nəzarətdə saxlamalı, bunların əsasında onun inkişafına dair təkliflər hazırlamalıdır. Bu işə həmin fəaliyyəti xarakterizə edən marketing tədqiqatlarının mövcudluğu şəraitində mümkündür.

Marketing tədqiqatları termini altında ayrı-ayrı şəxslərin, müəssislərin, dövlət idarələrinin sahibkarlıq, iqtisadi, ictimai, gündəlik fəaliyyətləri kontekstində davranışı, ehtiyacları, münasibətləri, rəyləri, dəlil-sübutları və i.ə. aid məlumatların sistemli şəkildə toplanması və obyektiv olaraq yazılışı, təsnifatı, təhlili və təqdim edilməsi başa düşülür. Bu termin həmçinin, özündə adətən «sənaye marketing tədqiqatları» və «kabinet tədqiqatları» adlanan araşdırma formalarını da birləşdirir, xüsusən də o vaxt ki, bu anlayışlar ilkin (səhra) informasiyanın əldə edilməsinə aid olsun və artıq mövcud məlumatların ikinci təhlilinin nəticəsi olmasın. Ölkəmizdə tətbiq olunan «marketing tədqiqatları» termini iki tərkib hissəyə malikdir – market research – konkret bazarın

¹ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin aspirantı, Azərbaycan Mimarlıq və İnşaat Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Bakı/AZERBAIJAN.

² The specification of the marketing research in the construction business.

öyrənilməsi və marketing research – müəyyən bir təşkilatın marketing kompleksi elementlərinin tədqiqatı. Marketing araşdırmalarına həsr edilmiş elmi ədəbiyyatda marketing tədqiqatları informasiyanın köməyi ilə marketoloqu istehlakçılar, alıcılar və ictimaiyyətlə birləşdirən fəaliyyət növü kimi təyin olunur. Bizim fikrimizcə, marketing tədqiqatları – qərarların qəbulunda qeyri müəyyənliyi azaltmaq məqsədi ilə müxtəlif araşdırmaların sistemli şəkildə hazırlanması, əldə olunmuş informasiyanın təhlili, təqdim edilməsi, nəticələrin və qənaətlərin təşkilat qarşısında duran konkret marketing vəzifəsinə uyğun şəkildə aparılması prosesidir.

Tikinti biznesi sahəsində marketing tədqiqatlarının aparılması zərurəti konstruktiv və funksional çoxşəkillilik, istehsalçı (podratçı) tərəfindən təqdim edilən əmtəə və xidmətlərin müxtəlif səciyyəliyi ilə daha da dərinləşir. Son tikinti məhsulu, bundan savayı, yüksək mürəkkəblik və əmək sərfinin çoxluğu, əhəmiyyətli sərmayə yatırımı ilə səciyyələnir.

Tikinti sahəsindəki marketing tədqiqatlarını iki iriləşdirilmiş qrupa bölmək olar: tikinti təşkilatının istehsal etdiyi əmtəə və məhsullar bazarının təhlili; rəqabət şəraitində əmtəə və xidmətlərin bazarda hərəkəti (satışın təşkili ilə).

Funksiyaların birinci qrupu tikinti, daşınmaz əmlak və xidmətlər bazarının marketing tədqiqatlarını, o cümlədən bunların içində əsas olan aşağıdakıları əhatə edir:

daşınmaz əmlak bazarının tələblərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması;

mövcud və potensial tələbat göstəriciləri əsasında hazır tikinti məhsulunun gələcək satışının qiymətləndirilməsi;

tikinti təşkilatı tərəfindən özünün istehsal, satış və digər imkanlarının real surətdə qiymətləndirilməsi;

bazarda tikinti məhsuluna və tikinti təşkilatının xidmətlərinə müxtəlif amillərin təsirinin öyrənilməsi, gələcək tələbatın proqnozlaşdırılması.

İkinci qrup funksiyalara reklam, ictimaiyyətlə əlaqələr, satışın stimullaşdırılması və sairəni əhatə edən müxtəlif tipli marketing kommunikasiyalarının təhlili daxildir.

Marketing tədqiqatları həmçinin, rəqiblərin məhsullarının qiymətlər nisbətinin öyrənilməsini, sərmayədarların paylı tikintiyə cəlb edilməsi üsullarını, ipoteka kreditləşməsi əsasında xidmətlərin inkişaf etdirilməsini əhatə edə bilər.

Marketing tədqiqatları – spesifik, mürəkkəb, çox əmək tələb edən və baha başa gələn işdir. Bunların həyata keçirilməsi zamanı elmi təhlil metodlarından, bazar proses və təzahürlərinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasından, o cümlədən kompüter texnikasının tətbiqini tələb edən sosioloji və iqtisadi-riyazi proses və təzahürlərdən istifadə edilməsi zəruridir. Bazarın öyrənilməsi üzrə vəzifələrin bir qismini tikinti təşkilatı müstəqil şəkildə yerinə yetirməyə qadirdir, lakin kompleks tədqiqatların həyata keçirilməsi üçün bir qayda olaraq, ixtisaslaşdırılmış tədqiqat agentlikləri cəlb edilir.

Marketing tədqiqatlarında, ilkin və ikinci olaraq iki qismə ayrılan müxtəlif növlü və mənbəli informasiyadan istifadə olunur. İlkin informasiyaya konkret marketing probleminin həlli üçün ilk dəfə toplanılan məlumatlar aid edilir, ikinci informasiyaya isə müxtəlif informasiya daşıyıcılarında (xüsusi ədəbiyyatlarda, dövrü mətbuatda, statistik məcmuələrdə, internet saytlarda, bülletenlərdə və s.) mövcud olan və başqa məqsədlər üçün əldə edilmiş məlumatlar aiddir. İlkin informasiya daha qiymətli hesab olunur, çünki bunlar əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş məqsəd üçün toplanılmış və emal olunmuşdur. Onun əsas üstünlüyü qarşıya qoyulmuş məqsədə tam uyğun gəlməsi, ziddiyyətli məqamların olmaması, toplanması metodologiyasının məlum olması və bunun sayəsində etibarlılıq səviyyəsinin yüksək olmasıdır. İkinci isə – daha predmetli

tədqiqatların proqramlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər. İlk informasiyaya aid məlumatların toplanması və emalı daha əməktutumlu prosesdir və müəyyən məsrəflərlə bağlıdır. İkinci informasiyanın sadəliyi, əlçatırılığı və ucuzluğu heç də həmişə onun səhihliyi və obyektivliyi kimi səciyyələnmir. Eynizamanda qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun gəlməyə, müasir vəziyyəti əks etdirməyə etibarlılıq səviyyəsi məlum olmaya bilər. Tikinti bazarının tədqiq edilməsinin metodoloji üsulları üç istiqamətdə təqdim oluna bilər: 1) sistemli təhlil, proqram-məqsədli planlaşma, kompleks yanaşma da daxil olmaqla ümumelmi metodlar; 2) işgüzar oyunlar və iqtisadi-riyazi modelləşdirmələr də daxil olmaqla kombinə edilmiş və proqnoz metodları; 3) psixologiya, ekologiya, estetika, sosiologiya və s. bilik sahələrindən götürülmüş metodlar.

Təşkili xarakterinə görə marketing tədqiqatları kabinet və səhra metodlarına bölünür. Tədqiqatların səhra metodlarına müşahidə, eksperiment, tələbatı aid etmək olar. Bazarın iştirakçıları və ekspertlər arasında sorğu müsahibə və ya anket formasında aparılır. Müsahibə – müəyyən ssenari üzrə aparılan söhbət formasıdır. Anket sorğuları – sorğuya çəkilən cavablarını tədqiqatçı ilə dialoqa girmədən yazılı və ya interaktiv şəkildə verir. Eksperiment, bir qayda olaraq, kənar amillərin də nəzarətdə saxlanması şərtlə bir amilin digərinə təsirinin araşdırılmasına əsaslanır.

Marketing tədqiqatlarının aparılma prosedurunun ardıcılığı marketing tədqiqatlarının texnologiyası adlanır.

Bu cür prosedurların tipik dəsti aşağıdakıları əhatə edir: 1) marketing probleminin aşkar edilməsi; 2) problemin fərziyyə şəklində formula edilməsi; 3) fərziyyənin yoxlanılmasından ötrü tədqiqatların aparılması planının işlənilib hazırlanması; 4) səhra məlumatlarının toplanılması və emal edilməsi; 5) nəticələrin təhlili və yozumu; 6) qənaət və tövsiyələrin təqdim edilməsi.

Tikintidə marketing tədqiqatları özündə istehsalın optimal həllinin interaktiv (çoxdəfəli) axtarışı prosesini və tikinti məhsulunun realizəsini əks etdirir.

Tikinti sferasında marketing tədqiqatlarının başlıca vəzifələri bunlardır: 1) tikinti məhsulunun bazarının və satışının tədqiqi; mövcud və potensial istehlakçılar (sərmayədarlar) haqqında informasiyanın əldə edilməsi, istehlakçıların (sərmayədarların) üstünlükvermə sisteminin aşkarlanması, rəqiblər haqqında məlumatların əldə edilməsi; 2) yeni tikinti məhsullarının yaradılması imkanlarının araşdırılması; müxtəlif layihələrin tədqiqi, yeni memarlıq-tikinti konsepsiyasının işlənilib hazırlanması; 3) qiymətlərin tədqiqi: qiymət üzrə tələbatın araşdırılması, qiymət rəqabətinin dəyərləndirilməsi, rəqabətli qiymətyaranma siyasətinin təhlili, tikinti məhsulunun həyat dövriyyəsinin müxtəlif mərhələlərində qiymət siyasətinin proqnozlaşdırılması; 4) tikinti məhsulunun hərəkətinin tədqiqi: müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrinin, reklamın səmərəliyinin araşdırılması, tikinti məhsulunun paylanma kanallarının müqayisəli dəyərləndirilməsi; 5) tikinti məhsulunun istehlakçıyadək çatdırılması mexanizmi: hərəkət kanallarının dəyərləndirilməsi, tikinti məhsulu servisinin potensialının tədqiqatı, kommersiya vasitəçilərinin işinin təhlili.

Fikrimizcə, tikinti məhsulunun spesifik xüsusiyyətləri, daşınmaz əmlak bazarında tikinti məhsulunun spesifik vəziyyəti və bütöv bir sıra digər amillər marketing tədqiqatlarının bütün mümkün istiqamətlərini tam şəkildə təsəvvür etməyə imkan vermir, belə ki, bunların tətbiqi daşınmaz əmlak bazarı formalaşdıqca dəyişə bilər.

Marketing tədqiqatları obyekt qismində təşkilat nəzərən xarici olan mühit çıxış edə bilər. Marketing mühiti – geniş sosial planlı ətraf mühit amillərindəndir. Praktiki olaraq təşkilat səviyyəsində idarə edilməyən dolayı təsir mühitini (makrosəviyyə) və

birbaşa təsir mühitini, yəni təşkilatın gündəlik istehsalat fəaliyyətində onun birbaşa əhatəsini (mikrosəviyyə) fərqləndirirlər.

İqtisadi amil ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini, istehsalın səmərəliliyini, əmək məhsuldarlığının səviyyəsini, texnologiyanın inkişaf səviyyəsini, milli bazarın cəlbədiciliyini, daxili bazarın tutumunu, milli valyutanın vəziyyətini, inflyasiyanı, maliyyə-kredit sistemini, istehsalat amilləri ilə təminatını (əmək bazarı, enerji daşıyıcıları bazarı, maddi-texniki resurslar bazarı), vergitutma sistemini, ölkədə rəqabət münasibətlərinin inkişaf səviyyəsini, kölgə iqtisadiyyatını, siyasi amil müxtəlif partiyaların qüvvələr nisbətini, onların proqramlarını, ideologiyasını, siyasi sabitliyini, beynəlxalq siyasəti, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin səviyyəsini, dövlət təşkilatlarını (institutlar), mülkiyyət münasibətlərini, lobbiləşmə qruplarının inkişaf səviyyəsini; hüquqi amil hüquqi inkişaf səviyyəsini, qarşılıqlı münasibətlərin nizamlanma xarakterini; prosessual cəhətini, hüquqi normaların tətbiqinin icbariliyini, sosial-demoqrafik amil demoqrafik, insanların işə və həyat keyfiyyətinə münasibətini, adət və inanclarını, bölüşdürülən dəyərləri, təhsilin səviyyəsini; elmi-texniki amil işə yeni texnologiya və texnikanı, yeni materialları, yeni layihələri, innovasiya siyasətini özündə birləşdirir.

Tikinti təşkilatı həmçinin, rəqiblərin mövcud obyektləri ilə müqayisədə daşınmaz əmlak bazarının tələblərini daha tam təmin edən obyektlər (mənzillər, otaqlar, evlər, qeyri-yaşayış sahələri dəsti və i.a.) tikilməsindən ötrü əsaslandırılmış qərarın qəbulunu mümkünə çevirən daşınmaz əmlak bazarının marketinq tədqiqatlarını həyata keçirməlidir. Son vaxtlar daşınmaz əmlak bazarının marketinq tədqiqatlarına çox vaxt ayrılır, təqdim edilən seqmentlərin çoxsaylı tədqiqatları nəşr edilir, ixtisaslaşmış mətbuatda qiymətli informasiyanın statistik işlənməsinin nəticələri yerləşdirilir, bazardakı hadisələrin inkişaf proqnozlarına da rast gəlinir. Bu, tədqiqatların nəticələrinin həmin bazarın bir çox iştirakçıları – tikinti təşkilatçıları, rielterlər, qiymətləndiricilər, developerlər, istehlakçılar üçün faydalı olması ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, bazarın həmin seqmentində uğura yalnız öz elmi-texniki, istehsal və satış planlarını bazar konyukturasındakı dəyişikliklərə uyğun sisteməlik şəkildə təhlil edən, marketinq tədqiqatlarının nəticələrindən çıxış edərək strateji və taktiki məsələlərin həllində zəruri mütəhərrikiyin təmini məqsədilə öz maddi və intellektual resursları ilə manevr etməyə qadir təşkilatlar yetişə bilərlər. İndiki halda tədqiqat predmeti daşınmaz əmlak bazarında iştirak edən alıcılar, rəqabətin səviyyə və tərkibi, qiymət siyasəti, satış və reklamın stimullaşdırılması, satış kanalları, eləcə də texniki servisin təşkilat səviyyəsi, təqdim olunan rielter, hüquqi, məsləhət xidmətləri çeşidi ola bilər.

Beləliklə səmərəli marketinq tədqiqatlarının qurulması, onların istifadə edilməsi tikinti müəssisənin bazar imkanlarının və risklərini aşkar etməyə, onun bazar perspektivlərini qiymətləndirməyə və ətraf mühit amillərinin dəyişməsi şəraitində hazırlanmış marketinq strategiyasının zəruri dəyişikliklərinin edilməsinə imkan verir.

KAYNAKÇA

1. A.T.Məmmədov. «Marketinqin əsasları». Bakı 2007
2. T.Ş.Şükürov, R.Ş.Şükürov. Marketinq tədqiqatları. Bakı 2007
3. Marketinq. A.N. Romanovun redaktəsi ilə Moskva, 1996 (Rus dilində)

(2)
RÜYA MI GERÇEK Mİ
Selim UYSAL³

Bu sabah uyandığımda güneş daha parlaktı. Hava açık herhalde diye düşündüm. Banyoda yüzümü yıkarken sular ılık ılık akıyordu. O soğukluk gitmişti. Yüzümü yıkayıp sofraya geçtim. Sofrada yok yok. Sucuk,salam,sosis,3-4 çeşit reçel ve peynir, bal vs.

"Anne bu sofraya ne böyle, ikramıya mı çıktı?" dedim. "Her zamanki sofraya işte oğlum"dedi. Rüya mıydım acaba? Halbuki yüzümü de yıkamıştım. Kahvaltımı şaşkınlıkla yaptıktan sonra ""Hadi"dedim kardeşime "Seni okula götürüyüm" "İlahi abi,servis geliyor ya" dedi. "Servis de nerden çıktı,ne zaman servise başladın? Şuncacık yol için servise ne gerek var? Ayrıca servise verecek paramız mı var?" diye sorunca şaşırdı. "Abi,iyi misin? Ne parası? Her öğrenciye servis bedava ya, unuttun mu?"

Noluyordu bana? Neydi bu gariplikler? Televizyona bakayım diye düşünüp televizyonu açtım. Kanal listesi mi karışmış ne, aradığım kanalları bulamadım. Birkaç tanesinde belgesel vardı. RTÜK yine ceza yağdırmış diye düşündüm. Nihayet TRT'yi bulabildim.

Çekik gözlü bir bayan sunucu vardı. Kırgızistan Özerk Cumhuriyeti'nin Çin ile yapılacak ticaret anlaşmasına karşı çıktığından bahsediyordu. Anlam veremedim. Sonraki haberde Kıbrıs'taki Rumların yarısının adayı terkettiğini, kalanların tamamen ayrılmasının da 1 yıl içinde tamamlanacağı söyleniyordu.

Annem ve babama dönerek "Bu TRT ne saçmalıyor böyle, Kanal D, NTV, Habertürk nerede?" dedim. İkisi de güldüler. Babam "Güzel espriydi" dedi.

Allah'ım! Delirdim mi yoksa? Televizyonu bırakıp dışarı çıktım.

Sokaklarda mükemmel bir düzen ve güzellik vardı. Belediye bunları bir gecede mi yapmıştı? Sersemlemiş bir halde yürürken bir reklam panosu dikkatimi çekti: "Turkuaz Havayolları'ndan Yurtiçi Uçuşlarda İndirim! İstanbul-Kaşgar Sadece 100 TL" "Milleti aptal mı sanıyor bunlar" dedim. "Kaşgar yurtiçi mi? Hem de 100 lira olması mümkün değil." Yürümeye devam ettim.

Bir gazeteci görüp yaklaştım. TV kanallarında olduğu gibi gazetelerde de bildiğim isimleri göremedim. Değişik gazeteler vardı. Gazeteciye "Hürriyet, Habertürk,Sabah falan yok mu?" dedim. "Onlar yeni mi çıktı?" diye cevap verdi. Mevcut gazetelerden adı en çok dikkatimi çeken aldım : TURAN. "Ne kadar?" diye sorunca gazeteci şaşırdı. "Abi sen yurtdışından mı geldin? Burada gazete ücretsiz." Bir kez daha afallamıştım. Bir park bulup oturdum ve başladım gazeteyi okumaya. "Turan Genel Meclisi, ABDnin Kızılderililere yaptığı soykırımı tanıdı.", "Almanya Turan Cumhuriyetinden 100 milyar TL kredi talep etti", "Ermenistandaki aydınlar Azerbaycan Türklerine uyguladıkları soykırım için özür dilediler."

Allah'ım! Dünya tersine mi döndü? Ne demek oluyor bütün bunlar? Yoksa... Yoksa o hayallerimdeki ülkede miyim? Ama nasıl olur? Daha dün gece tvde Tayyipi gördüğüme emindim. İçimi garip bir heyecan kaplamıştı. Gazeteyi bırakıp dolaşmaya başladım. Başka değişiklikler de göreceğime emindim.

.... Dolaştıkça değişiklikler gözüme çarpıyordu. Yerler tertemiz, bir tane bile çöp yoktu. Ana caddedeki dükkanların hepsi değişmiş diye düşündüm. Sonradan farkettim

³ Bilim Kurgu ve Fantastik Bilim yazarı, İstanbul/TÜRKİYE.

ki değişen dükkanlar değil tabelalardı. İçlerinde 1 tane bile yabancı isimli tabela yoktu. Aralarında Azerbaycan, Kazakistan vs.lehçeleriyle yazılmış birkaç dükkan da vardı. Köşedeki Mc Donalds'ın yerinde şimdi "Dönerci Ahmet Usta" vardı. Selam verip sordum:

-Mc Donalds ne zaman kapandı

-Mc Donalds ne?

-Kardeşim var ya hamburgerci işte, ne kadar oldu kapanalı? Daha geçen gün buradaydı.

-Beyefendi bir yanlışınız var. Biz 10 senedir buradayız. Siz Ahmet Usta'nın anlattığı gavur lokantasını soruyorsunuz galiba. Ustamın anlattığına göre o ve benzerleri burada iş yapamadıkları için ülkeyi terkedip gitmişler.

-Teşekkür ederim. Kolay gelsin.

Bu konuşmadan sonra şaşkın şaşkın yürüyor ve aynı anda düşünüyordum. Her gün her saat tıklım tıklım olan Mc Donalds nasıl olur da iş yapamıyor diye bütün şubelerini kapatıp gider?

O ana kadar nasıl dikkat etmemiştim bilmiyorum ama bir anda arabalar dikkatimi çekti. Arabalar bildiğim markalardan hiçbirine benzemiyordu. Yalnız bir tanesini tanıdım. Markası Opel'di. Tam da o sırada yanımdan geçen iki genç o arabaya bakıp gülüşüler.

-Hala bu külüstürlerden kullanan var mı ya

-Tek tük çıkıyor işte. Onlar da dikkat çeksin diye yapıyor sanırım. Ya da babaları veya dedelerinden miras kalmıştır :)

Gençler Opel'e külüstür diyordu. Diğer arabaların amblemlerinden markalarını anlayamıyordum ama kimisinde Kartal, kimisinde Kurt resimleri vardı. Oldukça güzel arabalardı.

Farkında olmadan evden iyice uzaklaşmışım. Yorulmuştum da. Belediye otobüsüne binip eve gitmek için otobüs durağına gittim. Yine değişik markalı güzel bir otobüs geldi. Otobüse binerken akbilimi arabaya başladım ama evde unuttuğumu farkettim. (Türkiye dışından arkadaşlar için not: Akbil otobüslerde kullanılan elektornik bir bilettir.) Şoför inşallah anlayışla karşılar diye düşünerek:

-Kusura bakmayın, akbilimi evde unutmuşum.

-Neyinizi?

-Akbilimi unutmuşum. Para vereyim en iyisi.

-Beyefendi anlamadım. Akbil ne? Neden para veriyorsunuz? Geçin oturun.

-Bugün bayram mı? Otobüsler bedava mı?

Yolcular garip garip bana bakıyordu. İki kadının gülüşerek kendi aralarında konuştuğunu gördüm. Hatta birisinin "Deli olabilir" dediğini de duydum. Tam o sırada yaşı 80 civarında olan bir amca beni çağırırdı. Yanına oturdum.

-Evladım, sen akbili nerden biliyorsun? Annen baban mı anlattı? Artık akbil mi var yakışıklı evladım? Otobüslerin ücretsiz olduğunu bilmiyor musun, hiç otobüse binmedin mi?

-Şeyyy... Bilmem ki... Neyse...

80 yaşındaki amca gülümseyerek gözlüğünü tekrar taktı ve elindeki kitabı okumaya devam etti. Etrafıma baktım. Demin bana güle kadınlar dedikodu yapıyordu. Birisi gazete, diğeri de kitap okuyordu.

Serap mı görüyorum, öldüm de cennete mi geldim diye düşünmeye başlamıştım artık.

Otobüs ilerlerken çevreye daha iyi bakabiliyordum. Binaların o çirkinliklerinden eser kalmamıştı. Hepsi Türk-İslam mimarisinin güzel örnekleriydi. Yollar ve kaldırımlar geniş genişti. Trafik diye bir sorun olmadığını da fark ettim. Az kalsın ineceğim yeri geçiyordum. Kendi mahallem bile tanınmayacak kadar değişmişti.

Yorulmuştum. Eve gittim. Güzel bir akşam yemeğinden sonra televizyonu açtım. Kanalların kimisinde film, kimisinde belgesel, kimisinde ise tartışma programı vardı. Tartışma programlarından biri dikkatimi çekti. Konusu “Mars’a gönderilecek insanlı uzay aracı”ydı. Turan Cumhuriyeti’nin Mars’a insanlı araç göndereceğinden bahsediyorlardı. “Aman Allah’ım! Biz bu kadar geliştik mi?” dedim kendi kendime. Şu “Turan Cumhuriyeti” sözü ise hala aklımı karıştırıyordu. Herkes, her şey normalmiş gibi davrandığı için sormaya da çekiniyordum. Programı biraz daha izledim ve yatmaya karar verdim.

Sabah beni annem uyandırdı:

-Selim, kapıda seni görmek isteyenler var.

Uykulu ve şaşkın bir şekilde kapıya gittim. 35-40 yaşlarında, iyi giyimli bir adam ve bir kadın gülümseyerek bana bakıyorlardı. Kapıdaki adam:

-Biz Bilim ve Teknoloji Bakanlığı’ndan geliyoruz. Lütfen hazırlanın ve bir an önce çıkalım.

Annem ve babama baktım. Git der gibi başlarını salladılar. Yüzlerinde güven veren bir ifade vardı. Beş dakika içerisinde hazırlandım ve çıktık. Kapıda bekleyen bir arabaya bindik. Bir süre sessiz gittikten sonra ilk olarak kadın konuştu:

-Selim, nerede olduğunu biliyor musun? Hangi ülkedesin?

-Türkiye’deyim. Ne demek oluyor bu?

Adam söze girdi:

-Eksik bilgi... Turan Cumhuriyeti Türkiye Özerk Bölgesi’ndesin.

Ben de bunu merak ettiğim için fırsat bu fırsat diyerek sordum:

-Turan Cumhuriyeti de ne?

Adam, beni duymamış gibi bir soru daha sordu:

-Hangi yıldayız? Bunu biliyor musun

-Oyun mu oynuyorsunuz? 2010 elbette...

Gülümsediler.

-Şu an 2107 senesindeyiz Selim.

Dilim tutulmuştu sanki. Soru bile soramıyordum. Beynimde garip garip düşünceler birbiri ardına geçip duruyordu. En sonunda yutkundum ve:

-Şimdi nereye gidiyoruz peki? diye sorabildim.

Devlet Bilim Araştırma Merkezi’ne gittiğimizi söylediler. Korku ve heyecanla süren yolculuğum bitip de arabadan indiğimde önümde oldukça görkemli bir bina vardı. Büyük harflerle “D.B.A.M.” yazıyordu. Yani “Devlet Bilim Araştırma Merkezi” burasıydı.

Onlarla birlikte içeri girdim. Binanın içi de dışı gibi çok güzel ve görkemliydi. Bir asansörle yerin altına doğru 5 kat indik. Asansörden çıkıp ilerlerken birkaç kapıdan özel kartlar ile geçtik. Sanki bir bilim-kurgu filmindeydim. Nihayet oldukça geniş bir bölüme geldik. Orada bir grup bilim adamı oturuyordu. Bizi bekliyor olmalıydılar ki bizi gördüklerinde gülerek ayağa kalktılar. İçlerinden biri:

-İşte Selim geldi

-Hoş geldin Selim.

-Hoş... Hoşbulduk... Adımı... Adımı nereden biliyorsunuz?

-Merak ettiğin her şeyi ve fazlasını öğreneceksin.

Beynim zonkluyordu. Düşünmekten aklımı yitirecektim. Halimi anlamış olacaktı ki içlerinde en yaşlı görüneni söze girdi:

-Selim, biliyorum şu an kafan karmakarışık. Seni daha fazla bekletmeden zihnini meşgul eden sorulara cevap vereyim. Şu an 2107 yılındayız. Turan Cumhuriyeti Türkiye Özerk Bölgesi içerisinde bulunuyoruz. Sen bizim zamanda yolculuk çalışmamızın ilk deneyinin parçasısın.

“Zamanda yolculuk”, “deney”, “deneyimizin ilk parçası”... Bu sözler başımın içinde çınlıyor, kafatasımın duvarlarına vurup vurup geri dönüyordu. Ben bir deneyin parçasıydım. Hem de zaman yolculuğu deneyinin. Yoo, olamaz. Ben gerçekten rüya görüyordum. Buna emindim artık.

-Selim, merak etme. Rüya falan görmüyorsun. Söylediklerimiz birer gerçek. Aile bireylerin dışında gördüğün herkes de gerçek. Bunu anlamamanın ve kabullenmenin zor olduğunu biliyorum. Ancak emin ol, bunu anlatmanın daha uygun bir yolu yok. Şok yaşamaman için bir gün boyunca çevredeki farkları görmeni sağladık.

Aralarından genç bir bayan “Mehmet Hocam, müsaade eder misiniz?” diyip benimle konuşan yaşlı bilim adamından izin alarak konuşmaya başladı:

-Selim, normal olarak bu tarihte vefat etmiş olacaksın. Sen vefat ettikten sonra bağımsız Türk Cumhuriyetleri birleşerek Turan Cumhuriyeti’ni meydana getirdiler. Her bir Türk cumhuriyeti de özerk bölgeler olarak kabul edildi. Aklına gelebilecek her alanda kusursuz değil ama kusursuza yakın bir düzen kuruldu. Bilim ve teknolojide çok büyük gelişmeler sağlandı. Siyasi, askeri ve ekonomik olarak Turan Cumhuriyeti süper güç konumunda. Giderek de her alanda gelişmeye ve dünya üzerinde etkisini artırmaya devam etmekte.

Dünyanın durumunu sorarsan, Avrupa Birliği dağıldı ve eskisi gibi birbirinden ayrı devletler halinde devam ediyorlar. Almanya, İngiltere, Fransa gibi devletler tek başlarına Turan Cumhuriyeti’nin gücüne erişemiyorlar.

-Gazetede görmüştüm. Almanya Turan Cumhuriyeti’nden kredi istiyor diyordu.

-Şu an Almanya’nın ekonomik büyüklüğü sadece Turan Cumhuriyeti’nin nispeten en az gelişen bölgesi Kırgızistan Özerk Bölgesi’nin ekonomik büyüklüğüne eşit.

Diğerlerini söylemiyorum bile.

ABD’de zenciler bir federasyon kurdular. Ayrılma istekleri yok ama bu

ABD’yi oldukça zorluyor.

Bir de senin zamanındaki büyük güçlerden İsrail var tabii... İsrail toprakları biraz küçülmüş olarak durduğu yerde duruyor. Ancak eskisi gibi oradan her yere saldıramıyor. Aksine o küçük topraklarda Müslümanların arasında resmen sıkışmış ve çaresiz bir şekilde. Ağzını dahi açamıyor diyebilirim sana.

-Bu kadar çok değişiklik 100 sene gibi kısa bir zamanda mı oldu? 2010’da bunlardan eser bile yoktu.

-Evet, biliyorum. Sana “Turan Cumhuriyeti”nin kuruluşunu göremeyeceksin dedim ama hazırlıklarını, başlangıç aşamasını görebileceksin. Daha Türk Devletleri ekonomik bir birlik olarak birleştikleri zaman bile büyük bir gelişim meydana geldi. Bu birleşme askeri birlik ve sonunda siyasi birliğe dönüşünce bu gelişme çok daha hızlandı.

-Demek ki birlik olunduğunda çok kısa zamanda bile dünyanın düzenini değiştirebiliyormuşuz. Değil mi?

-Çok doğru, dedi genç erkek bilim adamlarından biri gülümseyerek. Selim, bugün seni burada ağırlayacağız akşama kadar. Bu büyük coğrafyayı ve ondaki bütün

değişimleri yerinde görmeni de isterdik ama bu kısa sürede mümkün değil. Onun için sana burada bilgi vererek ve ekranlardan göstererek değişimleri anlatacağız.

Bu sırada bir bayan elinde tepsiyle gelerek “Buyurun, çaylarınız” dedi.

-Herşey değişmiş ama çay keyfi değişmemiş, dedim.

Hep birlikte gülerek çaylarımızı yudumladık.

(Devam Edecek)

(3)
TÜRKLERDE SADECE SON ŞANS KALDI
akademik Ord. Prof. Ermentay SULTANMURAT⁴

Türklerle karşı yapılmakta olan total saldırı beş asırdan beri devam etmektedir. Bu saldırı üç ana istikamette gerçekleşmektedir:

Bize sosyal yaşamda asla kalkınmayacak, hiçbir zaman gelişme kaydetmeyecek formülleri empoze ederek, dünya görüşümüze, sosyal kültürümüze, dini, kültürel geleneklerimize yabancılaştırmak ve milliyetimizi koruyabilme gücünden yoksun etmek.

Kolonizatörler kendi yaşamını uzatabilmek için dağınık olan Türkleri asimile etmek.

Küreselleşme yoluyla. Küreselleşmeye Türkler hazır değildirler. Kazaklar ile Kırgızlar çalışkan Çinlerden her yönden de yenilmektedir.

Bize Türk süperetnosunu oluşturarak, yaşamakta olduğumuz çıkmazları ortadan kaldıracak Türk Uygarlığını yükseltecek olan Stratejik Toplumsal Gelişme Programı gerekmektedir.

Böyle bir program olan Toplumsal Kalkınmanın Türk Yolu çift faktörlü ekonomi modeli ile dahabiya demokrasisidir.

Bu kalkınma yolu halklarımızı korumakla kalmaz, aynı zamanda, dünya uygarlığına Türk Birliği vasıtasıyla etki edebilecek sübjeye dönüştürecektir. Moğolistan'dan Ak Deniz'e kadar bu Birliğimiz Çin-Hindi imparatorluğunu engel olmakla birlikte Avrasya'nın siyasi ve etnik yapısını da koruyacaktır.

Türklerin ortak kültürel yapısını oluşturmada Atatürkçe'nin, Türk Birliği bayramının, Türklerin sosyo-kültürel merkezinin oluşturma önemi sonsuzdur. Türk Halkları Akademisi de Turan'da inşa edilmelidir.

Beş asırlık zaman içerisinde birikmiş problemleri yukarıda bahsettiğimiz yönde çözebiliriz. Biz, Türk aydınları hükümetimizle birlikte elele çalışırsak bu sorunu aşabiliriz.

« Turks have last chance »

The total campaign against turkic proceeds in the fifth century which is nowadays lead basically in three directions:

1. - Planting of such models of social development which will result of never getting us in a same row with other developed countries;

- Entering dissonance to our outlook - to spiritual foundations, cultural, religious, national traditions to take away unity in ideas on the main thing;

All this has resulted, and will lead to the further loss of ability to develop according to own interests;

2. Colonizers for prolongation of own safe life at an accelerated pace assimilate the shattered, defenceless turks;

3. Globalization - turkics are not ready for it; kazakhs and kyrgyz loses to hardworking chinese on all positions, and osmanli turks as well started to concede aliens.

⁴ Dünya Türkleri Asamblesi Genel Başkanı, KAZAKİSTAN

We need a strategy - the program of social development, which by consolidation of Turkic super ethnos, calming the antiturkic processes, become similarly to elements in which we drowning, would lead to prosperity of the updated Turkic civilization.

Such Program - the Turkic way of social development consists from two-factorial model of market economy and dahabic democracies.

Such way, having kept our people to transform them through the Turkic Union, in the subject influencing development world civilizations.

Our Union reaching from Mongolia up to Mediterranean sea, becoming a barrier in a way of the chinese-Indian migration to provide political, ethnic stability of all Eurasia.

In formation of the general cultural space of Turkic people language «anaturk», the Holiday of "Unity of Turkic people", activity of the socially-cultural center of Turkic people – small town Turan has unsurpassed value. Academy of the Turkic countries should be placed in a Turan town.

Those are the basic directions of the decision of the collected problems and some measures facilitating their realization. In development of them, in process of its best abilities the World Assembly of Turkic People is engaged also.

If we are conceiving people of the Turkic world, having united, divide together burdens and work side by side with our governments, the mission of revival of the updated Turkic civilization – will be in our ability.

TÜRKLERDE SADECE SON ŞANS KALDI

Türlere⁵ karşı yapılmakta olan total saldırı beş asırdan beri devam etmektedir. Eğer, on dokuzuncu yüzyılda Rusya ve Çin elinden geldiği kadar toprakları istila etmeyi tamamladıysa da, Yunanistan Batıyla seferber olarak, Ruslar Ermeni çeteleriyle birlikte yalnız kalan Türk Devletini istila etmek üzereydi. Ancak Türkler savaşçı ruhu ve Atatürk'ün önderliğiyle Türkiye Cumhuriyeti olarak yeniden yapılandı. Ancak, ilerleyen dönemlerde bağımsızlık korunduysa da düşmanlar Türklerin şuuru ve aklına karışıklık empoze etmeyi başarmıştır. Bundan dolayı Türk uygarlığının son dalı olan Anadolu tüm Türk Dünyasında olduğu gibi ufak tüccarlar toplumuna dönüşmüştür. Türkiye Japonya ve Kore gibi değildir, bundan dolayı, Türk devletlerinin lideri olamamıştır.

Böylece saldırganlık sendromu geçen yüzyılın altmışıncı yılları Kıbrıs'ta⁶, olduğu gibi kendilerinin varlığını ortaya koymuştur. Bu olgu doksanlı yıllarda Azerbaycan'da da görülür. Yaşanan bu olayların neticesinde yüzde yirmi Türk toprağı Ermeni istilacıların tabanının altında bulunmaktadır.

İmparatorluklarının son günleri yaklaştığını hisseden Çin ve Rusya hiçbir şeye bakmaksızın aşşmşlasyon sürecini hızlandırarak ilk olarak dağınık ve savunmasız Türk toplumları asimile etmeye başlarlar. Dahası, biz onlara kaygısızlığımızla da yardım etmişizdir. Örneğin objektif ve sübjektif nedenlerle birlikte şu an bağımsız yeni Türk ülkelerinde hızlı Ruslaştırma süreci devam etmektedir. İmparatorluk döneminde Kazakistan'da "Kreposnoe pravo" olarak adlandırılan köle tutma hakkının Rus varyantı

⁵ Tüm Türk Halkaları kastedilmektedir.

⁶ Eğer ABD Türkiye'yi NATO çerçevesinde partner olarak tanımasaydı, bu kısa süreli savaşın sonucu nasıl sonuçlanmış olabileceğini tahmin etmek zordur.

gereği Kazaklar şehir dışında yaşamış olup, milli varlığını koruyabilmiştir. Şimdilerde ise Kazaklar günlük ekmek bulabilmeleri için şehirlere taşınmak zorundadır. Bu şehirlerde Rusça bilmesi zorunludur. Rusça bilmeyen bir gün bile kalamaz, hatta bilet kasacı bile olamaz.

Bazı Rusların da itiraf ettikleri gibi "...Türlere karşı tüm Rus ve Avrupa tarih bilimi karşı cephe almıştır ..."7. Tabi böyle bir "bilim" gerçek bilim değildir, Bu olsa olsa kendilerinin ırkçı ve artniyetli tuzaklarını ve eylemlerini aklama sayıklamasıdır. Eğer böyleyse bu bilim değil, sahiplerinin amaçlarına hizmet eden ninnidir. Eskiden bu böyleydi, ancak şu an "yalanbilimi" daha da çetinleşmiştir. Maalesef, Türlere karşı, özellikle de, Müslüman Türlere karşı sadece tarih bilimi değil, kolonyal ülkelerin ve Batı alyansının tüm yaşam biçimi cephe almış durumdadır.

Türleri yokuşa doğru sürükleyen ikinci tehlike "küreselleşme"dir. Buna Türlere hazır değildirler. Bizim ülkelerde klasik kapitalizm yaşadıkça biz asla rekabete dayanıklı olamayacağız. İşkolik Çinlilerin bugün bile her yönden yenilmekteyiz. Biz bu süreçlerden kaçamayız. Üstelik tüm dünya bizim kaynaklara ihtiyaç duymaktadır.

Böylece günlük olarak yaşamak isteyen ve "parlak perspektifler" vaat eden soydaş yetkililerimiz sayesinde Türk Dünyası yokuşa doğru ilerledikçe ilerlemektedir.

Çünkü bize karşı işleyen ve yüzyıllardan beri kök salan bu sürece et ve kemiğimiz de alışmış gibi. Bu süreç küreselleşme baskısıyla sonlanma seviyesine ulaşmıştır. Bu süreci durdurmak için yapmış olduğumuz bizim baygın çabalarımız ise köklü hazırlığın olmadığı için başarısız olacaktır.

Bağımsız devletlerin ortaya çıkışı kimseyi yanıltmamalıdır. Bu sadece şartlı egemenliktir. Bu sadece yeniden kalkınmamız için birer şanstır. Bu şansı kullanmak için Türlere karşı oluşan köklü tutumları ortadan kaldıracak ve Türlerin kendi çıkarlarına hizmet edebilecek ve yönlendirebilecek bir stratejiye ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu strateji devrimizin esas amacı; her Türk'ün ve Türk Topluluğun her tabakasının ve genel olarak tüm Türk Dünyasının ülküsüne uygun olarak ihtiyaçlarını karşılayabilmeli ve bu düşüncelerden kaynaklanmalıdır. Bizce bu strateji şöyle adlandırılmalıdır: "Yenilenmiş Türk Uygarlığının Yeniden Doğuşu, Dünya ve Türk Dünyasında Türlerin Birleşme Esasına Dayalı Her Türk'ün ve Türk Milletinin Bağımsız, Eşit ve Güvenli Yaşamının Sağlanması".

Diyebiliriz ki, Türlerin bugünü ve yarını sağlayabilmek için "Yenilenmiş Türk Uygarlığının Yeniden Doğuşu, Dünya ve Türk Dünyasında Türlerin Birleşmesi Gerekmemektedir".

Bugün görünüşte Türk Uygarlığı yoktur, Türk Uygarlığının unsurları müzelerde, bizim şuurumuzda ve diğer yerlerde bulunmaktadır. Bunu yeniden yükseltmemiz için canlandırma düşüncesi milyonlarca kişinin aklında ve şuurunda canlanması ve toplumsal enerjinin uyanmasıyla harekete geçmelidir. Ama bu düşünceyi sadece Türklük düşüncesini benimseyenler kabul edebilmektedir. Ancak böyle kişiler çok az olmakta birlikte, büyük amaca ulaşmak için yetersizdir. En önemli olanı onlar yeniden doğuş teorisini oluşturabilirler, büyük kitlelere sunabilirler ve kendileri de bu sürece katılabilirler, gerekirse gerçekleştirilmesine önderlik de edebilir.

Bu istikamette ilk önce Türk Dünyasında Türk dünyagörüşü ve felsefesini ve Türk Dünyasının toplumsal kalkınma programını esaslarını hazırlamak gerekir.

7 "Murat Acı'nın "Avrupa, Türlere, Büyük Bozkır" kitabı hakkında" Dm. Verhoturov, "Knigolub" gazetesi № 11, 2005. Moskova.

Türk Dünyası ölü ile canlı arasında varlığını sürdürmekte olduğundan⁸ kültürel yapımıza uygun olarak canlanmaya doğru ilerletmeli ve uygarlığımızı kısa bir süreçte birkaç onyıllığına kalkındırmalıdır. Bununla birlikte bu inceleme-çalışmalarımızın toplumun ortak değeri haline gelmesini ve her Türk'e ana sütüyle benimsenmesini sağlamalıyız.

Sözkonusu sorunun çözümünü Dünya Türkleri Asamblesi⁹ 2007'de Kazakistan'da düzenlemiş olduğu ve Türkiye'den de turancı dava arkadaşım Sayın Turan Yazgan başkanlığıyla ve Sayın Prof. Dr. Bayram Bayraktar ve diğer delegelerin de katılımıyla yapılan 5. kurultay kararına uygun olarak üretmektedir. Daha net deyişle, Türk Dünyagörüşünün Canlanması konusunda Tataristan'da bilim adamı R. Muhametdinov'un başkanlığıyla Türk Dünyagörüşünü Canlandırma Merkezi, Ord. Prof. Dr. E. Sultanmurat'ın başkanlığıyla Kazakistan'da Turan şehrinde Türk Dünyası Toplumsal Gelişme Enstitüsü ve Ord. Prof. Dr. B. Karimov'un başkanlığıyla Anaturkçe Dil Enstitüsü çalışmaktadır.

Söz konusu Turan şehri, yani, toplumsal ve kültürel merkezinin yeri mezkur kurultay tarafından seçilmiş, Kazakistan Cumhurbaşkanlığı tarafından onaylanmış ve gerçekleştirilmesi gereken projeler listesine alınmıştır. Turan şehri üç Türk Cumhuriyetlerin kavşağı olarak kabul edilen Güney Kazakistan'da bulunmaktadır.

Bizim sunmakta olduğumuz toplumsal gelişimin Türk modeli piyasa ekonomisinin çiftfaktörlü modelini kapsamakta olup, formülün esasını işçilerin sahibi oldukları şirketlerin oluşturduğu, ABD'de ESOP devlet programı tarafından kullanılan, birçok ülke tarafından denenmiş olan, gelişimci yeni piyasa ekonomisinin modelini oluşturmaktadır¹⁰. Böyle bir ekonomi şu an bilinmekte olan diğer işletme türlerinden daha etkin ve gelir sağlayıcıdır¹¹. Bu model İspanya'da Mondragon şirketler gurubu tarafından en üst düzeyde geliştirilmiştir. Bu şirketler gurubuyla akraba kurumlar Türkiye'de de bulunmaktadır. Bu şirketlerde her personel ve personel gurubu aynı zamanda şirketin sahibi olduğundan çalışma sonuçları daha da verimlidir. Belirtmeliyiz ki, bir zamanları Kazakistan'da da bu modeli kullanarak olağanüstü sonuçlara ulaştığımız.

Her Türk'ün yeteneğini geliştirerek uygulanan böyle ekonomi modeli her Türk devletini geride kalmışlıktan kurtaracak ve yükselmenin en üst zirvesine çıkmasını da sağlayacaktır.

Böyle bir ekonomi oluşumunun organik devamı olarak gerçek halk demokrasisi olan "Dahabya demokrasisi"dir¹². Bu modelde temsili ve düz demokrasinin rolleri dengelendirilmiş olup, çağın ve dünyanın çağdaş uygarlık dengesinin taleplerine tam olarak uymaktadır.

Böyle bir demokrasi yöneticilerin yolsuzluk yapmasını önleyerek yöneticilerin halk çıkarı, devlet Anayasası için çalışmalarını sağlar. Bu ise Türk Devletleri için gündemdeki en önemli sorunlardandır. Bundan dolayı yolsuzluk yapma niyetinde olan yetkililere art niyetli amaçlarını gerçekleştirmelerine hiçbir olanak tanımaz. Bu durumda dahabya demokrasisi böyle yetkiliyi uzaklaştırır ve daha sonra da yolsuzlukların

8 "Türklük İdeolojisinin Perspektifleri" R. Bezertinov, "Beznen Yul" gazetesi, , №6, Aralık, 2004. Tatrıstan

9 Türk Halkları Asamblesi 1990 tarihinde Moskova'da kurulmuştur. 1997 tarihindeki İzmir Kurultayından sonra "Dünya Asamblesi" Statüsünü almıştır.

10 "İstikrarın Türk Kemri (AvrASYa)" E. Sultanmurat, R. Muahmettinov, B. Karimov, Kazan 2009.

11 The National Center for Employee Ownership, www.nceo.org; Kelso Institute for the Study of Economic Systems, www.kelsoinstitute.org; Ohio Employee Ownership Center, http://cog.kent.edu/index.html; Mondragon cooperative corporation – MCC, www.mondragon-corporation.com

12 «Transformation of the World», Y.Sultanmurat, "Civilisation", Almaty, 2002.

yapılmasına izin vermez.Devletlerimizin kalkınması için bu meselelerin önemi çok büyüktür.

Ekonominin çift faktörlü modeli eşit, bağımsız ve hür olmak isteyen Türk Dünyagörüşüne uyar, kökleri ise toplumsal şuurun karakterinde saklıdır. Ayrıca bu toplumsal kalkınmanın Türk modelinin esasını oluşturur.

Türk Dünyası sunmakta olduğumuz toplumsal gelişim modelini kabul etmekle sadece canlanarak yükselmez, aynı zamanda Türk Birliği nezdinde dünya kültürünün ve uygarlığının gelişmesinde yön verecek ve etkileyecek sübjeye dönüşecektir. Dahası, böylece, Mogolistan’dan Ak Deniz’e kadar olan coğrafyayı kapsayarak, Avrupa’yı da Çin-Hind akımından engelleyerek tüm AvrAsya bölgesinde istikrarı sağlar koruyucu kemer misyonunu da üstlenecektir. Bundan dolayı, Türk Dünyası İstikrar Kemerinin oluşması etnik varlıklarının korunması ve doğal gelişmesinin garantörü olarak bu coğrafyada yaşamakta olan ve “kalkanı zayıflayan” Avrupa ülkelerini de ilgilendirmelidir.

Sayın Bilimadamları!

Sizler Türk Dünyasının birleşmesinde dil iletişiminin önemini rolünü daha net anlarsınız.

Birleştirici unsur olarak böyle bir dil Türk Ruhunun esasını oluşturan, ruhunun yansması olan ve binlerce yıllık tarihi süreçte yoğrulan bir dil olabilir. Bu nedenle Anatürkçe Enstitüsü ortak kelime ve kavramları kullanarak ortak Türkçe çalışmalarını yürütmektedir. Böylece biz hepimizin atalarımızın kullandığı dili yeniden canlandırmış olacağız. Bundan dolayı biz bu dili, anamızın dili, yani, “Ana Türkçe” olarak adlandırmaktayız. Anatürkçe Türk milli gelişimin doğal ürünü olarak ve kendisi oluşturduğu içmayasını yoğurarak ahenk ve uygunlukla gelişmesini sağlayacaktır.

Ancak parasızlık elimizi bağlamaktadır. Böyle durumlarda çaresizlikten “neden Dünya Yahudi Kongresi dünyayı yönetirken Türk Birliği yaşamını sürdürmeye çalışıyor?” diye düşünüyor insan. Bir zamanları 1997 tarihinde bizim İzmir Kurultayına zamanının Başbakanı Sayın Mesut Yılmaz katılmıştı ya?

Gerekli derecede mali yardım olursa biz bu dili iki yılda kullanabilecek duruma getirebilir, İsmail Gaspralı’nın çalışmalarını devam ederek Türk Dünyası “TERCÜMAN” gazetesini yayınlatabilirdik. İlerleyen iki seneden sonra da Anatürkçe’yi günlük iletişim dili olarak da sunabilir ve elektronik ortamda Türk Dünyasına yönelik yayın yapabiliriz. Biz bu dilin sadece bir iletişim dili olmakla birlikte şuan yaşamakta olan Türk lehçelerinin yaşamasını koruyabileceğine de inanmaktayız. En önemlisi Anatürkçe bilgi, kültür ve bilim dili olacağına inanmaktayız. Böylece, kısa bir süreçte Türk Dünyasında yayılarak, gelecekte dünya dili olarak ortaya çıkacaktır. Ayrıca Anatürkçe Türk Dünyasını ideolojik amaçlı Rus bilgi alanının etkisinden kurtaracak ve genel Türk Kültürünün canlanmasına hizmet edecek tek araç olacaktır.

Bazı Kazaklar Kazakçayı ortak dil olarak kullanmasını istemektedir. Nursultan Nazarbayev’in Kazakça’nın ana kökeni olan eski yapısından değişmeyen Türk lehçelerinin biri olduğunu söylemekle yanılmamıştır. nden Türkiyeliler de Türkiye Türkçesini ortak Türkçe olarak seçmek isterler.

Böylece net bir karar alamadığımızdan dolayı kendisi avucumuza gelmiş olan şansın yirmi yılını boşuna yitirdik. Böylece bş konuşmalara devam edersek birliğin esası olan dilin ihtiyacı da ortadan kalkabilir. Bundan dolayı elde var imkanı da kaybetmeden, tereddüt etmeden Anatürkçemizi oluşturalım. Bu ise geleceğe yönelik faaliyetlerimizin esas aracı olacaktır. Bu ise birlik sayesinde mutlu gelecek için

çalışanlar için yeni güç verecektir. Önemli olan, şahsi çıkarlarını sağlamak için ülküyü araç edenlerden arındırmaktır.

Değerli dostlar!

Yukarıda bahsettiğim ortak yükseliş için yapılmakta olan çalışmaların bir kısmıdır. Türk sosyal bilimlere gelecek uğruna geçmişini yoklamaya ihtiyaç duymaktadır. Bu da en iyi şekilde Nahçıvan'daki samitte Kazakistan Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev tarafından kurulması teklif edilen Türk Dünyası Bilimler Akademisinde yapılacaktır. Bu akademinin Turan şehrinde yerleşmesi her açıdan uygun olabilirdi¹³. Biz bu konuda sizlerden fikri destek bekliyoruz.

Bizim hükümet yetkililerimizin yabancı “danışmanları” mevcuttur. Onların çoğu da Türk Dünyası birliğine olumsuz bakmaktadırlar. Son yıllarda net adımlar atılmıştır. Parlamentolar Birliği, Türk Danışma Kurulu projesi kurulmuş olup, Türk Dünyası entegrasyonu amacıyla birçok etkinlik planlamaktadır. Ancak bu alanlarda toplumun aktivitesi görülmemektedir. Kırgızistan'ın dışında hiç olmazsa “Turan” veya “Türkistan” adını taşıyan siyasi parti veya hareket hemen hemen hiç yoktur. Eğer bunlar olmayacaksa, acaba, Türk Parlamentolar Birliğinde kimler çalışacaktır?

Türk Birliği amaçlı çalışmaların gelişmesi için bu ülke erek edinen Türk Uluslar arası statüdeki kurumun çalışmasını gerekmektedir. Sadece böyle partiler toplum kamuoyunda Türk Dünyası düşüncesini oluşturabilir ve gerçekleştirebilir. Bizce, toplumunun geleceğini düşünen herhangi bir toplumsal oluşum veya kuruluş ve siyasi parti için Türkçülük yabancı bir düşünce sistem değildir. Çünkü Türk Birliği; bizim geleceğimizdir, yani, milli erek olmalıdır.

Biz bugün bazı Türk devletleri ve devlet liderlerinin Türk Dünyasıyla ilgili etkinliklerden uzak durmalarına rağmen çalışmalarında Özbekistan Cumhurbaşkanı İ. Karimov gibi Türk Dünyasına hizmet etmekte olduğunu ispatlamakta olduğunu görmemezlik edemeyiz. Oysa o Türk Dünyası için çalışmakta olan şahsiyetlerden biri değil midir? Azerbaycan ve Türkmenistan'ın genç liderleri İ. Aliyev ve K. Berdimuhamedov gerekli ilgiyi görememektedir. Çözümlememiş sorunların biri de Hazar'daki tartışmalı bölgedir. Eğer sorun iki taraf arasında çözülmezse, mezkur kaynaktan elde edilen gelirler Türk Dünyasına yönelik projeleri desteklemesi yönde Türk Danışma Kuruluna iletilmelidir. Bu birliğimiz ortak uygarlık ve maddi istikrar esasında yükselecek geleceğimizin kökeni olurdu.

Bazen de kardeş iki halk arasında imzalanan anlaşmalar sadece kuru protokol anlaşmasından öteye gidememekte olduğu da görülmektedir. Bazen de havalimanında kardeş ülkenin Cumhurbaşkanı ikinci dereceli devlet temsilcilerinin karşıladığı da sık görülür, bu da işbirliğine giden yolları tıkamaktadır. Rahmetli Haydar Aliyev böyle inceliklere büyük önem vererek devlet işlerini herşeyden üstün tutardı.

Çok yetenekli devlet adamı Sayın Abdullah Gül rahmetli Turgut Özal gibi Türk liderlerini bir araya toplayabileceğine inancım tamdır. Biz gelecek TÜDEV kurultayında hepsini de bir arada görmek isteriz.

... Bugün burada toplananların çoğu kültürbilimciler olduğundan sizlere “Türk Dünyasının Birlik Günü ve Bayramını” düşüncesinin yayılmasını, hatta, kanunen onaylanması konusunda hep beraber çalışmayı öneririm. Politik durumları dikkate alarak bu günü “Türk Kültürü Günü” veya “Türk Halkları Günü” olarak adlandırılabiliriz. En önemlisi de geleceğe yönelik ve tüm Türk Dünyasının her köşesinde sonsuza dek kutlanacak olan böyle bir bayram Türk kültürü ve halklarının

13 www.trukbirlik.gen.tr/lang-tr/dta/ermentay-sultanmurat/985-turk-aleminin-akademisi-turanda-boluvi-tiyis.html

kaynaşması ve birleşmesinde büyük katkıda bulunacaktır. Böyle bir bayramı biz 20 Haziran 2009 tarihinde Türk toplulukları temsilcileriyle Kırgızistan sınırı yakınında bulunan Kazakistan toprakları, Merki şehrinde gerçekleştirdik¹⁴.

Değerli Dostlarım!

Bize son beş asırda birikmiş olan sorunları çok kısa sürede çözmeye yönelik büyük görev düşmektedir. Şimdi ise sıra Türkçülüğü toplumu ayağa kaldırıcı ideolojisi ve ortak “bayrağı olarak duygu ve şuuruza yerleştirme, Türklerin sistematik milli kimliği haline¹⁵” getirme zamanıdır. Ve biz, birer aydın kişi olarak ortak işimize azıcık önem vererek başaracağız.

Eğer biz Türk Dünyasının düşünce adamları devlet yönetimiyle omuz omuza vererek işbirliğini yaparsak bunu başarabiliriz!

Bu davamızda Yüce Yaradan yar ve yardımcımız olsun!

-SON-

NOT: Bildiri metni tercüman Nurgali JUSİPBAY tarafından Kazakistan Türkçesi’nden Türkiye Türkçesi’ne aslına ve tarzına uygun olarak aktarılmıştır.

¹⁴ www.trukbirlik.gen.tr/lang-tr/dta/803-turk-halklarinin-gunu.html

¹⁵ “Türkizm ve Pantürkizm, İ. Gilyazov, N. Goroşkov, S. Çervonnaya, “As-Alan” dergisi - Moskova, 2003. №1 (10).

(4)
**EMİNE SEVİNÇ ÖKSÜZOĞLU'NUN “TÜRKOĞLU TÜRKLERİZ BİZ” ADLI
ŞİİRİNİ TAHLİL**
Prof. Dr. Emine SEVİNÇ ÖKSÜZOĞLU¹⁶
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN¹⁷

Hain bir sessizlik var ülkemin üstünde
İssızlığında yol alıyor umutsuz yarınlar
Taştan duvar örülmüş sanki düşlere
O düşler ki yok olmuş sessiz gecelerde

Emanet yürekte saklanır ülkemin değerleri
Ben Türk genciym iyi bilirim Gençliğe Hitabeyi
İndiremez hiç kimse göklerden bayrağımı
Türkoğlu Türk'üz biz vermeyiz bu vatanı

İstiklal Marşı'nın her satırı bizim kanımız
Bu vatanın askerleri bizim evlatlarımız
Şehit kaniyla sulanmıştır her karış toprağımız
Öyle yiğitleriz ki göz dikenin gözünü oyarız

Saygıda kusur etmem şanlı bayrağıma ve sancağıma
İstiklal Marşı okunurken beklerim "hazır ol" da
Türk ordusu bu vatanın en sağlam kalesidir
Türkoğlu Türk'leriz biz gururumuzdur askerimiz

Bu vatan yavrularımıza tek emanetimiz
Atatürk'ün yolunda giden yılmaz bekçileriz
Biz canız kanız her şeyden önce vatanız
Bu vatanı satanların karşısındayız

Gözümüz karadır bizim yediden yetmiş dek
Müslüman'ız elhamdülillah inancımız tektir tek
Bu vatan için gerekirse bütün kuşak
Ölür ve de öldürürüz vermeyiz zerre toprak

Vatanıma göz dikenler çeksın gözünü şimdi
Dadaloğlu Pir Sultan Yunus Emre ile biz
Her iki cihanda da karşı konulmaz askerleriz
Bu vatanı koruyan Türkoğlu Türk'leriz biz
09.11.2007 / Ankara
(Düşler Sokağı, Ürün Yayınları, Ankara 2008, s.85)

Konu: Türk millî ve manevî değerlerini korumak

16 Berlin/ALMANYA.

17 Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim üyesi

İzlek: Türk milleti, uzun tarihinden süzülüp gelen tam bağımsız ve bağlantısız hür bir millet ve devlet olarak yaşama azim ve iradesini korumada kararlıdır. Türk, millî ve manevî kimliğini oluşturan tüm değerlerini tahrip ve yok etmeye yeltenenlere karşı en sert bir şekilde tepki vermeye hazırdır.

Düşünce: Şiir, barındırdığı düşünce unsuru bakımından ideolojik bir şiirdir ve Türk-İslam ideolojisini hemen hemen bütün boyutlarıyla yansıtmaktadır. Ayrıca şairenin bütün millî değerlerle adeta onlarda fani olurcasına özdeşleşmesi, onu bir millet mistiği hâline getiriyor.

Olay: Şiirin yüzey yapısında belirli bir olay yok. Ancak derin yapısında Türk milletinin tarihte ve günümüzde yaşadığı, yüzyüze kaldığı bazı millî olaylara parça parça göndermeler yapılmaktadır.

Varlık: Şiirde öne çıkan bir varlık anlayışı yok. Yalnız bayrak, vatan, toprak gibi somut nesneler, millî değerleri ve önemleri bakımından ele alınmaktadır. Bu da sezgici/idealist yaklaşıma bağlıdır.

Duygu: Şiirde millî hassasiyetler bağlamında heyecan duygusu ağır basmaktadır. Kendi heyecanını en yüksek düzeyde yansıtan şaire, bunu okuyucuya yansıtmaktadır. Ayrıca tabii, bütün millî değerlerimizi sonuna kadar koruma ümidi duygusu da belirgindir.

*Simge ve İmgeler Dünyası

*"Hain bir sessizlik var ülkemizin üstünde": Bu mısradan iki temel unsur var. 1. İhanet, 2. Sessizlik. Bunları biraz açalım. Ülkemizin üzerine karabasan gibi çöken hainlik ya da ihanet, şairenin çok iyi yakaladığı güncel bir sorundur. O hâlde sormamız gereken şey, hainler kimler ve yaptıkları ihanet nedir? Emperyalist Batı, ta Tanzimat'tan beri milletimiz ve ülkemiz üzerinde hesap, kitap, oyun içindedir. Bizi sömürgeleştirmek, zamanla yok etmek plan ve projelerini hiç aksatmadan uygulamaya çalışıyorlar. Atatürk'ün ifadesiyle "haricî bedhâhlar" yani dışardan bu emperyalist Batı, yine Atatürk'ün ifadesiyle "dâhilî bedhâhlar" yani içerdeki işbirlikçileri, birlikte Türk milleti aleyhine olanca gayretleriyle çalışmaktadırlar. İçimizdeki hainler, emperyalist Batının parayla satın alınmış, kandırılmış ya da bir şekilde ikna edilmiş truva atlarıdır. Emperyalist batının yani Amerika ve Avrupa Birliği'nin gazetelerde, televizyonlarda, siyasette, üniversitede, sivil (pardon "sefil") toplum kuruluşlarında, orada burada aydın yaftasıyla dolaşan, Türklüğü yok etmek için her türlü kumpasın içinde yer alan bu şahsiyetsiz ve milliyetsiz adamlar, millete ve ülkesine tam bir ihanet içindedirler. Emine Hanım, bunları çok iyi fark etmiştir. Hainler sessizce, alttan alta, derinden derine ihanetlerine, milletimizin altını oymaya pervasızca devam ediyorlar. Ama öte yandan bu milletin de kendisine ve vatanına sahip çıkma konusundaki insanı kahreden duyarsızlığı, sessizliği de gerçekliğin bir başka boyutu. Şaire Emine Hanım, her iki durumu milliyetçi bir hassasiyetle sezebilmiş gerçek bir edebiyatçı olduğunu, bu milletin sahih bir evladı olduğunu gösterebilmiştir.

*"İssızlığında yol alıyor umutsuz yarınlar": Bir taraftan vatan hainlerinin, ihanet şebekelerinin her koldan icra-yı faaliyetleri, öbür yandan vatana ve millete sahip çıkma bilincinde, sorumluluk ve görevinde olanların sessizliği, duyarsızlığı şaireyi geleceğimize dair endişeye sevk ediyor. Zifirî karanlığın en koyu anını idrak eden duyarlı bir şairenin yarınlar için umutlarının kaybolduğunu hissediyoruz bu mısradan. Bir milletin, vatanın ve bu milletin bütün değerlerinin sessizce tasfiye ediliyor olması karşısındaki tedirginliğini dile getiren şaire, aslında dolaylı olarak "kalkın ey ehl-i vatan!" uyarısında bulunuyor. Şairler, bir milletin uyarıcı vicdanıdır. Güçlü sezgileriyle

ferdî, millî ve insanî tehlikeleri sezerler ve mensup oldukları milleti sarsıcı bir şekilde uyarırlar. Biz burada bu uyarıyı hissediyoruz. Yoksa Emine Hanım, tam bir ümitsizlik içinde felaket tellallığı yapıyor değildir. Zira o, Türk milletinin son öldürücü darbeye tamamen yok edilmek istenmesi projesi olan mütareke ve işgal dönemi ve akabinde gelen Millî Mücadelemizde büyük Türk Atatürk'ün önderliğindeki şanlı direniş örgütümüz olan Kuva-yı Milliye şahlanışıyla küllerimizden tekrar nasıl doğduğumuzu, bizim millet olarak yaşama irademizi hiçbir zaman kaybetmediğimizi bilen bir kültürel birikime ve altyapıya sahiptir.

*"Taştan duvar örülmüş sanki düşlere / O düşler ki yok olmuş sessiz gecelerde": Burada çok güçlü ve çarpıcı bir imge var. Buradaki "düş" simgesi, bizim Türk milleti olarak geleceğe dair tahayyül ve tasavvurlarımızı, mutlu, iyi, güzel yarınlar hayallerimizi ifade eder. Bizim bu topraklarda geleceğe dair güzel kurgularımız var. Bizim bu vatan topraklarında gelecekte yeniden büyük bir Türk kültür ve medeniyeti, büyük Türk insanlık medeniyeti inşa etme iddiamız var. Bunlar bizim millî düşlerimizdir. Fakat dışardan ve içerden bütün ihanet şebekeleri, milletimizi kısıvrak öyle sarmış, faaliyetlerini öyle yoğunlaştırmışlar ki önümüzü göremez olmuşuz. Geleceğe dair hayal kuramaz olmuşuz.

Buradaki "taştan duvar" simgesi, bizim tarihsel yolculuğumuz önündeki şer ittifaklarının oluşturduğu engellerdir. Haksız ve mesnetsiz Avrupa Birliği dayatmalarıdır, Türk düşmanlığına dayalı PKK kaynaklı ve ona benzer Kürtcülüklerdir, Türk'ten intikam almak isteyen Ermeniciliklerdir. Türk milleti ve Türk tarihi düşmanlığıdır. Kültür emperyalizmi kapsamında Türk'ün dinî ve millî bütün kültürel değerlerinin yok edilmesi çalışmalarıdır. Ağır dış borçlar altında ezilmemizdir, ülkemizin bütün zenginliklerinin gâvura peşkeş çekilmesidir. Daha da çoğaltılabilir. Üzerimizdeki bütün bu ağır baskılar, düşlerimizin sessiz gecelerde kaybolup gitmesine sebep olmaktadır. O hâlde yepyeni bir silkiniş ve uyanış dönemi başlamalıdır.

*"Emanet yürekte saklanır ülkemin değerleri": Emine Hanımın Türk millî değerlerine olan sorumlu ve bilinçli bir şaire yüreğiyle bağlılığının kararlı bir ifadesini görüyoruz. Milletimizin yüzyıllara uzanan ve tarihsel derinliği olan millî ve dinî değerlerimiz, bizim var oluşumuzu anlamlandıran temel değerlerimizdir. Onurumuzdur, gururumuzdur, şerefimizdir, yaşama amacımızdır. Bunlar, iç veya dış kaynaklı hiçbir düşmanın yok edemeyeceği değerlerdir. Bütün bir Türk milletinin yüreklerinde bu değerler, kutsal bir emanet olarak korunmaktadır. Yüreklerimiz emanettir, elbette bir gün biz de fani olacağız. Ama bizden sonra gelecek nesiller bu emanetleri korumaya devam edecektir.

*"Ben Türk genciym iyi bilirim Gençliğe Hitabeyi": Şaire ilk dörtlükte koyu karanlığa işaret etti. Bir bakıma vaziyet, durum ve şartlara dikkat çekti. Bu dörtlükte de bu kadar kötü ve olumsuz şartlara teslim olmama kararlılığını ortaya koymaktadır.

Şairenin Atatürk'ün "Gençliğe Hitabe"sine gönderme yapması son derece anlamlıdır. Zira günümüz Türkiye'sinin genel gidişatı, Atatürk'ün ileri görüşlülüğünü teyit eden bir yapıya sahip. Gençliğe Hitabe'de vurgulanan hususların neredeyse tamamının günümüzde var olması, Atatürk'ün dehasının ve güçlü sezgilerinin bir yansımasıdır.

Emine Hanım, günümüz Türkiye'sinin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel vb alanlardaki genel görünümünü en çarpıcı bir şekilde yansıtabilmek için metinler arası bir ilişki kurarak Atatürk'ün "Gençliğe Hitabe"sine gönderme yapmaktadır ve bu son derece anlamlıdır. Bu bağlamda Gençliğe Hitabe'yi ana hatlarıyla hatırlatmak ve

günümüze dönük yüzüyle güncel bir okumaya tabi tutmak gerekir. Cümle cümle Atatürk nelere dikkat çekmiş bakalım:

1.“Ey Türk gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyeti'ni, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.”: Türk istiklali yani Türk bağımsızlığı ve onun kurumsallaşmış hâli olan Türk Cumhuriyeti tehdit altındadır. Türk gençliği bunu sonsuza dek koruyup savunmak mecburiyetindedir. “Türk istiklali” demek, Türk’ün kendi ülkesinde, kendi idaresinin kendi elinde olduğu, Avrupa Birliği’nin, Amerika’nın, şunun bunun kanun ve anayasa dayatmadığı, siyasetimize, idaremize ortak olmadığı, kendi anayasamızı ve kanunlarımızı tamamen kendi hür irademizle yaptığımız, tam bağımsız ve bağlantısız hür bir Türk idaresi olması demektir. Atatürk burada “Türkiye Cumhuriyeti” demiyor, “Türk Cumhuriyeti” diyor. Bu, bu vatana ve devlete Türk iradesinin, ruhunun, yaklaşımının, bakış açısının hâkim olması demektir. Bugün bu irade, bazıları tarafından devre dışı bırakılarak “Türkiyelilik” adı altında kozmopolit bir yapıya devredilmek istenmektedir. Anayasamızdan, kanunlarımızdan, devlet yapımızdan Türklük motiflerinin tasfiye edilerek, vatan ve devlet Türk dışı ya da Türklüğü bir millî kimlik olarak benimsemek istemeyen unsurlara teslim edilmek istenmektedir. “Türk istiklali” yani Türk’ün bağımsız bir millet ve devlet olma durumu ortadan kaldırılarak Avrupa Birliği’ne bağımlı, Amerika’ya bağımlı, ya da başka bir devlete ve oluşuma bağımlı uydu, köle bir millet yapılma süreci işlemektedir. Atatürk, Türk gençliğinin bu durumun farkına varmasını ve kendi bağımsızlığını korumasını istemiştir.

Emine Hanım, bu görev bilinciyle kendisinin bunun farkında olan bir Türk genci olduğunu ifade ediyor.

2.”Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir.”: Türk milletinin var oluşunun ve geleceğinin tek temeli budur; yani bağımsız bir Türk milleti ve bu bağımsız Türk miletine ait bir Türk cumhuriyetidir. Bu temel en değerli hazinedir. Maalesef bugün Türk milletinin elindeki bu hazine sessizce kayıp gitme sürecindedir. Türk milleti emperyalizme bağımlı hâle getiriliyor, bağımsız Türk Cumhuriyeti de Avrupa Birliği’ne, Amerika’ya, Talabani’ye, Barzani’ye, Soros’a, şuna buna bağımlı hâle getirilmeye çalışılıyor.

3. “İstikbalde dahi, seni bu hazineden mahrum etmek isteyecek dâhilî ve haricî bedhahların olacaktır.”: Atatürk bu hitabeyi, 20 Ekim 1927 tarihinde söylemiş. İstikbalde yani gelecekte dediği bugünler oluyor. Bugün Türk milletinin siyasi, ekonomik, kültürel; her anlamdaki tam bağımsızlık hazinesi, dış emperyalist ülkeler, çok uluslu şirketler (yani haricî bedhahlar) ve onların yerli işbirlikçileri (yani dâhilî bedhahlar) tarafından elinden alınmak üzeredir. Bankalarından madenlerine, fabrikalarından alışveriş kurumlarına, limanlarından iletişim ve ulaşım kuruluşlarına kadar bütün ekonomik değerleri, stratejik kurumları, kültürü, siyaseti Türk’ün elinden alınarak bağımsızlığı yok edilmek üzeredir.

4. “Bir gün, istiklâl ve Cumhuriyet’i müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şerâitini düşünmeyeceksin!”: Türk milleti ve onun en dinamik unsuru olan Türk genci, kendi vatanında sömürge, köle, esir olmamak, bağımsızlığını, istiklalini korumak ve savunmak için içinde bulunduğu şart ve imkanların elverişli olup olmadığını düşünmeyecektir. Gücünün azlığına çokluğuna bakmayacaktır. İmkânsızı mümkün kılmak için var gücüyle Türk vatanında bağımsız ve hür Türk olarak yaşama kararlılığını ortaya koyacak ve bunun gereği neyse onu yapacaktır. Zira Atatürk ve arkadaşları şanlı ve destanî Millî Mücadele’yi en zor şartlar altında, en uygunsuz şartlarda, imkânsızlıklar, yokluklar içinde verdi ve başardı. Demek

ki mühim olan güç, imkân ve şart değil; imandır, inanmaktır, Allah'a ve kendine güvenmektir. Emine Hanım, şiirinde bu imanı kuvvetle vurguluyor.

5. “Bu imkân ve şerait, çok nâmüsait bir mahiyette tezâhür edebilir. İstiklâl ve Cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir gâlibiyetin mümessili olabilirler.”: Bugün bağımsız Türk devletine ve Türk millet varlığına kasteden Avrupa Birliği, Amerika, İsrail gibi devletimsi yapılar, sinsi bir düşmanlık içindedirler ve para, silah, diplomasi gibi hususlarda benzeri görülmemiş bir galibiyetin temsilcisi yani üstün gibi görünüyorlar.

6. “Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zapt edilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir.”: Bugün vatanımızın pek çok önemli kurumu, bankalarından limanlarına, fabrikalarından Telekom'una kadar önemli pek çok kalemiz yabancılar tarafından ele geçirilmiş durumdadır. Türk vatanının ticaretinden kültürüne kadar her alanı neredeyse işgal edilmiş gibidir. Sokakta, çarşıda Türkçe isim taşıyan dükkân bulmak zordur. Her gün birçok gazete, radyo, televizyon ve başka türlü mevzilendikleri inlerinden gâvur parasıyla semirmiş ve şıarmış satılık kalemler ya da Müslümanlık adı altında etnik köken ırkçılığı yapan siyasetçi kılıkli yerli millet haini Türk düşmanları, ordu düşmanlığı yapmaktadırlar. Bunlar, şerefli Türk subaylarına olmadık iftiralar atıp hakaretler ederek Türk ordusunu dağıtmak, etkisiz hâle getirmek, böylece Türk milletini savunmasız ve güvencesiz bırakmak, sonuçta da Türk milletini kolaylıkla tasfiye etmek, vatanımızda da Kürdistan, Ermenistan, Pontus Rum devleti gibi Batı emperyalizminin güdümünde uydu eyaletler kurmak istemektedirler.

7. “Bütün bu şerâitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dâhilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabilirler. Hattâ bu iktidar sahipleri, şahsî menfaatlerini, müstevlîlerin siyasi emelleriyle tevhit edebilirler.”: Sadece şimdi değil; Atatürk'ten sonraki devrelerden beri uzun zamandır memleketin siyasi iktidarını ele geçirenlerin, emperyalist Batıyla kol kola girerek vatan ve millet zararına ne gibi icraatlar yaptıklarını, kişisel çıkarlarını, millet çıkarlarının önüne nasıl geçirdiklerini burada tek tek anlatmayayım. Bunu bütün vatandaşlar biliyor ve görüyor.

8. “Millet, fakr ü zaruret içinde harap ve bîtap düşmüş olabilir.”: Emperyalizmin hedefi Türk milletini fakirlik ve zaruret içinde bırakacak projeler üretilip uygulamaktır. Bugün Türk milletinin elinden bütün zenginlikleri, topraklarına varıncaya kadar bütün ekonomik kaynakları alınıyor. Fabrikasından marketine kadar her şeyi elinden alınıyor. Zamanla kuru soğana muhtaç yiğitler hâline getirileceğiz. Gidişat bu yönde.

9. “Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte, bu ahvâl ve şerait içinde dahi vazifen, Türk istiklâl ve Cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur!”: Geleceğin Türk gençliği bu olumsuz şartlarda ümidini kaybetmeden bağımsız Türk Cumhuriyetini kurtarmak için elinden gelen her şeyi yapacaktır. Bunun için hız alacağı kaynak, asil Türklük kanıdır, Türk şuurudur, Türk milliyetçi ruhudur.

*”İndiremez hiç kimse göklerden bayrağını”: Türk vatanında Türk milletinin hür, başı dik, alını ak, emperyalizme köle olmadan yaşama iradesinin bir simgesi olan Türk bayrağını hür Türk semalarından hiç kimse indiremeyecektir. Bir kısım çapulcuların çakal ulumaları hâlindeki toplaşmalarında, gösterilerinde Türk bayrağını yakma densizlikleri affedilmeyecektir. Türk bayrağının yanına hiçbir yabancı bayrak asılmayacaktır. Ne Avrupa Birliği bayrağı, ne Amerika bayrağı, ne Kürdistan bayrağı, ne Ermenistan bayrağı; hiçbir bayrak Türk vatanının özgür semalarında kendine yer bulamayacaktır.

*"Türkoğlu Türk'üz biz vermeyiz bu vatani": Türkoğlu Türk, kendisini tamamen Türk kabul eden, Türklük değerlerine bağlı olan herkeştir. Türklüğünden utanmayan, millî değerlerine sonuna kadar bağlı olan, sadece Türk milletinin menfaatlerini savunan insanlardır. Türkoğlu Türkler, vatanlarını hiçbir şekilde satmazlar. Türkoğlu Türk olmayanlar, Türklükten çıkmış olanlar ya da Türk kimliğini benimsemeyenler, şehit kanlarıyla sulanmış olan bu kutsal vatan topraklarını ucuz pahalı demeden yabancılara, emperyalist Avrupalılara satmakta bir beis görmezler. Bu milliyetini reddetmiş, kozmopolit kişiler, kendilerini "Türk" değil; "Türkiyeli" olarak tanımlamaktadırlar ve Türk milletinin vatani dâhil bütün ekonomik değerlerini, neyi var nesi yoksa hepsini satın savma derdindeler.

*"İstiklal Marşı'nın her satırı bizim kanımız": Büyük Türk şairi Mehmet Âkif Ersoy'un yazdığı İstiklal Marşımız, bizim tam bağımsız ve bağlantısız, hür bir Türk milleti ve devleti olarak var olma, var kalma irademizin, bağımsızlık arzumuzun bir belgesidir, bir manifestosudur. Millî irademizin en gür sesle söylenmiş bildirgesidir. Hür vatanımızın tapusudur. Türk milleti, Millî Mücadele sırasında dinî ve millî değerlerimizi yani vatanımızı, dinimizi, Türklüğümüzü, tarihimizi, kültürümüzü, bize ait bütün değerlerimizi gâvurun ayağı altında çiğnetmemek için canını dişine takarak verdiği destanî bir mücadeledir. İstiklal Marşımızı biz, bu yüzden bir bakıma kanımızla yazdık. Kadınıyla erkeğiyle, çoluğuyla çocuğuyla bütün Türk milletinin topyekûn verdiği bir bağımsızlık mücadelesinin şiir şeklinde ifade edilmiş şeklidir.

*"Bu vatanın askerleri bizim evlatlarımız": Ta Millî Mücadele döneminden beri Batılı emperyalist devletler ve onların yerli işbirlikçileri, Türk ordusundan, Türk askerinden hazzetmemişlerdir. Çünkü Atatürk'ün kurduğu bugünkü Türk ordusu, emperyalist Batının ve onların yerli işbirlikçileri olan Ermenici, Rumcu, PKK'lı, Kürtçü gibi ayrılıkçı ve Türk düşmanı oluşumların bütün projelerini çöpe atmıştır. Millî Mücadeleyi destansı bir şekilde yürüten Türk ordusu, emperyalistlerin Sevr planı doğrultusunda vatanımızda Ermenistan, Kürdistan, Pontus Rum devleti gibi işgal kondular kurmasına izin vermedi. Bugün de Türk ordusu, emperyalistlerin ve yine onların işbirlikçilerinin hedefidir. Türk ordusu demek, şairenin ifade ettiği gibi bu vatanın askerleridir. Yani bu vatani gâvura teslim etmeme, gâvura satmama kararlılığının yorulmaz bekçileridir. Hür ve bağımsız millî Türk devletini tasfiye etmek isteyen emperyalistler, önlerinde engel olarak bu vatanın askerleri olan Türk evlatlarını görüyorlar. Türk ordusunu bu vatanın askeri olarak değil, emperyalist Batının emrinde görmek istiyorlar. Türk ordusunu teslim alamayınca bu sefer yıpratmaya, etkisiz hâle getirmeye çalışıyorlar.

*"Şehit kanıyla sulanmıştır her karış toprağımız": Türk vatanının her karışının şehit kanlarıyla sulanmış olması demek, bu toprakların bize atalarımızın olağanüstü mücadeleleri sonucu miras kaldığının bir izahıdır. Biz bu toprakları kan dökerek vatan hâline getirdik. Atalarımızın yapılabilecek en büyük fedakârlığı yaparak yani kanlarını dökerek bize miras bıraktığı bu vatan toprakları, üç dolara beş euroya satılamaz.

*"Öyle yiğitleriz ki göz dikenin gözünü oyarız": Bugün Türk toprakları üzerinde dışardan ve içerden birçok akbabanın gözü vardır. Emperyalist Batı, politikayla, diplomasiyle, parayla, alavere dalavere ile vatan topraklarını, vatanın fabrikalarını, vatanın para kaynağı olan bütün kurumlarını almaktadır. İçerden de PKK eşkıyası, gerek terörle gerekse Batı dünyasını arkasına alarak siyaset yoluyla Türk vatanını ele geçirme çabası içindedir. Damarlarında Türk kanını hâlâ hisseden yiğit Türk milleti, Türk vatanına göz diken bu dış ve iç mihraklara teslim olmayacak, onların heveslerini

kursaklarında bırakacaktır. Bu mısra, Türk vatanını sonuna kadar koruma azim ve iradesinin en keskin ifadesidir.

*"Saygıda kusur etmem şanlı bayrağıma ve sancağıma": Şanlı Türk bayrağı, Türk milletinin hür ve bağımsız yaşama iradesinin bir simgesidir. O sadece basit bir bez parçası değildir. Türk bayrağı, Türk vatanında, Türk milleti ne Avrupa'nın, ne Amerika'nın kölesi olmaz; kendi kendisinin efendisi olarak özgürce yaşar kararlılığını simgeler. Bu bayrağa saygıda kusur etmemek, Avrupa Birliği, Amerika ya da başka bir dış gücün ya da Türk düşmanı iç hain odakların kölesi olmama kararlılığını ortaya koymak demektir. Siyasetinden ekonomisine kadar her şeyimizi batının emrine vermeme iradesi demektir.

*"İstiklal Marşı okunurken beklerim "hazır ol" da": İstiklal Marşını hazır olda beklemek demek, bu marşın ifade ettiği bütün değerlere sonsuz saygıda bulunmak demektir. İstiklal Marşımız bizim bütün millî ve dinî değerlerimize sahip çıkma azmimizi ifade eder. Onun için İstiklal Marşı okunurken samimi bir saygı içinde oluruz. Çünkü bu marş, Türk'ün hür ufuklarda özgürce yaşama isteğini dillendiriyor.

*"Türk ordusu bu vatanın en sağlam kalesidir": Nerdeyse bütün kaleler emperyalist Batılılarca ve onların yerli işbirlikçilerince teslim alınmış gibidir. Ama Allah'a şükür ki henüz Türk ordusu teslim alınamamıştır. Atatürk'ün kurduğu ordu, Atatürk'ün emperyalist karşıtı milliyetçi ruhuna bağlı kaldıkça teslim alınamayacaktır. Türk milletinin ve Türk vatanının bütün değerlerini koruyan ve koruma azminde olan Türk ordusu, bu vatanın en sağlam kalesi olmaya devam edecektir. Türk ordusu kalesi de emperyalistlerce ele geçirildiğinde Türk milletinin tek dayanağı olarak sadece Allah kalacaktır. Emperyalist Haçlı-Siyon ittifakının karşısında en sağlam kale olarak Türk ordusu vardı. Bu kaleyi o zaman geçemedikleri için Türk vatanını ve Türk milletini sömürgeleştiremediler. Bugün de fiilen bizi sömürge yapmak istiyorlar ama Allah'a şükür ki Türk ordusu, Atatürk'ün milliyetçi direnişini koruyarak, en sağlam kale olarak var olmaya devam ediyor.

*"Türkoğlu Türk'leriz biz gururumuzdur askerimiz": Bu mısra, basit gibi görünebilir. Ama çok önemli bir tepkisel tavrı içeriyor. Türk askeri, Türk ordusu bu günlerde dışardan emperyalist batılılar, içerden onların yerli işbirlikçileri tarafından hedef tahtasına oturtulmuş durumdadır. Olur olmaz iftiralarla Türk askeri aşağılanıyor, suçlanıyor. Böylelikle etkisizleştirilmek, gözden düşürülerek Türk milleti savunmasız bırakılmak isteniyor. Karanlık odaklar tarafından Türk ordusu, faili meçhul cinayetler işleyen bir odak olarak takdim edilerek ağır bir suç ile suçlanmaktadır. Yerli emperyalist işbirlikçileri, Avrupa'nın her kurumumuza burunlarını sokma, her işimize karışma zeminini hazırladığı gibi bu gidişle ordumuzu da bu Avrupa'nın teftişine, emrine, insafına, yargılamasına terk etmeye çalışacaklardır. Bu hainliğe izin verilemez. Şerefli Türk ordusu, yalan yanlış suçlarla, şeytanca iftiralarla ne Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde, ne şurada, ne burada yargılanmaya bırakılamaz.

Emine Hanımın Türk askerinin bizim gururumuz olduğunu vurgulaması, bu bakımdan anlamlıdır. Çünkü Türk askeri, her zaman gurur verici işler yapmıştır. Türk milletinin köleleşmesine, Türk vatanının gavura peşkeş çekilmesine, Türk'ün kendi vatanında batının uşağı durumuna düşürülmesine izin vermemiştir, bundan sonra da vermeyecektir. Millî Mücadelemizde bu kararlılığı gösterdi, şimdi de ne PKK'ya ne onların ağababalarına fırsat vermeyecektir. Dolayısıyla kim ne derse desin, Türk askeri, Türk milletinin gurur kaynağıdır.

*"Bu vatan yavrularımıza tek emanetimiz": Bu vatan toprakları, kuru birer toprak, taş, kaya, dağ, tepe, ova değildir. Bu vatan, üzerinde yiyip içip, yatıp,

öldüğümüz, anlamsız, donuk, sıradan bir madde değildir. Bu vatan, atalarımızın büyük bir Türk-İslam medeniyeti ve kültürü üretmesine zemin olan kutsal bir mekândır. Bu vatan, nesiller boyu millet olarak gülüp ağladığımız, millî kültür değerleri ürettiğimiz, birleşip kaynaşarak millet olduğumuz kutsal bir mekândır. Biri birinden kopuk Türk kavimlerinin şuurlu bir şekilde dayanışmacı, yardımlaşmacı bir millet olmasını sağlayan etmenlerden biri vatandır. Kısaca vatanımız, ecdat ruhlarıyla, bıraktıkları büyük hatıralarla temasa geçtiğimiz bir yerdir. Dolayısıyla torunlarımıza, yavrularımıza Türk kültür ve medeniyetinin en güzel eserlerini barındıran, hatıralarımıza yuva olan bir kutsal mekân emanet ediyoruz. O bakımdan vatan bilinci demek insan olma, millet olma, Türk olma bilinci demektir.

Din ve milliyet bilincini kaybetmiş bir takım kozmopolitler, menfaatperestler, tarih ve gelecek ruhunu kaybetmiş ve robotlaşmış kişiler için vatan, üç beş dolara ya da euroya satılabilecek bir metadır.

Şairenin buradaki vatan duyarlığı derinlemesine düşünülürse ne kadar önemli olduğu anlaşılabilir.

*"Atatürk'ün yolunda giden yılmaz bekçileriz": Türk milleti, toptan Atatürk'ün çizdiği tam bağımsız ve bağlantısız hür bir Türk devleti ve milleti idealinin yılmaz bekçileri olmalıdır. Atatürk, en zor şartlar altında Türk'ü gâvurun çizimleri altında ezdirmeme mücadelesi verdi. Atatürk, Türk milletini onurlu, kendi vatanında, kendi kararlarıyla kendi kendisini idare eden, köle ve sömürge olmayan, kendi kültürünü yaşayabilen özgür bir millet olarak var olmasını sağlayan bir devlet kurdu. Türk milleti, bu hür Türk devleti ve bağımsız yaşama iradesi mirasına sahip çıkmalıdır.

Batıya teslim olan işbirlikçiler, efendileriyle işbirliği hâlinde sürekli Atatürk'e ve onun millî Türk devlet yapısını yıpratmaya çalışıyorlar. Bunlar Atatürk'ün devlet dairelerindeki resminden tutun da Anayasamızdaki Atatürk milliyetçiliği unsurlarına ve motiflerine kadar her şeyinden rahatsızlık duymaktadırlar. Atatürk'ün yolundan gidecek yılmaz bekçiler, Atatürk'ün temsilciliğindeki Türklük değerlerini, kurumlarını, simgelerini ve bağımsız devletini korumak zorundadır. Yoksa bunlar elden çıktıktan sonra Türk milleti gâvurun ve onun beslemelerinin ayağı altında paspas olacaktır.

Emine Hanım, güçlü bir şaire hassasiyetiyle tehlikeyi sezmekte ve uyarmaktadır. Şair, hissedene, sezen ve uyandırır.

*"Biz canız, kanız, her şeyden önce vatanız": Türk milleti, maddi ve manevi varlığıyla yani "kan"ın temsilciliğindeki maddi değerleriyle, "can"ın temsilciliğindeki manevi değerleriyle yani cesediyle ve ruhuyla, ekonomik değerleriyle ve kültür değerleriyle bir bütündür. Maddeyi ve manayı bir bütünlük hâlinde algılarız. Kanımızla, canımızla biz bir bütünüz ve bu bütünlüğümüz, vatanımızla özdeşleşmiştir. Biz bu vatan toprakları üzerinde "kan" yani ekonomik değerler ürettik. Yine bu vatan torakları üzerinde "can" yani manevi kültür değerleri ürettik. Dolayısıyla vatana sahip çıkmak demek, bütünüyle kendimize sahip çıkmak demektir.

*"Bu vatani satanların karşısındayız": Yine burada güçlü bir uyarı var. Türk vatani satılıyor. Hem toprakları parça parça gâvura satılıyor, hem siyaseten idaresi batıya teslim edilerek siyasi bağımsızlık iradesi satılıyor, hem bankalarından sigorta kurumlarına, limanlarından fabrikalarına kadar her şeyi satılıyor, hem de millî ve İslamî bütün kültür değerleri aşındırılarak aşındırılarak satılıyor; yerine ne idüğü belirsiz bir batıcı yoz kültür ikame edilmeye çalışılıyor.

Emine Hanım, Türk vatanını her anlamda satanlara karşı kararlı bir duruş sergiliyor ki duyarlı her Türk vatandaşının yapması gereken de budur.

*"Gözümüz karadır bizim yediden yetmişe dek": Türk milleti, çocuğundan yaşlısına, kadınından erkeğine her ferdiyle vatanını, kimliğini, kültürünü, ekonomik değerlerini, bütünüyle kendisini korumak için hiç düşünmeden mücadele meydanına atılır. Atatürk'ün önderliğindeki Millî Mücadelemiz bunun en iyi örneğini vermiştir. Biz, hür yaşama irademize tasallut edildiğinde, gâvur bizi köleleştirmeye kalktığında, vatanımız işgal edildiğinde gücümüz yeter mi, yetmez mi diye hesap kitap yapmayız. Allah'a ve kendimize güvenerek ölümüne savaşıyoruz. Kendi vatanımızda kendi devletimiz altında hür bir Türk milleti olarak yaşamayacaksak ölelim daha iyidir diye düşünüyoruz. Gâvurun kölesi olarak sömürge bir şekilde rezilce yaşamaktansa onurluca, şerefimizle ölmeyi yeğ tutarız.

*"Müslüman'ız elhamdülillah inancımız tektir tek": Türk milleti Müslüman'dır, tek ve gerçek bir tanrı olan İslam Allah'ına inanır. Tevhit dininin çocuklarıyız. İnancımızın tek olmasını şaire Emine Hanım şunun için vurguluyor: İnancı üç olanlar yani Hristiyanlar, bizi kültür emperyalizmi ile dinler arası diyalogla, ılımlı İslam'la, bilmem neyle bizi aldatıp tek inançtan üçlü inanca döndürmeye çalışıyorlar. Biz tek gerçek ve saf din olan İslam'a inanan millet olarak bu oyunlara gelmeyiz. Müslümanlığımızdan şikâyetimiz yok, dinimiz diyalogla falan tamamlanacak bir eksikliğe sahip değildir. Bize tek Allah yeter, üç tanrıya ihtiyacımız yok.

Şaire burada yine çok duyarlı bir bilinçle emperyalist Batının bizim üzerimizdeki misyonerlik faaliyetlerine, kültür emperyalizmi çalışmalarına karşı uyanık olmaya çağırıyor.

*"Bu vatan için gerekirse bütün kuşak / Ölü ve de öldürürüz vermeyiz zerre toprak": Yine yukarılarda ifade edilen kararlı duruş, yiğit bir Türk tavrı burada da teyiden tekrarlanıyor.

*"Vatanıma göz dikenler çeksin gözünü şimdi": İlk ihtar, sözlü uyarıdır. Türk vatani ve Türk milleti üzerinde hesabı olan dış düşmanlar ve onların uzantısı olan PKK gibi oluşumlar, bir an önce Türk'e karşı kumpaslarından, alavere dalaverelerinden vazgeçsinler. Bize göz dikenler bunun karşılığını en ağır şekilde alırlar. Burada ihtar ve tehdit bir aradadır.

*"Dadaloğlu, Pir Sultan, Yunus Emre ile biz": Bu mısra da yer alan Türk tarihinin övünç kaynağı olan büyük değerleri, birer simgedir. Alevisiyle sünniysiyle Türk milleti birdir beraberdir. Emperyalizme karşı, dış ve iç düşmanlara karşı omuz omuzadır. Kimse Türk milletini mezhep, kültür, coğrafya farklılıklarına göre ayıramaz.

*"Her iki cihanda da karşı konulmaz askerleriz": Türk milleti hem dünyasını hem ahiretini ihmal etmeyen, her ikisine de sahip çıkan, doğru, dürüst, kararlı, yiğit, mert, medeni bir millettir.

*"Bu vatani koruyan Türkoğlu Türk'leriz biz": Biz hem maddi vatanımız olan Türk topraklarını hem manevi vatanımız olan millî kültür dünyamızı Haçlı-Siyon saldırılarına karşı sonuna kadar savunmaya, korumaya kararlıyız. Kimse bizi bu konuda gevşetemeyecektir.

Nazım şekli: Şiir, mısra kümelenmesi bakımından yedi dörtlükten oluşmaktadır. Kafiye düzeni bakımından ise karışıktır.

Dil ve Üslup Özellikleri:

Dili: Şiirin dili oldukça yalın, anlaşılabilir bir Türkçedir. Dil sapmaları görülmemektedir. Şaire, Türkçeyi kurallarına uygun olarak düzgün bir şekilde kullanmaktadır.

Üslubu: Şiirde kuvvetli bir hitabet ve hamaset üslubu görülmektedir. Okuyucularını millî değerlerimize sahip çıkma konusunda heyecanlandırıcı, hatta harekete geçirici bir söylem ortaya koyuyor. Ayrıca bazı tarihî ve güncel siyasi ve toplumsal olay ve durumları tanımlayan, belirleyen tanımlayıcı bir üslup türünü de görüyoruz. Tabii bu arada şiirin anlaşılabilirliğini sağlayan belirgin bir yalın üslup da göz ardı edilemez.

Ahenk Özellikleri: Şiirde çok güçlü bir ahenk hissedemiyoruz. Şaire, ahenk üreten unsurlar üzerinde fazla yoğunlaşmamış. Lirizmi değil mesajı ön plana almış. O lirik bir şiir yazmaktan ziyade hamaset şiiri yazdığı için ahenk de hamaset üslubunun imkânları içinde hissedilebiliyor.

Kafiye konusunda belirli bir düzen anlayışı görülmüyor. Şaire bu konuda kendisini serbest çağrışımların akışına bırakmış. Ahengi daha çok rediflerle, kelime tekrarlarıyla, ikilemelerle sağlamaya çalışıyor.

Şiirin vezni ise serbesttir.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim üyesi Prof. Dr. Nurullah Çetin tarafından şiir tahlil çalışması yapılmıştır.

(5)
**YAŞAR KEMAL'ın “YILANI ÖLDÜRSELER” ROMANINDA YILAN MİTİ ve
İNSAN PSİKOLOJİSİ**
Hayat MEMMEDOVA İnzibat kızı¹⁸

ÖZET

Çağdaş Türk nesrinin en büyük yazarlarından biri olan Yaşar Kemal'in “Yılanı Öldürseler” romanı (1), her şeyden önce folklor geleneğinin yazılı edebiyatta en usta temsilcisinin son derece kuvvetli yaratıcı hayalinin, düş gücünün, sanatçı kişiliğinin ve muhayyalesinin ürünüdür. Bu yapıt, aynı zamanda Türk halk edebiyatı ve dünya mitolojik düşüncesi ile yazılı bir edebi eserin içiçeliğinin seçkin örneğidir. Romanda folklor, olayların örü ve kurgusuna, sorunsalına derinlemesine duhul etmiş bulunuyor. Ayrıca eser, mitolojik düşüncenin toplumun epik hafızasına, romanın kahraman ve tiplerinin bireysel psikolojisine güçlü etkisinin kanıtıdır.

Anahtar kelimeler: folklor, mitoloji, yılan, çocuk, sevgi, psikoloji.

ABSTRACT¹⁹

This article deals with the novel of the eminent representative of Turkish prose Yashar Kemal «If kills a snake», in which folklore motives are brightly reflected. This work of literature is the sample of the realistic novel, where strong influence on individual subconscious psychology of heroes is reflected.

Keywords: folkore, myth, snake, child, love, psychology.

Yaşar Kemal toplumcu gerçekçi yazardır. Böyle olmakla beraber, yapıtlarının büyük bir kısmında mitler, efsaneler, folklor motifleri, halk inançları önemli yer kapsar. Sanatçının XX yüzyılın 50-70'li yıllarında birbirinin ardısına basılan romanlarının konularının renkliliği ve canlılığı, içerik ve biçim zenginliği onları Türk edebiyatının en çok sevilen yapıtlarına çevirmiştir. Yaşar Kemal düzyazısının esas niteliğini sorunların bir bütün halinde ele alınması, yaşam gerçeklerini sanatsal biçimde, estetik boyalarla yansıtmaya, olayların çoktarafli örü ve kurgu çerçevesinde geliştirilmesi oluşturur.

Türkiyede sanatını halka adanmış diğer ilerici demokratik yazarlar gibi halk kitlelerinde toplumsal bilincin biçimlendirilmesinde sanatçının rolünü doğru değerlendiren yazar, söz sanatının aynı zamanda bir eleştiri işi olduğunu iyice anlıyor. O, başarılı bir yapıtın yazılması için uzun araştırmalara, deneyimlere başvurmanın gerekli olduğunun bilincindedir: “Konu olarak ele alınan objektı tümüyle benimsemeden, incelemeyen, hakkında yazacağın insanların kederini, sevincini, varını, yoğunu bilmeden mükemmel bir yapıt oluşturmak olanaksız”(8, s.14). Yaşar Kemal bu düşüncesine tüm düzyazı yaratıcılığı boyunca sadık kalmıştır. Onun görüp bildiği, incelediği konuların, ele aldığı sorunların, kaleme aldığı insanların çoğu usta sanatçının ünlü romanlarının (“İnce Memet”, “Teneke”, “Ölmez Otu”, “Akçasazın Ağaları”,

¹⁸ Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

¹⁹ THE HUMAN PSYCHOLOGY and MYTH ABOUT A SNAKE in YASHAR KEMAL'S NOVEL «IF KILLS A SNAKE»

“Ağrıdağı Efsanesi” v.b.) derin içerik katını, çok yönlü örü ve kurgulu estetik çelişkinin temelini, kişi ve tiplerinin gerçek hayattaki “prototiplerini” oluşturmaktadır.

Türkolog Asker Resulov, “Türk Belgesel Düzyazısı” adlı monografisinde nesir türlerinin, özellikle de belgesel türlerin gelişiminde, Türk yazın haritasında kendi hakettiği yerini almasında, bir bakıma vatandaşlık hukuku kazanmasında Yaşar Kemal’in rolünün yadsınmaz olduğunun altını çiziyor (4, s.26).

Türkiye’nin ünlü edebiyat eleştirmenlerinden Mehmet Fuat da Yaşar Kemal’in yapıtlarının “ülkeyi tanımak, milli kimliği kavramak açısından çok değerli” olduğunu vurguluyor (7).

*Bakü Devlet Üniversitesi Türk Filolojisi Anabilim Dalı asistanı

Azerbaycanın Türk edebiyatı uzmanlarından Kadir İsmayılov Yaşar Kemal’in keskin toplumsal içerikli protesto romanı gibi değerlendirdiği “Teneke” eseri hakkındaki “Yaşar Kemal’in yaratıcılığında yeni insan tipleri” adlı bilimsel makalesinde bu romanın konusunun gerçek yaşamdan alındığını, yazarın şahidi olduğu ve bizzat katıldığı gerçek olaydan kaynaklandığını belirtiyor. O, yazarın “doğanın ve insanlığın dehşetli faciası” adlandırdığı sıtma hastalığı ve onun en korkunç bulaştırıcısı olan sivrisineklerin baskınına uğrayan Çukurova bölgesi insanların felaketli, çıkmaz durumu konusunun Yaşar Kemal’in hem öykülerinde (“Sarı Sıcak”, “Sivrisinek”, “Bebek”), hem “İnce Memed” romanında, hem de “Çukurova Yana Yana” röportajlar kitabında toplanan eserlerinin bir çoğunda yer aldığına dikkati çekiyor (6, s.74).

Ünlü Türkolog Tefvik Melikli de Yaşar Kemal’in “Ölmez Otu” romanının Rusça baskısına yazdığı “Solmaz Çiçek” (“Bessmertnik”) adlı tanıtma makalesinde edibin eserlerinde tahlilini bulan gerçekliğin, yaşam hakikatlerinin düş gücü, yaratıcı muhayyele hesabına estetik açıdan nasıl değerlendirilmesini, yeni öz ve içerik kazanarak değişikliğe uğramasını yazarın “Çukurova Yana Yana” kitabında yer alan röportajlardan ve adı geçen romanından getirdiği somut örneklerle kıyaslıyor (5, s.28).

Türkiye nesrinde mitolojik motiflerden yararlanılarak yazılan eserler Yaşar Kemal’den evvel de, sonra da olmuştur. Sait Faik’in “Alemdağda Var Bir Yılan”, “köy edebiyatı” edebi akının en tanınmış temsilcilerinden Fakir Baykurt’un “Yılanların Öcü” ilk akla gelen örneklerdir. Bu yapıtlarda yılan sembolik, simgesel anlam taşıyor. Yaşar Kemal’in “Yılanı Öldürseler” romanında yılan mitten yazıya köprü gibi düşünülmüş, toplum yaşamındaki çeşitli ilişki ve mücadelelerin gerçekleşmesine yolaçan geçit, çocuk psikolojisinin açılımına yardımcı olmak amacıyla romanın yapısına dahil edilmiştir.

Her şeyden evvel, bu roman çağdaş bir trajedidir. XX yüzyılın ortalarında oluşan bu facianın kökünde yüzyılların mitolojik tefekkürü, halkın batıl inançları ve bu inançların çağdaş ortamda dışavurumu, köylünün tutucu töre, gelenek görenekleri, sosyal yaşam tarzı, oturak yaşam biçimine çok geç alışan kabile aşiret kuralları duruyor.

Beşer mitik tefekküründe, tarihte, felsefede, sözlü ve yazılı edebiyatda “hayırsever ve zalim”, “öldürücü ve kutsal”, “tehlikeli ve zararsız”, “beyaz ve siyah”, “ölümsüz ve ölümlü” yılanla bağlı mitler, efsaneler, masallar, deyimler, atasözleri boldur. Tıbbın sembolü olan yılan, aynı zamanda Hazreti Musa’nın asasından yaranan mucizenin simgesidir. Kleopatra’nın kendi intiharı için seçtiği canlı mahluktur. Tevrat’a göre Havva’ya yasak ağacın yemişini verip, onun ve Adem’in cennetten kovulmasına neden olan hayvandır. Ve sürünerek yaşamağa mahkum edilmekle cezalandırılması da bundandır. Yılanın yüzü yoktur. Yüzü olmayanın, yani bilinmeyenin, meçhulün kimliği de olmaz. Yılan, kabuk değişebilen yaratıkl olduğu için kendisini her seferinde yenilemekle de gerçek kimliğini saklayabiliyor. Çeşitli mitlerde, esatirlerde, masallarda

sık sık karşılaştığımız bu sürüngen her defasında yeni bir simada zühur ediyor. Mekrlidir, ök alandır, “kuyruğuna bastığın anda sokar”. Yavrusunu öldürsen, kesin seni bulup da ökünü alacaktır. Canı o kadar sert ve sağlamdır ki, “yıldız görmeyince ölmez”. Halk arasında bu hayvanın tabu sayılan ismi anıldıkta duymasın diye “kulağına kurşun” dökülüyor. Manilerimizde zehirli dilin rumuzlarındandır: “...Dilin sahmar ilantek, ne dedim çaldı meni”. Edebiyatımızda bu mahlukun en mükemmel estetik betimi ve anlam yükü bakımından doruğu, hiç kuşkusuz görkemli şairimiz Ramiz Rövsen’in “İlan balası” (“Yılan Yavrusu”) şiiridir.

Yukarda yapıtın trajedi olduğunu vurgulamıştık. Facia, trajiklik zaten eserin adında saklıdır ve çok katmanlıdır; “Yılanı Öldürseler”... Sahiden yılanı öldürseler ne olur? Eger öldürülecek olan bildiğimiz “beyazı da, siyahı da lanetlenmiş” yilandırsa, hiçbir şey olmaz, yani bir yılanın öldürülmesi sanat eserinde trajik düğüm yaratacak bir mesele değil. Fakat mesele şu ki öldürülmesi istenen “yılan”, İnsandır, Annedir, Kadındır. Sevgisi ve oğlu uğruna ölümü göze alan, sevmediği insana zorla verildiği için haksızlığa boyun eymek istemeyen, tek başına tüm köye, akrabalara, almetnde ise tüm topluma ve onun kanunlarına, hala feodalite yönetiminin hakim olduğu bölgelerdeki kabile aşiret yasaları karşısındaki güçsüzlüğüne isyan eden Esmedir. Birbirine akraba olan köy ahalisinin batıl inançlarına göre bu “yılanın” öldürülmesiyle tüm sorunlar kendiliğinden çözülecek. Ailenin, aşiretin, hısım-akrabanın “lekelenmiş namusu” temizlenecek. Öldürülmüş Halil’in – Esme’nin kocasının “yılan kılığındaki ruhu” serbest kalacak, özgürlüğüne, gerçek kimliğine kavuşacak, hakkaniyet yerini bulacak. Köyün üzerindeki “yılan tehlikesi ve laneti” defedilmiş olacak. Yapıtın seriminde mütevazı bir rumuz gibi gözüken yılan miti burada devreye gire; bu “yılanı”, yani Esme’yi kim öldürecek? Karar acımasızdır: kendi özbeöz oğlu Hasan! Evet, yedi yaşlı çocuk!

Tüm bu trajik kurgu estetik çözümünü toplam 100 sayfayı bile bulmayan muhteşem bir romanda bulmuştur. Ve facia yalnız oğlunun kendi öz annesinin katiline dönüşmesiyle sınırlı değil. Trajedinin derin katlarında yatan bir de şu ki katil oğul çocukken işlediği bu dehşetli cinayetin nedenlerini olayları anlattığı zamana kadar geçen uzun yıllar boyunca hala kavrayamamıştır. Trajedi başlangıçta anne oğul sevgisi, sıcaklığı üzerinde kurulan karşılıklı ilişkilerin taraflardan birini katil etmesinin yanı sıra, bu ağır sonluğu sezinleyen annenin kendi evladına duyduğu sevgisi yüzünden ölümü umursamayarak karşılamasındadır. Hasanı beraberinde götürerek köyden gizlice kaçmağa gayret eden Esme, bunun olanaksızlığını görerek köyü tekbaşına terketmesi için ona baskı yapanlara karşı koyuyor, tüm meşakatlere dayanıyor, bunu aklının ucundan bile geçirmiyor. Acı kaderine katlanıyor, oturup ölümü bekliyor. Bu, fedakar bir Türk annesinin evlat sevgisidir!

Romanın ana hattını oluşturan olay gerçek hayattan alınmıştır. Olaylar, geçen yüzyılın 50’li yıllarında Güneydoğu Anadolunun taşra köylerinden birinde cereyan ediyor. Ülkenin Güneydoğusu Toros dağları, Çukurovanın uçsuz bucaksız alanları, ovayı kuzeyden saran Anavarza ve Osmaniye’nin kayalık kıyısı, eserlerinin kahramanları cesur, dayanıklı, yüce maneviyatlı insanlar olan yazarın ağır çocukluk ve gençlik yıllarının geçtiği topraklardır. Bu toprakta köylü kadın, “Yılanı Öldürseler” romanının baş kahramanlarından biri Esme’nin vahşi ve insanlıkdışı trajedisi oluşuyor. Bu facianın dramatizmini Yaşar Kemal, kendi romanında feodal kabile kanunları ile yaşayan toplumla mücadele eden ve geleneksel şuurun esaretinden kurtulamıyarak mahvolan Esme’nin acı kaderinin öyküsünde açmıyor.

Esme'nin faciası alın yazısı, kaza ve kaderin hükmü değil, onun mensup olduğu sosyal ortamın, siyasal-ekonomik düzenin, ahlak normalarının, törelerin mantıklı sonluğudur. Romanın daha ilk sayfalarında Esmenin kocasının ölümünden sonra daha kabarık sezilen iç serbestliği görülüyor. Onun gururu, başkasının iradesine boyun eymemek arzusu, ona karşı yaşlı kayınvalidesinin ve köylülerin nefreti, düşmanlığı ve takiplerini daha da artırıyor.

Köylülerin yazılmamış yasalarına göre başkası ile evli olduğu halde onun yüzünden hapse girip firar eden Abbas'la buluşan Esme günah işlemiştir. Yaşar Kemal, Esme'nin "ihanetini" onun birey olarak benlik gururunun yaranması, kimliğinin idrak edilmesi, cesur, doğru, erdemli ve ahlaki eylem şeklinde değerlendiriyor.

Yazar, insan üzerinde hakim olan insanlıkdışı kanunların, derebeylik yapısının kalıklarının, sosyal facianın kurbanı olan ve kendi öz oğlunun eli ile katledilen annenin trajedisini ustalıkla tasvir etmiştir. Romanın ilk sayfalarında dikkat, kahramanların davranma psikolojisinin betimlenmesine yöneltiliyor. Yazar, ahlaki çelişkileri son derece koyu renklerle çiziyor, zorlaştırıyor. Bu çelişkileri eserde yer alan kişiler, gerçekliğin ışık tuttuğu doğrultuda çözümlemeye, içine düştükleri trajedinin bütün boyutlarının farkında olarak, fakat yasalar değil, töreler çerçevesinde halletmeye gayret ediyorlar. Yaşar Kemal, romanın baş kahramanlarını toplumsal çelişkilerden doğan, içinden çıkılması son derece zor manevi sınavlardan geçiriyor. Yapıtta kahramanların manevi zaferi derin iç mücadelenin sonucunda mümkün oluyor. Esme'nin Abbas'la görüşleri, Abbas'ın köy meydanında köpeklerin karşısına atılmış leşinin defnolunması, Esme'nin oğlunu terkederek köyden gitmesi ve bununla da kendi hayatını kurtarması baskılarına karşı itirazı ve direnişi, her dakika yaklaşan ölümü kahramanca beklemesi, yörenin geleneksel törelerine, gelenek ve göreneklerine, müslüman bir kadının davranış normlarına uymuyor. Onun tüm bu hareketleri, düşünceleri, doğru mantığı kamuoyunun ortak mantığına, köylü mentalitesine aykırıdır. Bu, aslında ülke genelinde başlayan burjuva gelişimi döneminde hiçbir sosyal değişikliğe uğramayan köylü toplumun derebeylik aşiret töre ve göreneklerini defetmek esteyen kişinin kimlik arayışının gerçekleşmesi olayıdır ve "Yılanı Öldürseler" romanının ana temisi de budur.

Esme'nin karakterinin ve sosyal bilincinin gelişmesini göstermek için yazar olayların tekdüze, sürekli anlatımı yoluyla gitmiyor. Tanınmış Rus Türkologu Svetlana Uturgaurov 60-70'li yıllar Türk nesrinin araştırmasına ilişkin inceleme kitabında estetik ve gerçek zaman meselesine dikkat çekiyor: "Romanda iki zaman anlayışı: estetik zaman anlatımcı yazara, olayların vuku bulduğu zaman ise baş kahraman Hasan'a, yani Esme'nin oğluna aittir. Tasvir olunan olayları iki kişinin anlatması Hasan'ın hapiste olması ve orada anlatıcı yazarla tanışması makamında ortaya çıkar" (3, s.149).

Olayların geçtiği dönemlerden geri dönmekte, tekrar günümüze gelinmekte ve yeniden geçmişe nazar yetirilmektedir. Uzun yıllar bundan önce Esme'yi kaçırmak zorla kendine eş yapmış Halil'in öldürülmesi vakası romanın temel kurgusudur. Böylece Halil'in Esme'nin sevgilisi Abbas tarafından öldürülmesi olayının ardından Esme'nin kaybolması ile ilgili vakada geçmişe dönülüyor. Yazar, okuru olaylayla sadece baş kahramanın kişisel trajedisini açımlayarak değil, hem de anneni özbeöz oğlunun kurşununa hedeflendiren toplumsal çelişkinin anlamını betimleyerek tanıştırıyor.

Eserin örü ve kurgusuna, yapısına ustaca serpiştirilmiş mitolojik inançlar, efsaneler, ağıtlar, okşamarlar, büyüler romanda önemli estetiki değer taşıyor. Tüm bunlar, ayrıca folklordan gelen motifler romanda işlenen olayların çözümünde, toplumsal çelişkilerin açılımında, kişilerin psikolojik durumlarının betimlenmesinde,

trajik vakanın münferit bir olaydan daha ziyade toplumsal bir olgu oluşunun okurun gözleri önüne serilmesinde rol oynuyor. Svetlana Uturgauri haklı olarak şöyle yazıyor: “Kahramanların yaşadığı ortamda tüm bunlar, davranış psikolojisi ve toplumsal şuurun şekillenmesinin pratik etkeni sayılıyor. Yerel irticanın eserin temel çelişkisinin gelişimi sürecinde müspet zemin oluşturmaları ve köylülerin çoğunun bu çelişki içerisine sürüklenmesi bundan kaynaklanmaktadır” (3, s.151).

Roman bu inançlardan birinin yüzünde kurulmuştur. Yerli inançlara göre öldürülenin kanı kanla yıkanmalıdır, aksi halde, oteki dünya öleni kabul etmiyor, onu ruh şeklinde yeniden bu dünyaya gönderiyor. Zalim ruhların iradesi ile zor işkenceler çeken ruh, çeşitli hayvanlara ve sürünen asalaklara dönüşüyor. Halil’in hayatına son veren Abbas köylüler tarafından öldürülse de Halil’in ölümünde asıl suçlunun Esme olduğu düşünülmektedir. Hain Esme maktulün ruhunun ahirete serbest dahil olmasını sağlamak için kocasının akrabaları tarafından öldürülmelidir. Trajedinin düğüm noktası burada yatıyor. İnanç inanç yerinde, fakat herkes anlıyor ki, ülkede kanun denilen bir şey var, hükümet var; Esme’yi öldürecek kişiyi hapis cezası bekliyor. Diğer taraftan, yeni katil olayı beraberinde Esme’nin akrabaları tarafından kısas zemininde yeni bir cevap öcünü ortaya getirecek, böylece aile ve nesiller arasında kan davası sürgit devam edecek. Ve yukarıda belirttiğimiz gibi öldürülen Halil’in annesi, kayınvalide, Esme’yi, yani kendi gelinini bir başkasının değil, onun yedi yaşlı özbeöz oğlu Hasan’ın öldürmesi yönünde karar veriyor.

Mitik olaylara inanma içgüdü, Halil’in katilinin cezalandırılmayacağı takdirde ortaya çıkabilecek felaketten korkarak ihtiyar kadının ve onunla hemfikir olan köy ahalisinin hareketlerini estetik açıdan esaslandırıyor. Köyde Halil’in ruhunun dağlarda dolaşması, “yağmurla yere kırmızı yılanların dökülmesi” üstüne dedikodular dolaşıyor. Halil güçlü ve gururlu hayvanlardan olan aslana, kaplana değil, mitolojide genelde nefretle karşılanan, kötülük, iftira, ihanet simgesi olan haşerelere, hayvanlara, akbabaya, solucana ve en esası ise yapıtın adında sembolleştirilen yılan dönüşüyor.

Halil’in öcü alınmadığı için o, akrabaları tarafından aşağılanmış, ihanete uğratılmış, rezil edilmiş sayılıyor. Köylüler hala mitik şuurun esiridir. Onlar kötü ruhların olağanüstü güçlerine ve insanların bu güce ve iradeye boyun eğdiğine inanmaktadırlar. Yazar, okurun dikkatini olayların bu sosyal ve psikoloji makamına da yönlendiriyor. Bu bağlamda Yaşar Kemal, olayların gelişmesini büyük ustalıklı izliyor ve psikolojik açıdan sağlam temele oturtuyor. Eserin evvellerinde Hasan, annesinin namusu uğruna bütün köyle tekbetek mücadeleye kalkıyor. Fakat çocuk, annesini savunamıyor ve babaannesinin tarafına geçmek zorunda kalıyor. Tüm köye karşı gelemeyeceğini gören Hasan, bu sefer köylülerden gizli öcalmak kararına varıyor. Tüm köylülerin başına belalar açacağını bilerek kırlangıç yuvalarını yıkıyor, tahıl tayarlarını yakıyor. Kırlangıçlar halk inancında kutsal hayvan sayıldığı için onların yuvalarını yıkmak da büyük suç sayılıyor (bu arada, inançlara göre, kırlangıç kendi çatal kuyruğu için de yılanla “borçludur”). Çocuk akli ile bunu anlayan Hasan’ın anlamadığı şu ki, tüm köylü, akrabalar kendisinin bizzat yaptığı bu olayları da niçin babasının yılan ve diğer hayvanların kılığındaki ruhu ile ilgilendiriyor. Kuşkusuz bu tür bağlantı kurgulayan yazarın amacı net ve açıktır. Çocuk psikolojisini etkilemenin en sınanmış yollarından biridir bu. Bir yaramazlık veya haylazlık yapan çocuğu özüyle, hortlakla, yamyamla, eyderhayla, yahut yılanla korkuturlar. Azyaşlı bir çocuğa “namus lekesi”nin ne olduğunu anlatmak, bu “lekenin temizlenmesinin” niçin sırf ona düştüğünü anlatmak zordur. Onlar Hasan’a nasıl izah etsinler ve onu nasıl inandırınlar ki öcü alınmamış

Halil'in ruhu ömürboyu yılan kılığında kalacak, dünya ahiret onu kabullenmeyecek ve bu rezillik, yıllar yılı kara bir leke gibi tüm neslin, tüm köy ahalisinin üzerinde kalacak.

Giderek beddualar ve lanetler yağdırarak oğulu annenin üzerine kaldıran babaannesinin etkisi ve karşı konulmaz baskısı ile Hasan kendi iç vicdani sesini boğarak intikam hissine, öc alma duygusuna boyun eğiyor. Acı çektiren kabuslar, "kırmızı kırmızı yılanlar", çeşit çeşit karabasanlar, Hasan'ın uykularını delik deşik ediyor, o, yeniden kendine kapanıyor. İnatlı zor mücadele Hasan'ın yenilgisi ile sonuçlanıyor. Esme'nin "ahlaksızlığı" üzerine çirkin dedikodular dolaşınca o, yenik düşüyor, töre kişisel irade üzerinde zafer kazanıyor, oğul özbeöz annesini öldürüyor. İşte bu trajik finalde romanın temel özü, gayesi, yazarın iletisi, okura mesajı ortaya çıkıyor; Hala derebeylik düzeni ortamında yaşamayı sürdüren, yeni kapitalist sosyo-politik düzene bir türlü geçişini tamamlayamayan toplumsal köy ve köylü yapısının varoluşu ortamında bu tür trajik son kaçınılmazdır. Esme'nin ve Hasan'ın trajedisi, insanların bilincini körleştiren, yüreğini taşıtıran, kaderini sakat bırakan çarpık düzenin ve tüm bunların kurbanı olan toplumun ustaca eleştirisiidir.

Son olarak eserin edebi türüne ilişkin hususa değinmek isterdik. Romanın Rusçaya çevirmenleri (2) ve araştırmacısı (3) onun edebi türünden, galiba biraz da hacmine göre olsa gerek, büyük hikayeye (Rusçası: povest) olarak bahsediyorlar. Fikrimizce "Yılanı Öldürseler" eserin edebi türü romandır. Çünkü bu eserde büyük hikayeden farklı olarak her anlamda bir roman genişliği, klasik romana özgü insan ve toplum sorununun mükemmel estetik betimlenmesi, tip, kişilik ve karakterlerin şekillenme süreci ve tamlığı, olayların tasvir ve anlatı dolgunluğu, estetik çelişkinin romansal kurgulanışı ve çözümü vardır.

KAYNAKÇA

- Yaşar Kemal. Yılanı Öldürseler. İstanbul, 1976.
Яшар Кемаль. Избранное. Перевод с турецкого и составление А.Ибрагимова
и Т.Меликова. М.: Радуга, 1983
Утургаури С.Н. Турецкая проза 60-70-х годов. Основные тенденции развития. М.: Наука, 1982
Rəsulov Ə.A. Türk sənədli-bədii nəsr. Bakı, "Elm", Nurlan NPM, 2004
Яшар Кемаль. Трава бессмертная // Песнь свободы. Восточный альманах. Выпуск 12-ый. М.: Художественная литература, 1984, с. 32-266
İsmayilov Q.İ. Y.Kamalin yaradıcılığında yeni insan surətləri ("Tənəkə" romanı üzrə) // Türk filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1971, s. 74-91
Fuat Memet. Dağlarda Yüreğim. "Cumhuriyet" gaz., İstanbul, 7.09.1994
8. Milliyet Sanat Dergisi. Röportaj Özel Sayısı. İstanbul, 1975, № 147;

(6)
**MÜASİR TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ MODAL SÖZLƏR KÖMƏKÇİ NİTQ
HİSSƏSİ KİMİ**

Güləhməd İMANOV Nağı oğlu ²⁰

ABSTRACT²¹

In modern Turkish linguistics modal words have not been investigated from the scientific point of view as parts of speech. In article attempt of consideration of modal words as parts of speech becomes. The author on an extensive linguistic material has studied prominent features of modal words in Turkic languages.

Keywords: modal words, linguistics, a part of speech, Turkic languages

Müasir türk dilçilik ədəbiyyatında modal sözlər köməkçi nitq hissəsi kimi elmi cəhətdən tədqiq olunmamış və onların müstəqil nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsi arasında Orta Asiyada mövcud olması bizə əsas verir ki, bu köməkçi nitq hissəsini semantik morfoloji və sintaktik cəhətdən xarakterizə edək:

Məlumdur ki, semantik planda modal sözlər iş, giriş, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökmün gerçəkliyini, həqiqiliyini, zəruriliyini ya təsdiq, ya da inkar edən məntiqi-qrammatik kateqoriyadır, danışanın söylədiyi fikrə münasibət bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, modal sözlər oğuz qurubu türk dillərində semantik planda təkcə ara söz və ara cümlə kimi yox, həm də söz-cümlə kimi çıxış edir. həmçinin də tərkibi xəbərin komponenti kimi özünü göstərir.

Müasir türk dilçiliyində modallaşma prosesi müstəqil sözlərin köməkçi sözlərə doğru inkişaf prosesi onların iki tərəfli qrammatik əlaqə yaratma xüsusiyyəti olması başqa sözlə özündən əvvəl özündən sonra gələn sözləri bir-biri ilə əlaqələndirən bir vasitə kimi də istifadə edilməsi nəticəsində baş verir.

İlk mərhələdə bu proses çox zəif gedir, əsasən münasibət (qrammatik münasibət) ifadə etmək sonrakı mərhələdə nisbətən sürətlənərək qrammatik münasibət və əlaqə yaratma məna çaları yaradır, ya da bunu müəyyən şəraitdə yaratmaq mümkündür. Bundan əlavə, ilk mərhələdə inkişaf prosesi, yəni münasibət ifadə etmə xüsusiyyəti həmin sözlərin mənsubu olduğu müstəqil nitq hissələrinin həddü çərçivəsində başlayır və davam edir. Bunun nəticəsində də müstəqil nitq hissələri içərisində yeri gəldikcə yarım müstəqil mövqedə işqlənən və münasibət bildirən müəyyən qurumlar fərqlənir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra tədqiqat əsərlərində bu qruplar ya mənsub olduqları nitq hissələrindən kənarda köməkçi adlar, bağlayıcı sözlər və s. adlar altında hibrit, yəni həm müstəqil, həm də köməkçi səslər kimi ayrıca və ya da köməkçi nitq hissələrinin tərkibində keçici qruplar kimi təsdiq olunmalıdır. Bu cəhətdən yalnız fellər müstəsnadır. Çünki fellərin içərisində köməkçi fellər qrupu fərqləndirilir. Zənnimizcə, köməkçi nitq hissələrinə doğru inkişaf prosesi müstəqil nitq hissələri həddü dairəsində başladığına görə keçici qrupu elə müstəqil nitq hissələrinin özlərinin də içərisində ayırıcı lənlərin köməkçi vasitələrə necə çevrilməsi xəttini izləmək daha münasib olar. (1, 129-130).

²⁰ Bakı Dövlət Universiteti, Bakı/AZƏRBAYCAN.

²¹ Modal words as a part of speech in modern Turkish linguistics

Hadı Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi baxımından yanaşaraq modal sözlərin tutumlu nitq hissəsi olmadığını, yığcam, sayılıb əhatə olunan, hətta iti zəhinlə əzbər yadda saxlana bilən bir söz qrupu olduğu qənaətinə gəlir. Bu baxımdan onlar bütövlükdə köməkçi nitq hissələrinin kəmiyyət məxrəcinə uyğundur. Əslində modal sözlər leksik-semantik təyinatla müəyyənləşən, bünövrəsindən məhz bu nitq hissəsinin adına törəyən lüğət vahidləri deyildir. Bunlar leksik fakt kimi yaradılışda müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olub. Nitq prosesində danışanın real gerçəkliyə münasibətini bildirmək üçün ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub sözlərdən bəziləri etimoloji leksik-qrammatik kökündən təcrid olunur, ancaq əslində olan qrammatik məna əsasında şəxsin söylədiyinə və ya eşitdiyinə münasibətini ifadə edir (2, 238-239).

Modallaşma-konversiyanın bir növüdür. Yəni bir nitq hissəsinin digərinə keçməsi hadisəsidir. Türk dillərində bir sıra isimlər, saylar, sifətlər, zərflər, əvəzlilər və fellər modallaşa bilir. Keçid prosesləri haqqında maraqlı əsər müəllifi Cəfər Cəfərov yazır doktorluq dissertasiyasının 3-cü fəslinin birinci bölməsini «Modallaşdırma» adlandırır. O, modal sözlərin iki yolla- morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlməsini qeyd edəndən sonra əsas nitq hissələrinin modalla sözlərə keçmə prosesini izləyir və yazır ki, əsas dil vahidlər modal sözlərə müəyyən funksional şəraitdə keçid və bu zaman sözün morfoloji strukturunda heç bir dəyişiklik olmur, amma sözün sintaktik funksiyası dəyişərək, ara sözə çevrilir. Bu zaman semantikada da dəyişmə özünü göstərir. Modallaşma həmin ərəfədə başlanır (3, 66). «Modallaşmış söz qrupları vaxtı ilə mənsub olduqları nitq hissələri ilə bütün «qrammatik» münasibətlərini itirir, cümlədə başqa sintaktik ampulada çıxış edir. Modal sözlərdə vaxtilə mənsub olduqları nitq hissələrinin qrammatik əlamətləri daşlaşmış şəkildə qalır. Nitq hissələrinin qrammatik-valentlik xüsusiyyətləri də modallaşma prosesində itirilmiş olur. Dəyişməzlik, qrammatik əlaqə və münasibətlərin formal göstəricilərinə «passiv» münasibət modal sözlərin aparıcı cəhəti hesab olunur. Bunun məntiqi davamı olaraq modal sözlər ayrılıqda cümlə üzvü olmur, bütövlükdə cümləyə və ya onun bir üzvünə aid münasibət bildirir (4, 8).

Türk dillərində **modallaşma prosesi** ümumi keçid prosesinin bir tərkib hissəsi olub dil sistemində qənaəti təmin edir (5).

Azərbaycan dilçisi Z.Əlizadə yazır ki, leksik-qrammatik bir kateqoriya kimi formalaşmaqda olan modal sözlər cümlədə sözün funksiyasında müəyyən dəyişikliyin baş verməsi, yəni bu və ya başqa sözlərlə yeni əlaqələr yaradan qrammatik keyfiyyətin toplanması nəticəsində əmələ gəlir (6, 3). Modal sözlərin tarixən yaranma prosesi onun tərkibi ilə müəyyənləşir. Z. Əlizadə modal sözlərin tərkibinin müəyyən edilməsində haqlı olaraq iki yolun mövcudluğunu göstərir. Birincisi, vaxtilə müxtəlif nitq hissələrinin tərkibində toplanan modal sözlərin həmin nitq hissələrindən çıxarılıb, vahid modal sözlər qrupunda birləşdirilməsi yoludur. İkincisi leksik yoldur. Bu yolla modal sözlər törəyir, yəni müxtəlif nitq hissələrindən təcrid edilən sözlər yeni məna kəsb edir, modal sözlər qrupunu zənginləşdirir (6, 6).

Türk dili tədqiqatçısı R. Rüstəmovun fikrincə, modal sözlər kök sözlərdən törəmiş, tarixi inkişaf boyunca onlar özünün nominativ funksiyasını itirmişdir. Modal sözlər xüsusi leksik-qrammatik söz qrupudur (7, 51).

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər həm hazır şəkildədir, həm də digər nitq hissələrinin semantik və funksional cəhətdən transformasiyası- çevrilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, 1) ismin modal sözə çevrilməsi. «Ehtimal» həm isim, həm də modal söz; 2) sifətin modal sözə çevrilməsi. «Şəksiz», «sözsüz» sözləri həm sifət, həm də modal söz kimi işlənir.

Konversiya hadisəsi modal sözlə digər nitq hissələri arasında baş verir. Bu haqda qırğız dilçiləri yazırlar ki, «наиболее активно в разряд модальных слов переходили наречия, глаголы, а также застывшие падежные формы имен существительных. Переход мог привести к окончательному закреплению слова в новой лексико-грамматической категории, но мог привести и к межразрядной омонимии, когда модальное слово и подовившая его единица из другой части речи продолжают существовать параллельно, различаясь лишь в контексте своими функциями и семантикой» (8, 328).

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər zərfə, fələ və ismə keçə bilir, yəni konversiyallaşır. Qırğız dilində modal sözlərdən bəhs olunan qrammatikalarda oxuyuruq: «Наиболее активно в разряд модальных слов переходили наречия, глаголы, а также застывшие падежные формы имен существительных. Переход мог привести к окончательному закреплению слова в новой лексико-грамматической категории, но мог привести и к межразрядной омонимии, когда модальные слова и подовившая его единица из другой части речи продолжают в контексте своими функциями и семантикой» (8, 328). Bu keçid istiqamətləri dil sisemində qənaəti təmin edir. M. Yusifov Azərbaycan dili materialları əsasında yazdığı namizədlik işində bu qənaətin dil üçün nə dərəcədə əhəmiyyət daşıdığını göstərmişdir (140, s. 16) Qeyd edək ki, bu bölgüdə **konversiya** deyilən dil hadisəsi özünü göstərir. Belə ki, əsas nitq hissəsinə aid olan söz modal sözün funksiyasını daşımağa başlayır. Yəni, bir nitq hissəsi digər bir nitq hissəsinə çevrilir. Omonimlik meydana gəlir. Çünki iki eyni formalı söz mətn daxilində fərqli mənaları ifadə edir. F. Zeynalov bu cəhəti nəzərə alaraq yazır: «Большинство модальных слов в современном употреблении составляющем грамматические омонимы со знаменательными словами» (9, 63).

Azərbaycan dilçiliyində Z. Əlizadə modal sözlərin yuxarıdakı bölgüsünü leksik xüsusiyyətləri nəzərə almaqla təsnif etmişdir. Müəllif modal sözləri nitq hissələrindən törəmələrinə görə; 1) adlardan törəyən və 2) fəllərdən törəyən modal sözlər olmaqla qruplaşdırır. (6, 70)

İsmi modal sözlər. Belə modal sözlər oğuz qrupu türk dillərində isimlərdən, sifətlərdən, saylardan, əvəzlilərdən və zərflərdən törəyir.

Qırğız dilçisi P. Şarşeevin fikrinə, «в прочессе перехода именных частей речи в модальные слова выделяются два основных грамматических явления: во-первых, знаменательные части речи, грамматикализуясь, постепенно приобретают модальные значения, сохраняя при этом основное лексическое значение, во-вторых, эти части речи, переходя в разряд модальных слов, утрачивают первоначальное лексическое значение» (10, 23).

İsmi modal sözlər isimlərin öz ilkin mənasını itirərək modal mənada funksionallaşması nəticəsində yaranır. Yəni mənşəyini isimdən almış bir sıra modal sözlər vardır ki, onlar predmetlik, əşyalıq xüsusiyyətindən məhrum olaraq, modal sözlər qrupuna daxil olmuşdur (6, 70). Nümunələrə nəzər yetirək:

Adlar və fəllər modallaşır. Türk dillərində bir sıra sözlər vardır ki, onlar digər nitq hissələrindən, demək olar ki, tam təcrid olunmuş və modal sözə çevrilmişdir. Əlbəttə, beləliklə, nəhayət, təəssüf, yəqin, güman ki, sanki, həqiqətən və s. belə sözlərdəndir.

Müstəqil mənalı sözlərdən modal sözlərin yaranması uzun sürən tarixi prosesdir. Dilin qənaətə meyl etməsi və tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin transformasiyaya uğraması prosesi də modal sözlərin əmələ gəlmə yollarındandır (11, 4). Bəzi sözlər türk dillərinin inkişafının indiki mərhələsində həm cümlənin bir üzvü,

həm də ara söz kimi istifadə olunmuşdur. Belələrinə nümunə olaraq görünür, görəsən, bilirsənmi, şübhəsiz, sözsüz, düzdür, doğrudur, deməli, deyəsən və s. sözləri göstərmək olar. Məsələn, müqayisə et: Gedəsən, gəzəsən, görəsən...- Görəsən, niyə gecikib?, Qardaş, dediyin düzdür (S. Azəri)- Düzdür, mənə qarşı etdiyin pislilik (S. Azəri).

İsmi modallaşması. Oğuz qrupu türk dillərində bir sıra isimlər (nəhayət\nihayət, məsələn\meselem, gərək\gerek, güman, qərəz, əlqərəz, həqiqətən\xakikat, xülasə; bezbəlli, xakına və s.) modallaşa bilər. Məs.: (A) Xülasə, vəziyyətdən çıxıb bildik (Ə. Əhmədov); (Q) Butakım qençlar duzduydular buluşmaq işlərini, ama ansızdan bir eni kostek çıktı onnerina, **bezbəlli (həqiqət)** eski sooleyiş boşuna kalmamış, ani nédan korkersın, ondan kurtulmersın (N. Baboqlu); **Xakına** vardı annadıcılar uçitellerin arasından, ani savaşırdılar bizim qozlerimizi açmaa (N. Baboqlu); (T) Nihayət çoban yetişti ve dev köpeklerini azarlayıp onları yatıştırdı (M. Oğuz); (Tm) Meselem, latın elipbiyindəki türkmençe xarpların ulanılışında türkmençe b sesini anladayan xarp v sesini...anladyardılar; **Xakikat**, türkmen dilində yönəliş düşümdəki birməçə ayrı-ayrı manılarda qəlip, bir sözlemde tirkeşip ulanıyan yaqdayların-da duş qelinyər. Meselem (Xəzirkə zaman türkmen dili) və s.

Modallaşan isimlərdən biri də **gərək\gerek\qerek** sözüdür. Türkoloqlar gərək ismindən törəyən gərək (gərək ki) modal sözü haqqında xüsusi danışmışlar. Etimologiyası etibarı ilə ismə bağlı olan gərək\gerek\qerek sözü həqiqi mənasından başqa, cümlədə modal söz kimi çıxış etmək qabiliyyətinə də malikdir. Gərək sözü modal mənə kəsb edərkən cümlədə arzu, təkid, ehtimal, bir şeyə və ya bir hadisəyə qarşı can atmaq, vaciblik, zərurət, təsdiq mənalarını və s. də ifadə edir (6, 71).

N.A.Baskakov qeyd edir ki, zərfin mənasından ayrılmış gərək ədat-modal sözü (gərək sözünü ədat sayanlar da var) lazımdır, gərəkdir mənasında felin yalnız şərt forması ilə birləşmə şəklində işlənir və həmin hadisənin və ya həmin halın mövcudluğunun ehtimalını, yəqinliyini bildirir. Müəllif qaraqalpək dilindən aşağıdakı nümunəni verir: Xar nersenin miynetin kermey iraxatı bolmasa gerek (12, 480).

Y.Canpeisov qazax dilində gerek sözünün müstəqil modal söz kimi də işləndiyini qeyd edir (13, 34).

Türkmen dilində qerek vahidi qitmek feli ilə çox işlənir: Mırada qimek qerek- Mırada dınç almaqa qitmek qerek- Mırada kurorta dınç almaqa qitmek qerek- Mırada bir ay kurorta dınç almaqa qitmek qerek.

KAYNAKÇA

Cəfərov, C.. Abdullayev, H. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: 2004

Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi grammatikası. Bakı: ADU, 1990

Джафаров, Дж. Переходные процессы в частях речи в современном Азербайджанском языке: автореферат диссертации филологических наук. Баку:

Сахангиров, Ф. İngiliz və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqatı (müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Bakı: Elm, 2005

Юсифов, М.И. Экономия в системе языка (на материале азербайджанского языка) // АПД, Баку: 1976

Əlizadə, Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı: Maarif, 1965

Rüstəmov, R. Müasir Türk dilində köməkçi nitq hissələri (keçid prosesləri): doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: 1997

Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1, Фонетика и морфология. Фрунзе: Илим, 1987

Зейналов, Ф. Служебные части в современных тюркских языках // АДД, Баку: 1966

Ширшев, Н. Модальность и модальные слова в киргизском языке: автореферат диссертации кандидата филологических наук. Фрунзе: 1969

Abdullayeva, S.Ə. Modal sözlər // Bakı Slavyan Universitetinin konfransının materialları. Bakı: 2006

Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык. Москва: АН СССР, 1952

Жанпеисов, Е.И. Модальные слова в современном казахском языке // АКД, Москва: 1954

(7)
POEZİYA DİLİNDƏ OMONİMLƏRİN ÜSLUBİ İFADƏ TƏRZİ
Məhərrəm HÜSEYNOV Abbasəli oğlu²²

ABSTRACT²³

In article stylistic features of the homonyms reflected in language of the Azerbaijan poetry are considered. The author on an extensive material investigates poetic and stylistic forms of expression of homonyms. The samples resulted from the Azerbaijan poetry brightly shows poetical-communicative force, a lexical-semantic originality of the homonyms used for expression of an art plan of the author.

Keywords: homonyms, stylistics, poetry, the sample.

Şeirşünaslıqda təkzibi olmayan belə bir fikir var: şeirin dediklərini nəsrə ifadə etmək mümkün olsaydı, şeir yazmağa ehtiyac qalmazdı. Deməli, lirik janrın məğzi, canı onu nəsrədən ayıran, fərqləndirən cəhətlərdəndir. Bu da özünü ilk növbədə bədii forma quruluşunda göstərir. Şeirin məxsusi forma ünsürlərinin hamısı məzmunludur. Qrafik tərtibindən tutmuş, ritm və intonasiyaya, qafiyə sisteminə, kompozisiya elementlərinə və s. qədər bütün forma aspektləri eyni dərəcədə əhəmiyyətliyədir. Lakin mətnin səs imkanları, məzmunun boyuna düzgün biçilmiş, səs qiyafəsində həmişə ön plandadır. Dahi Puşkinin “Sehrli səslərlə duyğu və düşüncələrin birliyini axtarıram” (1, 3) niyyəti də görünür bu həqiqətdən qaynaqlanır. Şeir yaradıcılığında eyni səs tərkibli sözlərə - omonimlərə intensiv müraciətin estetik mahiyyəti də buradan meydana çıxır. Eyni və ya qoşa misralarda təkrar olunan omonimlərin bütün növlərinin - leksik - semantik, leksik - qrammatik omonimlərin, paronimlərin, omoformların, omofon və omoqrafların tərkibindəki səslərin kəmiyyət və keyfiyyət bərabərliyi şairin səs - sözlə işləmə maneralarına genişlik gətirir. Omonimlər misralarda poetik səslənmə keyfiyyətləri yaradır və bütün hallarda lirik ovqata xidmət edir.

Omonimlər şeiriyyəti, xüsusilə onun intonasiya imkanlarını qüvvətləndirən üslubi vasitədir. Ənənəvi olaraq poetik dilçilikdə leksik - üslubi kateqoriya fonetik - üslubi vasitə kimi, yüksək ahəng və musiqililiyin yaradıcısı kimi qiymətləndirməyə layiqdir. Onlar qüvvətli bədii məntiqə söykənməklə öz kommunikativ - poetik gücünü nümayiş etdirir, bağlı olduğu ayrı - ayrı leksik - semantik mənaların daxili əlaqə mükəmməlliyi onların bədii mətləbi ifadə sərrastlığını, ritm və intonasiya elastikliyini çox aydın şəkildə təzahür etdirir.

Şeir dilində omonimlər üslubi cəhətdən neytrallığından çıxarır. Çünki ritmik səslənmə, melodiya yaradıcılığında yaxından iştirak onun ayrılmaz keyfiyyətidir. Onunla bağlı intonasiya miqyası poetik mənə ölçüləri və mətnin ümumi fonetikasına təsiri ilə üst - üstə düşməsi üslubi - semantik yetkinliyinin əsas məziyyətidir.

Eyni səs tərkibli sözlərdən istifadə ilə söz sənətkarı yalnız ayrı - ayrı mənalar, fikirlər arasında daxili poetik rabitənin yaratma məqsədini izləmir. Bəzən də əksinə, eyni sözün bir mənadan digərinə keçid əməliyyatı ilə intonasiyadan - intonasiyaya, bir ritmik strukturdan digər ritmik qəlibə keçid üçün də üslubi zəmin hazırlayır. Belə

²² Filologiya elmləri namizədi, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, Bakı/AZERBAIJAN.

²³ Ways of stylistic expression of homonyms in a poetic diction

maraqlı keçidlər şeir texnikasının mükəmməlliyində, mətnin intonasiya mənzərəsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Əlinə oğlunun şeiri düşəndə
Öz övladı sayıb, öz oğlu sayıb.
İstərəm o əziz **analar** məni
Analar məni (2, 61)
Artıq olmaz bu gün də desək:
ürəklər, **qızının!**

Sözlərinin hərarətindən Xan **qızının** (3, 127)

Omonimlərin üslubi məziyyəti eyni məxrəcli səslərin sadəcə təkrarlarından ibarət deyil. Bu cür təkrarın da əhəmiyyətini heçə endirmədən demək olar ki, omonimlərin baslıca üslubi tutumu onlarda əks olunan emosional dərinlikdə, yaratdığı poetik ovqatın məzmununa uyğunluğundadır. Omonimlik bədii mətnə tərəvətli nəfəs daxil edir, onların bilavasitə iştirakı sayəsində əsas mündəricə münasib üslubi fiqurlarda reallaşır.

Ürəyimdə bu dünyanın
Möhnət **dağı**, **ağrı** dağı
Bu **dağların ağrısına**
Dözə bilməz **Ağrı dağı** (4, 88)

Mətnə eyni səslərin bir - birini müxtəlif məsafələrdə izləməsi gerçəkliyin bədii idrak funksiyasına xidmət edir. Səs ahəngdarlığının nə demək olduğunu və özündə nəyi təmsil etdiyini əyani göstərmək üçün göstərilən nümunələrə diqqət yetirmək kifayətdir. Şeir dilinin fonoloji səviyyəsi haqqında təsəvvür formalaşdıran omonimlərinin vahid üslubi məqsəd ətrafında rəsməşməsinə də təkan verir, bədii fikri qavrama sürətinə təsir göstərir.

Tay tapılmaz **incimə**
Dürdanəmə, **incimə**
Tərifimdən **incimə**
İnciyirəm incisən (5, 173)

Omonimlərin şeir sətirlərindəki sıxlığının estetik meyarı onları ideyanın bədii həllinə səfərbər edir və üslubi istiqamət şəklinə düşdükcə səs təkrarları vasitəsilə bədii vüsətin artması müşahidə olunur. Lirik monoloq dilin zəngin vokal imkanlarından bəhrələnərək zamanın ruhunu, şairin poetik ovqatını şeirin varlığına hopdurur. Ritmik səs tərkiblərinin yaranmasına xidmət edən omonimlərin özü də semantik cəhətdən dolğunlaşır. Şeirin bütün linqvistik elementləri ilə bir ahəng düşməsi nəticəsində omonimlər ritmik sözlərə çevrilir və yeni intonasiya çalarları ilə müşayiət olunan ifadə tərzini doğurur. Şeirin məzmunu, ideya istiqaməti, obrazlar sistemi - bir sözlə ən mühüm komponentləri ilə vahid nizama tabe olması, mətnin tərkib hissələri ilə uğurla səsleşməsi omonimlərin üslubi kamillik səviyyəsini, funksional imkanlarını əks etdirir. Onun yaratdığı ritm modelləri, intonasiya biçimləri bədii hərəkətə xüsusi bir intensivlik gətirir, fikrin ifadə şəklini elastikləşdirir və ekspressiya doğurur.

Duyğulardan qanad tax hər bir **ana**,
Ellər səni sözlərinlə bir **ana**
Ağ varağı at ağıya dönməsin
Qəbrin üstə qara geymiş bir **ana** (6, 109)

Omonimlərin bədii effekti poetik nitq mühiti zəminində məna assosiasiyalarıdır. Əlaqəsiz mənalara üslubi birliyi misraların bədii - estetik keyfiyyətlərini təyin edir. O,

yaratdığı lirik vüsətlə bədii mündəricənin xarakterini dolğun ifadə edir, bədiiliyi dərinləşdirir, bəlağət və üslubi kamillik baxımından şeir nitqini xüsusi məcraya salır.

Xalq yaradıcılığı ənənələri ilə klassik poeziya təcrübəsinə fəal münasibət bəsləyən 1960-1980-cı illər Azərbaycan şeiri mövcud fonetik - poetik üsullarını, o cümlədən omonimlərin yaratdığı məna motivliyi və intonasiya çalarları əsasında müasir şeir dilinin orijinal səslənən nümunələrini yaratmışdır. Lirik - emosional mühakimələrin omonimlərin iştirakı ilə təzahürü bu dövr şeirinin əsas poetik mənalandırma formalarından biridir. Nümunələr göstərir ki, omonimlərlə elastik misra modelləri asanlıqla başa gəlmir, o daha çox poetik təfəkkür enerjisinin gücü ilə yaranır.

Omonimlər əksərən sintaktik simmetriya ilə müşayiət olunur və bu, nitqi intonasiya baxımından zənginləşdirir. Həmin zənginlik canlı danışq dilinin intonasiya potensialından nəşət edir. Onlar həmçinin misralarda məna bölgüsündə iştirak edir və məzmun da öz növbəsində şeirin ifadə tərzini müəyyənləşdirir. Bunun nəticəsində fikir bitkinliyi intonasiya bitkinliyinə uyğun gəlir.

Yalan satmağından əl çəkmir yalan

Düzə dirsək vurur **düz** baxa - baxa (7, 202)

Sarıçiçək, **sarı** çiçək

Bir uç bizə **sarı** çiçək

Sarı gəlin keyfsizləşib

Yarasını **sarı**, çiçək (8,233)

Şeir dilində məhdudiyyət bilmədən işlənən omonimlər zahiri bər – bəzəyə aludəçiliklə izah oluna bilməz. Həqiqi sənət nümunələrində eyni səs tərkibli leksik vahidlər poetik mənanın arxa plana keçməsinə yol vermir, əksinə fonetik cild etibarilə eyniyyət təşkil edən sözlər öz obrazlı mahiyyətini, gözəl poetik formalarda yeni məzmunun ifadə etmək mütəhərrikliyini büruzə verir.

Omonimlər bədii mətləbin ritminə müvafiq gəlməsi ilə şeir dilinə daha asanlıqla yol tapır. Eyni söz və müxtəlif məna dolanbacları söz oyunu şeir sənətinin mühüm atributu kimi estetik mühit formalaşdırır. Ümumi ritm ölçülərinə asanlıqla uyğunlaşa bilir. Aktual bədii ünsiyyət meyli omonimlərin üslubi **çevikliyini** harmonik oynaqlığa gətirir, poetik formanın poetexniki tələblərinə cavab verir.

Ocaq yanar, alov düşər **oduna**,

Mən bu təhər gərək yanam **oduna** (9, 56)

De, hansı qudurğunun dik burnunu **ovmasan**,

Ovçusan, ya **ovmusan** yırtıcılar önündə (10,204)

Sözlərin səs materialı etibarı ilə eyniliyindən istifadə poetik məzmunun dolğunluğuna istiqamətlənir. Ayrı - ayrı mənalarda arasında poetik bağlılıq hiss etdirir ki, omonimlərin leksik - üslubi xüsusiyyətlərinin kontekstində fərqləndirilməsi şeirin vahid ahəngdarlıq prinsipinə tabe etdirilir. Başqa sözlərlə desək, səs oxşarlığının yaratdığı ahəng məzmunun səciyyəsinə doğan ritm ilə səsləşir, lirik emosiya ilə müşayiət olunur və bədii fikri hərəkətə gətirir.

Omonimlərin yaranışından hazır qafiyə materialı olması təbii haldır. “Eyni fonetik tərkibli bir cür səslənən sözlər artıq spesifik etibarilə qafiyələnən sözlərdir” (II, 59). Bu səbəbdən də onlar misra sonluğunda işlənməyə daha meyllidirlər. Gözəl səslənmə ilə bağlı olan dil vahidlərinin sintezlər sistemində ən mükəmməl qafiyə imkanlı omonimə müraciət cazibəli intonasiya və musiqililiyin şeirə daxil edilmə yoludur. Çox hallarda axıcılığın təsir gücündən faydalanmaq istəyindən asılı olaraq söz sənətkarları omonimlərlə ifadə olunan fikri qabartmaq üçün cinas qafiyələrdən istifadə edirlər. Bu həm də şairin poetik nitq zövqünü də nümayiş etdirir.

Meşənin hər nemətindən **yemiş** tək,
Sonra günü dilimləmiş **yemiş** tək (8, 53)
Gir bu yurdun od qatına **qarış - qarış**,
Bir misraya **qarış, qarış** (12,8)

Azərbaycan poeziyasında omonimlərin bütün tipləri öz genetik tipologiyasını mühafizə etmişdir. Estetik təfəkkürün əsas ifadə formalarından biri kimi öz səs tərkibinin eyniliyi ilə şeirin poetik qayəsi haqqında güclü əks – səda yaradır. Bədii mühakimə obyektini, lirik hissləri sənət ölçüləri çərçivəsində daha dinamik və mütəhərrik şəkildə canlandırır. Şeirin fonetik - üslubi cəhətdən təşkilində həlledici rol oynayır. Bədii - üslubi fənd məqamı omonimlərin ifadəlilik potensialında mühafizə olunur. Şeir dilinin ən vacib ekspressivlik vasitəsi olmaqla omonimlər özündə konkret estetik müəyyənlik təmsil edir.

KAYNAKÇA

- Журавлев, А.П. Звук и смысл. Москва: Просвещение, 1981, 160 стр.
İsmayil, M. Döyüş, qələbə. Bakı: Yazıçı, 1983, 229 səh.
Rza, R. Seçilmiş əsərləri. 1 cild. Bakı: Yazıçı, 1980, 390 səh.
Arif, H. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Yazıçı, 1985, 408 səh.
Aslan, M. Bilməkdir bildiyimiz bu dünya. Bakı: Yazıçı, 1990, 311 səh.
Yaqub Z. Od aldığım ocaqlar. Bakı: Yazıçı, 1986, 150 səh.
Araz M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1986, 480 səh.
Nəsim V. Dağ havası. Bakı: Gənclik, 1983, 248 səh.
Ağasəfa. Günəşin dalınca gedən oğullar. Bakı: Yazıçı, 1984, 200 səh.
Rza X. Hara gedir bu dünya. Bakı: Yazıçı, 1983, 280 səh.
Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı: Elm, 1980, 252 s.
12.Salahzadə Ə. Xatirə çiçəyi. Bakı: Yazıçı, 1982, 144 səh.

(8)
HÜSEYN CAVIDİN İLK FACİƏLƏRİNDƏ İNSAN TALEYİ PROBLEMİ
Səadət CAHANGIRZADƏ Vaqif qızı²⁴

ABSTRACT²⁵

In article thematic features of dramatic art of outstanding Azerbaijan romanticist Huseyn Javid are studied. The author stops on a problematics – destiny of the person and its reflexions in early plays of the playwright. On the wide material resulted from plays "Maral", "Mother", "Prophet" etc. the author investigates original features of a problem of human destiny.

Keywords: tragedy, creativity, destiny of the person, the play, the literature

Görkəmli romantik şair və filosof Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatına böyük faciənəvis kimi daxil olmuşdur. Ədəbiyyatımızın tarixində mənzum dramın ilk nümunəsini - “Çay dəstgahı” birpərdəli pyesini Cəlil Məmmədquluzadə yazsa da ədəbiyyatşünaslar Hüseyn Cavidə mənzum dramaturgiyamızın banisi hesab edirlər. Çünki Hüseyn Cavid ədəbiyyatımıza az zaman çevrəsində mənzum faciənin klassik nümunələrini bəxş etmişdir. O hələ inqilaba qədərki iki əsərini - “Şeyx Sənan”(1914) və “İblis”(1918) yazmış olsaydı belə bu səlahiyyəti qazanmış olacaqdı.

Hüseyn Cavidin ilk mənzum faciəsi 1910 - cu ildə yazılmış birpərdəli “Ana” əsəridir. Hüseyn Cavid onu “birpərdəli dram” adlandırır.(1, s 7) Doğrudur əsərin əsas qəhrəmanı olan Ana - Səlmə ölmür, lakin bu birpərdəli dram ölüm və qanla, yəni, faciənin iki əsas atributu ilə bitdiyi üçün onu faciə adlandırmaq daha doğru olar.

Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavidin ilk faciələri mövzu və ideya baxımından onun fəlsəfi - romantik poeziyasının səhnədə davamı kimi qiymətləndirilə bilər. Hüseyn Cavid haqqında ən yaxşı əsərlərdən birinin müəllifi, böyük nəzəriyyəçi Yaşar Qarayev onun poeziyasını təhlil edərək yazıb: ” Mütəfəkkir ruhlu, filosof Cavid, şübhəsiz hər şeydən əvvəl fəlsəfi poeziya və məhəbbət şairidir...poeziya və səhnə tariximizdə Cavid ilk növbədə böyük bir navatordur...onun bədii islahatlarından sonra klassik romantik şeirin üslub modeli və problem tərkibi dəyişir...Miniatur epik süjetli “eşq lövhələri”nin əsas qəhrəmanı, əslində sevginin yox, mühitin bədbəxt etdiyi əzabkeşdir, adət və ənənə altın və kapital qurbanları olan məhkumlar və kimsəsizlərdir.Rədd olunan “aşiq”də həm də əzilən sinfi, ictimai iztiraba məruz qalan “məzlum”u tanımaq çətin deyildir. Məşuqə obrazı Leyli, Xumar adları burada fəlsəfi rəmzdən çox, sosial metaforadır. Rədd edən, iztirab verənməşuqəni çox zaman “kübar salon gözəli” ya da aşıqla bir yerdə zamandan əzab çəkən “Şərqin əzilmiş qadını”, “Vərəmli qız” özü əvəz edir.”(2, s 115) Bu sətirlərdə böyük həqiqət var, lakin H.Cavid ilk şeirindən son misrasına qədər sırf romantik şair idi. Onun sənəti elə mərhum Yaşar müəllimin özünün dediyi kimi heç cürə realizm ölçülərinə uyğun gəlmir.

Görkəmi romantizm nəzəriyyəçisi və cavidşünas, akademik Məmməd Cəfər də təxminən eyni səmtə mühakimə yürüdərək yazmışdır. Hüseyn Cavidin ilk faciələri haqqında: “ 10- cu illərdə yazılmış “Ana”, “Maral” kimi əsərlərində şair belə bir fikri

²⁴ Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı, Bakı/AZERBAIJAN.

²⁵ Problem of human destiny in early tragedies of Huseyn Javid

təbliğ edirdi ki, nə qədər yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, mənəvi gözəlliklər varsa, sadə insanlarda yoxsullardadır, lakin cəmiyyət tərəfindən əzilən, təhqir edilənlər də yenə onlardır, mövcud ədalətsiz ictimai quruluş ancaq insanlıq sifətlərini itirmiş, başqalarının hesabına varlanan tüfeyliləri, ancaq vicdansız xudbinləri, güclüləri, zalımları tərəqqi, təkliyə düşmənlər olan fanatikləri bəsləyən, əsl insanı isə alçaldan bir cəmiyyətdir.”(3, s 306) Göründüyü kimi bu dəyərlənməyə də sosial amil, bədii – fəlsəfi mahiyyəti üstələyir. Lakin bizim üçün maraqlı cəhət budur ki, H.Cavidin şeir yaradıcılığı ilə dram əsərləri arasında ideya - bədii vəhdəti təsdiq edək. Fikrimizcə, işi nüfuzlu alimin fikri bu qənaətin həqiqət olduğuna kifayət qədər aydın bir şəhadət verir.

“Ana” əsəri 1910 - cu ildə yazılıb. Onda Hüseyn Rasizadə cəmisini bir il idi ki, “Cavid” təxəllüsünü qəbul etmişdi. Bu zaman Türkiyədən yeni qayıtması Cavid zamanının gənc və görkəmli tənqidçisi Abdulla Surun(Tofiqin) təşəbbüsü ilə Gəncədə ruhani məktəbində dərs deməyə başlamışdı.

“Ana”nın çox sadə bir məzmunu var: Ana - Səlmə oğlu Qanpoladın yolunu gözləyir. Təkcə ana yox, onun nişanlısı gözəl çərkəz qızı İsmət də igid Qanpoladın gəlişinə həsrətdir. Onu dərin bir məhəbbətlə sevən qeyrətli İsmət Qanpoladdan gələn məktubu Səlməyə gətirir. Səlmə məktubu oxumaq üçün Mollaya aparır. Bu zaman İsmətin evdə tənha oxuduğundan sui - istifadə edən varlı oğlu Orxan və onun arkadaşı İzzət Səlmə ananın evində tənha olan İsmətin yanına gəlir, ona eşq elan edir, yalvarışları fayda verməyəndə onu hədələyir, lakin Qanpoladı dərin məhəbbətlə sevən İsməti yoldan çıxara, sevgisinə xəyanətə sövq edə bilmir. Onda xəncərini sıyıdırıb İsmətə verir ki, ya sən, ya da ölüm! Elə bu zaman İsmətin qardaşı Səlim gəlir və bacısını pərişan görür, əlindəki xəncərin kimin olduğunu zor və təkidlə öyrənir. Bu zaman Səlmə ana gəlib İsmətə bildirir ki, Qanpolad ya bu gün, ya da sabah gələcək. Elə bu dəm Səlim artıq Qanpoladın gəldiyini bilib anadan muştuluq alır. İsmət sevincək ata evini gedir. Bu zaman kənddə atışma səsləri eşidilir. Səlmənin həyətinə əli silahlı çərkəz Murad qaçaraq daxil olur. Anadan xahiş edir ki, onu gizlətsin yoxsa onu öldürəcəklər. Bu vaxt Səlim gənc bir ləzgi arkadaşı ilə həyətdə girib intiqam hissə ilə qatil Muradı axtarırlar. Ana qatili ələ vermir. Az sonra sinəsi qanlı Qanpolad həyətdə daxil olur. Məlum olur ki, o ona qəsd edən düşmənləri Orxanı da, İzzəti də məhv edib. Fəqət xain Murad onu vurub. Qanpolad da mərd anası kimi Səlimdən xahiş edir ki, namərd çərkəzi axtarmasın. Qanpolad sevgilisi İsmətin qucağında canını tapşırır. Ana fəryad edir. Bilmədən gizlətdiyi oğlunun qatilidir. Yenə də onu ələ vermir. Hüseyn Cavid belə bir sözüə bütöv və mərd ana obrazı yaradır. Səlmə deyir:

Qonaq qardaş dur! Təlaş etmə sən,
Qorqma, bir zərər gəlməz sana bəndən.
Amandasın, hiç qorqma, hiç sıqılma!
Çünki bən əvvəldən söz verdim sana
Sən bir qonaqsın, qatil olsan belə
Səlmə həlak olur da verməz ələ
Murad! Sən həm qərubsən, həm mültəci...
Burdan sağ qurtulub gedirsən şimdi.
Fəqət bilməlisi, şu qanlı arslan
Şu qıydığı cavan oğlumdur...(1, s 63,65)

Bu əsərin bədii - fəlsəfi mahiyyətini şərh etmək üçün yenə də böyük faciəşünas Yaşar Qarayeva müraciət edək: “ Bu mənzum və möhtəşəm romantik teatr miniatur “Ana” dramı ilə başlayır; böyük ürəkli Ana öz oğlunun hələ isti meyiti üzərindən onun

namərd qatilinə xilas yolu göstərir. Bəşəri analıq məhəbbəti şəxsi qisas duyğusuna qalib gəlir! Bu ülvilik, ürək böyüklüyü və güzəştkeşlik Cavidin sonrakı obrazları üçün də xasdır. Bu mənada “Ana”dakı Ananı - Səlmə xatunu... sonrakı bütün qəhrəmanların... hamısının Anası hesab etmək olar. Məhz bu Ananın ilk mütəfəkkir, romantik övladı - Şeyx Sənandır.”(2, s 152)

Etiraf edək ki, Hüseyn Cavidin ilk pyesi kimi nə qədər diqqət mərkəzində olsa da, bu cəhət bir fakt kimi qeyd edilərək həmişə əsas diqqət böyük dramaturqun “Şeyx Sənən”, “İblis”, “Xəyyam”, “Topal Teymur”, “Peyğəmbər” kimi pyeslərinə yönəlmişdir. Ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə xalq yazıçısı, filologiya elmlər doktoru Elçin H.Cavidin “Ana” əsərinə xüsusi diqqət yetirdi. O, 1982 - ci ildə yazdığı “Sübh şəfəqi”nin işığı (Hüseyn Cavidin yaradıcılığı və Avropa intibahı) məqaləsində İntibah dövrü İtaliya yazıçısı Canbatieto Ceraldı Çintonun (1504 - 1573) “Ekotomiti” (“Yüz hekayə”) kitabına daxil olan altıncı denada, altıncı novella ilə Hüseyn Cavidin “Ana” faciəsinin müqayisəli təhlilini verdi. Hüseyn Cavidin ədəbi - tarixi mövqeyinə yüksək qiymət verən Elçin tanınmış şair Cavidin 28 yaşında dramaturq kimi debütü olan “Ana” əsərinə də obyektiv dəyər verir: “ İndi qarşımızdakı Cavidin ilk dram əsəridir və olsun ki, bu pyesdə bir sıra dramaturji nöqsanlar tapmaq mümkündür. Səlmədən və İsmətdən başqa digər surətlər xarakter səviyyəsinə qaldırılmayıb, onların hərəkətlərində, müləhizələrində sadələşmə özünü biruzə verir, buradakı zaman, məkan eyniliyi, hadisələrin dinamikası müqabilində məhdud və qeyri - təbii görünür, ola bilər. Lakin eyni zamanda Cavidin bu ilk dram əsərində də gələcək bütün əsərlərində olduğu kimi böyük humanist ideyalar özünün əyani təcəssümünü tapmışdır.” (4, s 305) Elçin Ceraldinin novellası ilə Cavidin pyesi arasında fabula eyniliyini qeyd edir. Səlmə ilə Faldı şəhərinin sakini Şipionl adlı yeganə oğlunun onun xahişi ilə oğulluğa götürmüş ana - Liviya arasında paralellər aparır. Folklor sujetlərinin dünya xalqları arasında “səyahət”ini Qrim qardaşları və Benfey nəzəriyyələrini

ələk - vələk edərək “ bəlkə Cavid heç o novellanı oxumayıb? ” tərəddüdlü sualına “Cavid Ceraldinin novellası ilə tanış idi.” cavabını verib. “Ana” əsərinin pyes kimi məziyyətlərini (məsələn, Ana - Səlmə obrazının təsviri yox, dinamik - canlı, hərəkətdə olduğunu!) qeyd edir. Bu əsərlər arasındakı həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri göstərdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlir: “ Səlmə surəti təbiiliyi, həyatiliyi ilə Liviya surətindən seçilir. Başqa nə cür ola bilər? Əlbəttə, belə də olmalıdır.Ceraldinin novellası ilə Cavidin dramı müxtəlif epoxaların...bəhrəsidir...biz Səlmə surəti Liviya surətindən təbiidir, həyatidir dedikdə, ədəbiyyatda Səlmənin təxminən 400 il əvvəlki sələfini heç vəchlə qiymətdən, gözdən salmaq istəmirik. Söhbət Cavidin İntibah novellasına məhz yaradıcı münasibətindən gedir. Söhbət istedadın və “sübh şəfəqi”ndən gedir.

O elə bir “sübh şəfəqi” idi ki, işığı əsrlərin süzgəcindən süzülüb gəlsə də, öz ilkin ehtirası ilə, ilkin şövqü ilə parıldayır. Əsrlər bir - birini əvəz edir, o işıq isə həmişə istedadı özünə çəkir. Çünki onu da İstedad alovlandırır.”(4, s 311) Dünya ədəbiyyatında oxşar sujetlər tapmaq mümkündür. Sujet bənzərliyi hələ estetik ideal eyniyyəti deyil. Elçinin qənaəti belədir ki, Liviya fərqli olaraq Səlmə verdiyi sözün üstündə durub oğlunun qatilini azad etsə də (hətta Murad özünü vurmaq istərkən onun qolundan vurub xəncəri əlindən salır.) Ona İnsan - Ana kimi nifrətini də gizlətmir. Cavidin “Ana” əsərinin bədii - fəlsəfi qayəsi bu Səlmənin son sözlərində öz əksini tapıb:

Get, namərd qonaq, get! Alçaq mültecil!

Get, miskin hərif, get! Cəllad yırtıcı!

Get, vicdansız! Kəndini qurtar, yaşa!

Ancaq vicdansızları bəslər dünya!

Get, gözüm görməsin! Uzaqlaş, dəf ol!
Nə haqsızlıq etdinsə Allahdan bul!
Get, çəkil, get! Dinsiz, allahsız xain!
Murdar izin bu torpaqdan silinsin!
Oğlunun öldürdün, yandırdın bəni,
Get, kamə irdirməsin allah seni! (1, s 69)

Oğul qatili qarşısında əzəmətlə dayanmış Ananın - Səlmanın xarakteri bu misralarda açılır.

İnsan onun mənəvi qüdrəti, insani böyüklüyü qarşısında rıqqətə gəlir. “Ana” əsərinin ədəbi - tarixi və bədii fəlsəfi qiyməti verilərkən onun poetikasını nəzər - diqqət yetirməmək olmaz. Bu əsərdə H.Cavidin bütün sonrakı pyeslərində getdikcə artıb təkmilləşən poetik navotorluq var. Şair həm heca, həm də əruz vəznlərində, bəzən bir beytdə hər ikisindən sənətkarlıqla istifadə edir. Yalnız H.Cavidə məxsus bu cəhəti ilk dəfə böyük əruzşünas Ə.Cəfər kəşf etmişdir. “Ana”dan bəzi misallara nəzər salaq:

İsmət:

Eyvah!...

Qanpolad:

Əşhəd... ən... la ilahə... illəllah...

Yaxud: Səlim:

Heyhat!...

Bu bir cinayətdir ki, ağzım, dilim

Söyləməyən aciz...

Səlma:

Ah, Səlim, Səlim!

Hər nə var, aç söylə həpsini.

Səlma:

Sus! Qərib bir qonaq verilməz ələ...

İsmət:

Xayır böylə vicdansız gərək ölə!

Hüseyn Cavidin ilk dramatik əsəri olmasına baxmayaraq şair obrazlara heç yerdə “izah” vermir, onlar öz sözləri və hərəkətləri ilə özlərini səciyyələndirir və təqdim edirlər. Bu da dram poetikası üçün başlıca şərtidir.

Hüseyn Cavidin ikinci dramatik əsəri olan “Maral” 1912 - ci ildə Tiflisdə yazılmışdır. Lakin nədənsə Hüseyn Cavidin “Əsərləri” nin beş cildliyinin II cildində “Maral” pyesinin sonunda “Gəncə 1913” yazılıb. Fikrimizcə Cavidşünaslıqda bu tarixlər dəqiqləşməlidir. Baxçasarayda çıxan “Millət” qəzetində yazılmışdır: “Eşitdiyimizə görə avqustun 2 - də Baxçasaray student və gimnazistləri tərəfindən Ağməsciddə (indiki Simferopol) Dvoryanok teatrda Qafqasiyanın məşhur ədiblərindən Hüseyn Cavidin ölməz əsəri olan dörd pərdəli “Maral” nam faciəsi mövqeyi – tamaşaya qoyulacaqdır.” (5, s 10) Həmin qəzetin 31 iyul tarixli sayında Kantəmür adlı müəllif “Alqışlanacaq bir təşəbbüs” məqaləsində yazır: “Qafqasiyanın məşhur ədiblərindən Hüseyn Cavidin “Maral” nam faciəsini qoyacaqlarını eşidəndə sevincindən çıldıracaqdım və haman onların toplandıqları yerə getdim. Bu faciə Qafqaz türklərinin həyat – ictimaiyyətinin bütün üsulları ilə göstərməkdədir. Sənətkar bu əsərdə türk - татар həyatının qadına olan nəzərini əskilik və yeniliyin çəkişməsini göstərir.” (5, s 11) Bu məlumatlardan öyrəndik ki, Hüseyn Cavid Qafqazın məşhur ədibi kimi tanınır, “Maral”

ölməz bir əsər kimi qəbul olunur, onun tələbələr tərəfindən tatar Krımında tamaşaya qoyulması ədəbi ictimaiyyətdə böyük sevinc doğurub, əsərin konfliktli qadına münasibətdə köhnəlik və yenilik arasında mübarizədir.

“Maral” faciəsinin ideya - bədii xüsusiyyətlərinin təhlilinə keçməmiş 20-ci illərin nüfuzlu bir tənqidçi fikrini də iqtibas gətirək. “Maral” xüsusunda qısa mülahizə” adlı məqaləsində (Bax “Maarif və mədəniyyət” jurnalı 1923 № 2 s 24 - 26) bu dövrün görkəmli folklorşünas nəşir və tənqidçi Hənəfi Zeynallı yazıb: “Pyesin ümumi qayəsinə baxılsa qayət şairanə bir həyat sürən Humayla Cəmilin məsudluğu qarşısında mənhus ulduz Maralın “cəllad sifətli” Türxan əlində vəhşicəsinə sönüb getdiyini təsvir edir. Məalinə gəldikdə şair öz fikrini Maralın öz dili ilə söyləyir: sevgilisinin ağışında can vermək şahənə köşklərdə sönük və eşqsiz sürünməkdən qat - qat yüksəkdir.

Pyesin qəhrəmanlarına gəldikdə insan çaşır qalır. Hər insana baxılsa layiqincə təsvir edilməmiş ki, təhlilində başlı tiplərdən bəhs edilə bilsin. “Maral” namını daşıyan əsərdə Maral ikinci sıradakı əşxas qədər belə diqqətlə aydınlaşmayıb... Əsər iki hissəyə ayrılır: birisi Cəmil bəyin tarixi - təəşşüqü, digəri Maralın iztirabları içində namusla sevgi qasırgalarına məruz qalmasıdır.”(6, s 32 - 33) Bu minvalla da müəllif “Maral”ı dramaturji zəifliyinə görə şairin qələmi son dərəcə yumşaq və göstərmiş, “sənətcə bu əsər “Şeyda”dan zəif olduğu kimi məzmunca da qat - qat dar bir çərçivə içərisindədir.” kimi ifadələrlə 20 - ci illər tənqidinə xas bir üslubda əsəri tənqid edir. Əlbəttə, bu tənqiddə sosioloji yanaşmanın da izləri yox deyil.

“Maral” H.Cavidin nəslə yazdığı dörd pərdəli bir faciədir. Əsərdə, həqiqətən iki əsas xətt var. Bir Türxan bəy və 16 yaşlı Maral xətti, bir də Türxan bəyin hüquq təhlili alıb Borjomi şəhərində dincələn Cəmil bəy və Humay xətti. Əslində Hüseyn Cavid hər iki xəttə sevginin və sevgisizliyin faciəsini qələmə alır. Gözəl və gənc Maral özündən yaşlı ərinə gizli bir nifrətin iztirablarını yaşayır. Burada da H.Cavid öz qəhrəmanının mənavi aləmini açmaq üçün psixoloji paralelizmdən istifadə edir.”Ah bu gözəl bahar hər kəsin könlünü açdığı halda nədənsə bəni sıgıyor. O rəngarəng çiçəklərin lətif rayihələri sanki bəni boğuyor. O şətəvətli bülbüllərin sevimli nəğmələri guya bana gülüyor, yaxud bənim tələssizliyimə ağlıyor... bu geniş dairə, bu müzəyyən və gözəl odalar bana dar və qaranlıq məzarlardan daha sıqıntılı gəlir...insan o vaxt xoşbəxt olardı ki, dünyaya hiç gəlməyeydi!” (1, s 73)

“Maral” Türxan bəylə Maralın münasibətlərində sevgisizliyin faciə, Cəmil bəylə Humayın münasibətində sevginin səadət olduğunu əks etdirir. Ona görə də əsərdə Maral baş qəhrəman misalında görünə bilər ki, Hüseyn Cavid sevginin təntənəsinə daha çox diqqət yetirir. Maralın da faciəsi əslində Arslan bəyə “qanunsuz” sevgi ilə bağlıdır. Mühit, milli adət - ənənələr elədir ki, ərlə qadının başqa kişiylə sevgisinə bəraət qazandırmaq olmazdı. Bu sevginin sonu faciə ilə bitməli idi...

“Maral” pyesində H.Cavid öz milli romantik görüşlərini, türkçü baxışlarını əks etdirir. Bu obrazların adından tutmuş(Məilən, Türxan, Arslan (Alp Arslan), Çingiz (Çingizxan) əsərin məzmununa qədər hər yerdə özünü hiss etdirir.

Topçu alayının 35 yaşlı zabiti Çingiz, Türxan bəyin zəngin evinin divarından asılmış Şeyx Şamilin portretinə baxıb deyir: “Ah nədənsə bilməm, daima bu böyük simaya qarşı qəlbimdə dərin bir hörmət, böyük bir məhəbbət hiss edirəm.” (1, s 80)

Aşıq Sultanın oxuduğu mahnıdan qəzəblənən Çingiz bəy deyir: “ Əcnəbilər böyük İskəndər, böyük Napoleon deyə öz qəhrəmanlarına böyük abidələr yapıyorlar, heykəllər dikdiriyorlar. Fəqət bizlər! Bizlər isə Çingiz kimi cihangüllərə, Teymur kimi qəhrəmanlara xunxor, canavar deyə ləkələmək istiyoruz.” (1, s 83) Bu fikirlər çağdaş zamanımız üçün də aktual və olduqca müasirdir. Fikrimizcə Hüseyn Cavidin insan

konsepsiyası müəyyən qədər Türxan bəyin dostu “ucaboynu, qartalbaxışlı milli dağıstanlı qiyafəsində 45 yaşlı mühəndis” Bəypoladın xidmətçi Bayrama dediyi sözlərdə ifadə olunur: “Heysiyyətli bir baba yigit, nə oynar... nə gülər... nə də ağlar... Çünki oynamaq cingənələrin işidir, gülmək cocuqların payıdır, ağlamaq da dul qadınlara yaraşır...

Nərdə boynu bükük və miskin bir erkəyə rast gəlsəm, dərhal sinirlərimə toxunur, baxusus da o adam türk qövmünə mənsub olursa!” (1, s 85) Bu sözlərlə də H.Cavid türkü ucaldır, türk insanı haqqında öz qənaətlərini irəli sürür. Türkün əsl sifəti boynubüküklük, miskinlik, ağlayıb sıdqımək, hərcayi gülmək yox, məğrurluq, yüksək mənlilik, cəngavərlikdir fikrini irəli sürür böyük romantik filosof şair.

Əsərin əsas qəhrəmanlarından - “Bəxtiyarlıq içində talesizliyi” sevgini fəlakət kimi yaşayan gənc hüquqşünas Cəmil də Bəypolad səciyyələndirir: “Bilirmisin Cəmil! Sən bu əsr üçün deyil, bəlkə başqa bir zaman üçün yaradılmışsan. Hissiyyatın o qədər nəcib, o qədər ali ki, şu mühit sənin üçün pək dar, pək qaranlıqdır.” (1, s 91) Cəmil sırf romantik bir surətdir, o sevgi müztəribidir. Hüseyn Cavid onun psixoloji durumunu da romantik bir üsulla açır: “ Ah, mələklərdən ölənmi var nədir? Yenə göy üzündə matəm əlaməti görünür!” (1, s 100) Bununla da Hüseyn Cavid baş verəcək fəlakətlərə işarə etmiş olur. Sevgi oğlu dirildir, atanı öldürür.

KAYNAKÇA

- Cavid, H. Əsərləri. Beş cildə, II cild. Bakı: Elm, 2007
Qarayev, Y. Ədəbi üfuqlər. Bakı: Gənclik, 1985
Cəfər, M. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı: Azərnəşr, 1974
Elçin. Seçilmiş əsərləri. On cildə, VII cild. Bakı: Çinar, 2005
Cavidşünaslıq. IV cild, Bakı: Elm, 2009

(9)

**ТИПЫ ЖИЛИЩ И ОБРЯДЫ СВЯЗАННЫХ СО СТРОИТЕЛЬНОЙ
КУЛЬТУРОЙ ЮГО-ВОСТОЧНЫХ РАЙОНОВ МАЛОГО КAVKAZA XIX
НАЧАЛА XX ВЕКОВ (По материалам Кельбаджарского, Кубатлинского,
Зангеланского, Джебраильского, Физулинского районов Азербайджанской
Республики)**

Солмаз МАГЕРРАМОВА Саттар кызы²⁶

ABSTRACT

In this research work it is mentioned that in the XIX-beginning of the XX century the dwelling houses in south-east regions of the Lesser Caucasus (Lachyn, Gubadly, Zangelan, Kelbajar, Jebrayil, Fizuli districts of Azerbaijan Republic) differed with their diversity.

All the types of these dwelling houses, from plain till complex, are thoroughly stated in this article. At the same time there were several types of dwelling houses, reflecting different stages of it's development. Several types of these dwelling houses such as, natural and man-made caves, caradam, alachiq (shatra), "chovustan", as well as improved types such as, "white house" etc. are being researched.

The article informs about planned structure of these houses.

Keywords: dwelling houses, several types, caves, caradam, alachiq (shatra), chovustan

Жилище – это первое и самое необходимое строение для удовлетворения жизненных потребностей человека. Будучи важнейшим элементом материальной культуры и культурно-исторического наследия, жилища характеризуют хозяйственные и бытовые особенности населения, его социально-экономическую жизнь на определенных этапах общественного развития.

Богатые природные условия, существование различных типов хозяйств Азербайджана обусловили развитие значительного числа типов жилищ. В различных географических зонах возникли своеобразные, характерные только для них жилища и хозяйственные постройки, на сложение специфических черт жилища повлияло также направление хозяйства и социально-экономический уровень зоны.

Материалы археологических раскопок свидетельствуют о том, что во многих районах Азербайджана были уникальные древние жилища, относящиеся к эпохам позднего Неолита, Энеолита, Ранней бронзы.

На территории Азербайджана древнейшим типом жилища являлись естественные пещеры, которые были обжиты человеком еще в эпоху Палеолита. В горных местностях Азербайджана (Малый Кавказ) пещеры служили жилищем еще и в XIX веке. В конце XIX-начала XX века в Кельбаджарском, Лачинском, Кубатлинском, Зангеланском и Джебраильском районах изредка встречались жилые пещеры, но большей частью старые пещеры служили загоном для скота.

Жилища этого региона можно подразделить на две группы:

²⁶ Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института Археологии и Этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана

- 1) жилища, расположенные в грунте;
- 2) наземные жилища.

Из жилищ, расположенных в грунте можно выделить казма (землянки) и карадам.

Землянки являлись жилищем земледельческого - скотоводческого населения, которое в большинстве своем не рассчитывало жить в них летом. Если обладатель землянки не имел возможности кочевать, то все же он летом выходил из нее и жил в кибитке или талвара на воздухе. (1,152)

А.К.Алекперов указывает, что все части этого сооружения не несут тех функций, какие мы привыкли видеть в других видах жилищ. Например, стены здесь совершенно не служат для поддержки крыши, ибо крыша опирается на четыре столба и так как стены никакого отношения с крышей не имеют, то они не строились, а заменялись естественным срезом грунта. (1,152)

Землянки были прямоугольные в плане углубленные в землю 1-1,5 м. с двускатной или полусферической крышей. Землянки небольшого размера имели двускатную крышу, большого размера полусферическую. Крыша опиралась на опорные столбы, расположенные в середине, на которую укладывалась коньковая балка. В землянке большого размера устанавливали параллельно двойной ряд столбов, на каждую пару укладывали поперечную балку. Таким образом образовывалось несколько «П»образных перекладки, на которые укладывались два продольных бревна. На эти бревна укладывались жерди, образующие боковые скаты крыши. Поверх они покрывались камышевой плетенкой, поверх которой укладывались колючки, солома, насыпался слой земли, который утрамбовывался и обмазывался глиной с саманом. Освещалось помещение отверстием в крыше, расположенном в углу над очагом углубленным в стену.

Следующий тип жилища, расположенного в грунте карадам. Карадам представляет собой усовершенствованной землянки, в большинстве случаев вырытой на склоне горы, внешне напоминающей курган (5,6). В Кельбаджарском районе он назывался эвдамы, в Кубатлинском, Лачинском районах просто дам.

О бытовании карадама в XIX века в Джебраиле упоминается в описаниях И. Давидбекова . (3,180)

Этот тип жилища был расположенным в грунте, частично расположенным в грунте и наземным со сложенными из камня стенами. Жилища были квадратными в плане, часто крупных размеров, со своеобразным купольным перекрытием, опирающимся на опорные столбы. В середине купола оставлялось перекрытие, которое служило для освещения и выхода дыма. Для карадама был характерен открытый очаг, расположенный посередине помещения. Предполагается, что этот тип жилища появился на территории Южного Кавказа в середине второго тысячелетия до нашей эры.(4,20)

Купольное жилище представлено двумя разновидностями. Первая разновидность представляла одноэлементное жилище, состоящее из одного помещения, вторая разновидность - комплексный тип жилища широко был распространен в Кельбаджарском и Лачинском районах.

В конце XIX века карадам стал вытесняться наземными типами жилищ. В предгорных местностях исчезновение карадама, процесс замены его наземными жилищами происходил раньше и быстрее чем в горных.(4,175)

Наземные жилища, не имевшие совершенно отличия друг от друга строительную технику, имели много общих черт. Общие черты наблюдались в

планировке, устройстве потолочного перекрытий и крыши, систем отопления и освещения, внутреннем убранстве.

Кертме – срубное жилище, являющееся одним из древнейших видов жилищ, было распространено в Кельбаджарском районе.

Характерной чертой архитектуры кертме является необыкновенная простота внешнего и внутреннего вида, скромное и художественное решение. Здесь стены складывались из брусьев большого сечения 16-20 x 30-70см. с напуском на углах, с простым профильным обрезом. Кертме обычно состояло из 5-9 венцов (одноэтажные) и сооружалось на невысоком каменном цоколе. Пол врубался в первый венец, а потолочная балка в предпоследний. На торцах сруб наращивали для устройства фронтона из постепенно укорачивающихся кверху брусьев. В этих фронтонах устраивали проемы для выхода дыма, так как в жилых домах дым из очага выводился наружу в большинстве не через дымоход, а непосредственно через потолок на чердак. (5,74-75) Отличалось оно и тем, что с внешней стороны его не обмазывали глиной, а ограничивались только внутренней обмазкой. (7,49) Жилище это имело двускатную крышу, покрытую соломой, камышом в смеси с землей.

В XIX и начале XX века одним из распространенных жилищ в Зангеланском и Физулинском районах было каркасно-столбовое жилище чавыстан (човустан).

Стены его состояли из деревянных столбов, расположенных на расстоянии 1-1,5м., друг от друга, к которым были прикреплены камышовые плетенки. Човустан строили без фундамента прямо от земли.

Прямоугольное каркасное здание является результатом развития более раннего вида плетеного жилья круглой формы, носившего название «дейирми ев» (круглый дом), этот вид жилища в Азербайджане известен под названием Човустан. (8,88)

Жилище – это имело одно-два небольших окна, а зачастую освещалось отверстием в крыше. Очаг в виде камина располагался в одной торцевых стен, дымоход выводили на крышу. Жилище этого типа плохо предохраняло от жары и холода, пол был земляной, обмазывался глиной. Човустан был жилищем бедных слоев крестьянства.

В начале XX века в исследуемом регионе строили жилища и из камня. В отличие от других, каменные жилища были более стабильными. Для строительства каменных жилищ использовали речной камень, а также отбитый от скал рваный камень. Дома были приподняты на фундаменты от 0,5 до 1-1,5метра, перед фасадом была веранда (секи). Потолки и полы строили из дерева. Стены снаружи и изнутри штукатурили и белили известью. Такие дома были известны под названием «аг ев» (белый дом).

В XIX веке население исследуемого региона, занимающиеся отгонным скотоводством, в связи с полукочевым образом жизни жило в переносных жилищах, а также в переносных временных жилищах. Переносные жилища разделяются на два вида: 1) дайа; 2) алачыг.

Дайа строилась следующим образом. Жерди воткнутые в землю по кругу. Верхние концы противоположно расположенных жердей связывались шерстяной веревкой (сиджим). Жерди, проходящие через середину были длинее, а дальше от центра короче. Дайа часто была продолговатой, овальной формы. Жерди решетки примерно расположены были на расстоянии 1 метра от земли, переплетались

шерстяной веревкой для прочности. Поверх решетки накладывался войлок и при помощи шерстяных веревок прикреплялся к остону дайа. Вокруг дайа укреплялось камышовая дорожка высотой 1м. Дверной проем закрывался войлоком.

Алачыг имеет много общего с дайа, отличается тем, что имеется центральный опорный стол, на конец которого надето колесо. Обруч колеса имеет отверстия, в которые вставляются концы жердей одинакового размера решетки алачыга. Алачыг был более крупным по размерам. Жерди вверху и на высоте 1-1,5 м. от земли скреплялись оркеном, который образовывал фундамент и служил украшением интерьера. (6,37)

Исследуемый регион привлекает внимание и вызывает интерес ряд обрядов, связанных со строительной культурой. По обычаю, строительство нового дома происходило с соответствующего благословения. За благословением обращались к старшим (аксакалам), мастерам с «легкой рукой» и другим чистосердечным, нежадным, праведным людям. Строитель, завершив подготовительную работу, желал счастья, удачи и долгой жизни хозяину. Перед началом строительства резали жертвенного барана, раздавали подавания, угощали обедом. Для того, чтобы в новых домах царствовали счастье и изобилие, в их фундамент закладывали монету, пшеницу, хлеб и соль. В процесс строительства жилья близкое участие принимали родственники, соседи, друзья, знакомые. По завершению работ устраивалось пиршество, на котором хозяину и его семье желали благополучия.

Исследование типов жилищ юго-восточных район Малого Кавказа в XIX-начале XX века дает богатейший материал как для изучения домостроительства, его техники и форм, так и для современной творческой практики жилищного строительства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алекперов, А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд. АН Азерб.ССР, 1960
2. Давидбеков, И. Село Гадрут Елисаветпольской губернии Джебраильского Уезда // СМОМПК, 1887, вып. VI
3. Ильина, М. Древнейшие типы жилищ Закавказья. 1946
4. Измайлова, А.А. К вопросу о карадах на территории Азербайджанской ССР в начале XX века // АЭС № 1, Баку: 1964
5. Мехтиев, А.М. Деревянное зодчество Азербайджана. Баку: Элм, 1987
6. Мустафаев, А.Н. Материальная культура Ширвана. Баку: Элм, 1977 (на азерб. языке)
7. Насирли, М.И. Жилищные массивы Шекинско-Закатальской зоны. Баку: 1977
8. Насирли, М.И. Об азербайджанских постройках круглого плана // АЭС. Баку: 1966, вып.2

(10)
**Ə.DƏMİRÇİZADƏNİN YARADICILIĞINDA «KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»
SÜJET VƏ MOTİVLƏRİ**
Yeganə İSMAYILOVA Nəhmətulla qızı²⁷

ABSTRACT²⁸

In this article the motives of "Dada Gorgud" are investigated in the works of A.Demirchizadeh. It is noted that the study of history of the Azerbaijani language takes very important part of the scientific activities of professor A.Demirchizadeh. One of his biggest services in researching of history of our language is the investigation led on the language of the legends of "Dada Gorgud". It is specially mentioned that A.Demirchizadeh first put the theme of «Dada Gorgud» on the stage of theatre. At the same time, it is also stated in the article that the libretto, written on the basis of "Kitabi-Dada Gorgud".

Мотивы «Деде Коркуд» в творчестве А.Демирчизаде

В статье исследуются мотивы «Деде Коркуд» в творчестве А.Демирчизаде. Отмечается, что изучение истории Азербайджанского языка занимает важное место в научной деятельности профессора А.Демирчизаде. Одной из его заслуг в изучении истории нашего языка является исследование, проведенное над языком сказаний книга «Деде Коркуд». Особо отмечается, что тема «Книга-Деде Коркуд» была привнесена в театральную сцену благодаря А.Демирчизаде. Вместе с тем в статье говорится и о том, что либретто, написанное на основе мотивов «Книга-Деде Коркуд» «Гараджа чобан» и содержание которого передается как есть, было найдено в архивах У.Гаджибекова.

Xalqımızın qədim mədəniyyət abidələrindən biri də «Kitabi-Dədə Qorqud» adı ilə məşhur olan qəhrəmanlıq dastanıdır. Xalqımız maddi mədəniyyətini yaradıb inkişaf etdirdiyi kimi, öz mənəvi mədəniyyətini də daim artırmış və yüksək səviyyəyə qaldırmışdır. Mağaralarda ibtidai halda yaşamış olan ilk Azərbaycan sakinləri çox qədim dövrlərdən oturaq məişət tərzini də qurmağa başlamışlar. Dağda-aranda, yaylaqda-qışlaqda yaşamaqla yanaşı ağban evlər, qalalar, karvansaralar tikib, şəhərlər salan azərbaycanlılar da olmuşdur. Qədim dövlətləri, sərhədləri, gözətçisi, ordusu, bəyi, xanı, çobanı, bilicisi və ozanı da olmuş xalqımız «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi məşhur qəhrəmanlıq dastanları yaratmışdır. Bu epos insan sevgisinin və sevincinin tərənnümü olan bir dastandır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları türk xalqlarının qan yaddaşında özünəməxsus yer tutur. Yaşı min illərlə ölçülən, bu günümüzdə bəlli 1300 yaşını beynəlxalq aləmdə böyük təntənə ilə qeyd etdiyimiz, soy kökümüzün və tarixi keçmişimizin aynası olan bu dastan bizə ulu əcdadlarımızla öynməyə haqq verir. Qədim dilimizin güzgüsü, hər kəlməsi, hər toponimi oğuz yurdlarından, Azərbaycan daşından, qayasından bircə-bircə xəbər verən «Dədə Qorqud» abidəsi özündə tarixin dərin qatlarına süzülən qocaman bir mədəniyyət yaşadır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının epik janrları içərisində dastan mühüm yer tutur. Dastanlarımızın

²⁷ Филология цзя фялсфя доктору, Багы Дювлят Университетинин досенти

²⁸ Motives of "Dada Gorgud" in the works of A.Demirchizadeh

özünəməxsus xüsusiyyətləri onu əsrlər boyu inkişaf edən və sabitləşən digər janrlardan fərqləndirir. Dastan həm ideya, məzmun, həm də forma cəhətdən inkişaf mərhələləri keçirmişdir. Dastanlar rəvayət, qissə, əhvalat, poema, epos və s. adlarla, terminlərlə ifadə olunmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «boy», «soy» sözləri də dastan anlamında işlənmişdir.

Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsi professor Ə.Dəmirçizadənin elmi fəaliyyətində mühüm yer tutur. Onun «Azərbaycan dilinin tarixi» (1947) və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili» (1959) adlı əsərləri gərgin əməyin və ciddi axtarışların bəhrəsi olaraq yaranmışdır. Professor Ə.Dəmirçizadənin dilimizin tarixini öyrənmək sahəsində böyük xidmətlərindən biri «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili üzərində apardığı tədqiqatdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları dünya alimlərindən bir çoxunun diqqətini cəlb etmiş, haqqında çoxlu tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin bəzi mübahisəli məsələləri, məsələn, dastanların yaranma tarixini, hansı xalqa mənsub olduğunu dil materialları əsasında müəyyənləşdirmək üçün təşəbbüs göstərən olmamışdır- Bu işi demək olar ki, ilk dəfə professor Ə.Dəmirçizadə öz öhdəsinə götürmüş və dastanların dilini ətraflı öyrənməklə bir sıra maraqlı nəticələrə gəlmişdir. O, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilinin leksik, qrammatik və fonetik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə dastanların Azərbaycan dilinin ən qədim abidə olduğunu sübut etmək üçün tutarlı əsaslar tapmışdır. Əsərin elmi dəyərini artıran cəhətlərdən biri də budur ki, dil hadisələri, dil vahidləri tarixi inkişaf əsasında təhlil olunmuş və beləliklə, demək olar ki, tarixi qrammatikanın bir sıra məsələləri əhatə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları prof. Ə.Dəmirçizadəni təkcə dilçi kimi deyil, xalq ədəbiyyatı ilə çoxdan maraqlanan folklorşünas kimi də cəlb etmişdir. O, elmi fəaliyyətə başladığı ilk dövrdə Azərbaycan folklorunu öyrənməyə xüsusi həvəs göstərmiş və bir neçə məqalə də yazmışdır (1936-cı ildə «Bayatı haqqında», «Sarı aşıq» məqalələri buna misal ola bilər).

Ə.Dəmirçizadənin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili» əsəri, həmçinin başqa məqalələri onun bu dastanlara dərindən bələd olduğunu göstərir. Böyük Vətən müharibəsi illərində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarını böyük həvəslə, sevə-sevə tədqiq etmək işi onu yenidən bədii yaradıcılığa ruhlandırırmışdır. Belə ki, onun «Şəki fəhləsi», «Dan ulduzu», «Şərq qadını» və s. qəzet və jurnallarda şeir və hekayələri çap olunmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzusunun ilk dəfə Azərbaycan teatri səhnəsinə Ə.Dəmirçizadə gətirmişdir. 1941-ci ildə «Dədə Qorqud» («Salur Qazannın evinin yağmalanması» librettosunu), 1943-cü ildə «Qaraca çoban» mənzum pyesini yazmış, birincisi Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında, digəri Gənc Tamaşaçılar Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur (1, 84). 1953-cü ildə İ.V.Stalinin ölümündən sonra «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının araşdırılması üzərinə qoyulmuş qadağa götürüldükdən sonra tənqidlərə məruz qalan digər həmkarları kimi, Ə.Dəmirçizadə də yenidən qələmə sarılaraq elmi araşdırmalarını davam etdirmiş. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsi ilə bağlı maraqlı əsərlər yaratmışdır. 1957-ci il «Kommunist» qəzetinin 71-ci sayında «Dədə Qorqud dastanları» adlı məqalədə Ə.Dəmirçizadə həmkarları H.Araslı, M.Arif, M.H.Təhməsilə birlikdə abidə haqqında deyilən bədnam iftiraların mahiyyətini açıqlamışdır. Ə.Dəmirçizadə 1957-ci ildə Daşkənddə keçirilən şərqşünasların konfransında «Dədə Qorqud kitabı» haqqında rus dilində məruzə etmişdi. «Dədə Qorqud» kitabının M.F.Axundovun arxivində saxlanılan izlərini aşkar edib, dahi filosofun bu epos barədə məlumatı olması haqqında fikir yaratmışdır (1, 84). Ə.Dəmirçizadənin «Kitabi-Dədə Qorqud»un motivləri əsasında «Qaraca Çoban» adlı

librettosu U.Hacıbəyovun arxivindən götürülmüşdür (2). Bu libretto ilk dəfə olaraq tərəfimizdən latin qrafikasınaçevrilərək çap edilir.

Либретто оперы «Караджа чобан» по мотивам Деде Коркуд

Qaraca çoban (qısa məzmunu)

iştirak edirlər

Qazan xan - Gəncə mahalının xanı

Uruz - onun oğlu

Burla xatun - Qazanın arvadı

Aybəniz – onların qızı

Qaraca - çoban

Qurdbasar - satqın bir adam

Toğrul - Səlcuq tayfasının başçısı

Qaratikan - onun igidlərindən

Gürcü şahı

İgidlər, qadınlar, qızlar

Birinci pərdə

Gəncə... Kür qırağı. Al-əlvan geyinmiş oğlanlar və qızlar Səlcuq talançılarına qarşı əlbir vuruşmaq üçün Gürcü şahıyla danışmağa gedən Qazan xanı yola salmağa hazırlaşırlar. Yaşıl çəməndə igidlər məşq edirlər. (Qurdbasar) meydan oxuyur. Bu vaxt Qazanın arvadı (Burla) və qızı (Aybəniz) girirlər. Hamı onları hörmətlə qarşılayır. (Qurdbasar) böyük bir eşqlə qızın qabağında baş əyir. Lakin (Aybəniz) ondan üz döndərir. Əlində güllərlə Qazan xanın atını bəzəməyə gedir. Şənlik başlanır. Özünü qıza göstərməyə çalışan Qurdbasar yenə meydan oxuyur. İgidlərdən birini basır. Kimsə onunla vuruşmağa cürət etmir. Bu vaxt Qaraca çobanın gəldiyini xəbər verirlər. Toplananlar çobanı hörmətlə qarşılayırlar. Qaraca (Burlanı) və (Aybənizi), sonra da xalqı salamlayır. Burla xatun Qurdbasar döyüşməyi Qaracadan xahiş edir. Çoban meydana girir. Qurdbasar iki dəfə basılır. Qaracanı tərifləyirlər. Aybəniz öz yaylığını Qaracanın boynuna bağlayır. Bundan acıqlanmış Qurdbasar xəyanətlə Qaracaya hücum edir. Çobanın qardaşı onun qarşısını kəsir.

(Qazan xan) oğlu (Uruz)la gəlir. Xalq Qazanı öz qəhrəmanı və rəhbəri kimi qarşılayır. Qazan mahalın gözətçiliyini Uruza tapşırır. Xalq basqınçılara qarşı sayıq olmağa çağırır. Qaracaya da elin ən böyük sərvəti olan qoyunları Dərbəndə aparmağı tapşırır. Xalq öz sevimli rəhbərini yola salır. Aybənizlə Qaraca da görüşürlər. Qız ayrılmaqdan sıxılır. Çoban qıza təsəlli verib yaxınlarda görüşəcəyini vəd edir. Xalqın ən böyük sərvəti olan qoyunları Qaracaya tapşırıb onu Dərbəndə yola salırlar. Hamı çəkiləndən sonra Qurdbasar qəzəbli halda gəlir. Qaraca ilə Aybənizin yaxınlığı onu kədərləndirmişdi. Qıza necə sahib olmaq haqqında düşünür. Nəhayət Gəncənin başsız qaldığını və onu ələ keçirmək üçün ən yaxşı fürsət yarandığını Səlcuq talançısı Toğrula xəbər verməyi qərara alır. Bu yol ilə o Aybənizə sahib olacağına əmin olur.

İkinci pərdə

Gecədir... Qazan xanın çadırları... Uruz çay kənarında durub uzaqlara baxır. Dan yeri getdikcə ağarır. Uruz azacıq istirahət üçün çadıra girir. Gözətçilər də mürgüləyib yatırlar. Az sonra Qurdbasar Toğrulun igidləri ilə girib gözətçiləri sakitcə öldürürlər. Qurdbasar indi mahalın ən məşhur və yeganə qəhrəmanı olan Uruzun çadırını düşməne

göstərib onun təslim olması ilə qələbənin əldə ediləcəyini söyləyir. Bu aralıq Aybəniz öz çadırından çıxır. Ayrılıqdan sıxılan qız çay kənarında durub qəmli qəmli oxuyur. Düşmənin adamları onun üstünə tökülürlər. Eyni zamanda kənardan vuruş səsləri eşidilir. Səsə Uruz siyirmə qılınc çadırdan çıxır. O, düşmənin bu xaincə basqınına lənətlər oxuyur. İçəri girən Toğrul onun vuruşsuz təslim olmasını məsləhat görür. «Çünki artıq igidlərin əksəriyyəti qəflətən əsir tutulmuş, Burla xatun da ələ keçirilmişdi». Uruz bu xəbərdən qəzəblənir. Sakitcə təslim olmayacağını bildirib hücumə keçir. Sayca üstün olan düşmən nəhayət onu yaralayıb ələ keçirir.

Toğrulun adamlarından (Qaratikan) ələ keçmiş qənimətləri sayır. Bütün dövlətin ələ keçdiyi ilə öyünür. Qurdbasar irəli keçib Qazan xanın ən böyük sərvətinin Dərbənddə olduğunu söyləyir. Toğrul Qaraca Çobanın igidliyi haqqında məlumat öyrəndikdən sonra Qaratikanı bir neçə yüz atlı ilə qoyunları alıb gətirmək üçün Dərbəndə göndərir.

Qurdbasar Aybənizi təqib edərək gəlir, ona arvad olmasını qıza təklif edir. Razılıq verirsə şad-şadiman yaşayacaqlarını, əks təqdirdə zindanda çürüyəcəyini bildirir. Aybəniz onun xəyanətinə lənətlər oxuyur, Qaraca Çobandan başqa kimsəyə ərə getməyəcəyini bu satqın adama bildirir.

Qurdbasar acıqlanıb Qaracanı tezliklə onun gözlərinin qabağında doğrətdirəcəyinə and içir.

Onun əmrilə qızı aparırlar.

Üçüncü pərdə

Dərbənddə gözəl bir çəmən... Qızlar və oğlanlar əylənirlər. Bu zaman Qaraca görünür. Əylənənlər öz sevimli Aybənizi üçün qüssələnən Çobanı sevinclə qarşılayıb onu şənliklərinə dəvət edirlər.

Başları əylənməyə qarışmış ikən Qaracanın qardaşı yaxınlaşıraq bir neçə atlı haqqında xəbər gətirir. Qaraca gələn atlıların yadelli basqınçıları olduğunu anlayır. Hər ehtimala qarşı hazırlanırlar. Az sonra Qaratikan bir atlı dəstəsi ilə girib qoyunları Qaracadan tələb edir. Çoban bu axmaq təklifə gülür. Buradan kimsənin bir çöp belə apara bilməyəcəyini söyləyir. Qaratikan acı-acı gülür. Gəncə mahalının Toğrul qosunları tərəfindən alındığını, Uruzun, Burlanın, Aybənizin və bütün xalqın əsir edildiyini, dövlətin ələ keçdiyini Çobana bildirir.

«Müqavimət yersizdir, qoyunları ver. Biz sənə bəylik verəcəyik».

Qaraca bu bəd xəbərləi eşitdikcə qan başına vurur. Dərbənd igidləri ilə bərabər döyüşə başlayır.

Qaraca düşmənin adamlarını darmadağın edəndən sonra birdən döyüş zamanı öldürülmüş qardaşının meyidini görür. Onun başı üstündə çöküb düşməne qarşı amansız olacağına, əziz vətəninə son nəfəsinə qədər düşməndən qoruyacağına, xalqını əsirlikdən qurtarmaq üçün canını əsirgəməyəcəyinə and içir.

Bu zaman qayaların arasında gizlənmiş Qaratikan xəlvətcə çıxıb arxadan Qaracaya hücum edir. Lakin içəri girən Dərbəndli igidlərdən biri ona aman vermir, ağır bir zərbə ilə onu yerə sərir. Qaraca qoyunları dostlarına tapşırıb bir neçə Dərbəndli igidlə Gəncəyə yola düşür.

Dördüncü pərdə

Aybəniz pəncərə qarşısında qəmgin dayanmışdır. O, nəzarət altındadır. Qurdbasar girib qızdan son dəfə ona ərə gedib-getməyəcəyini sorur. Aybəniz bu satqın adamı nifrətlə rədd edir. Ölümü onun kimi alçaqlara ərə getməkdən şərəfli sayır. Acıqlanmış Qurdbasarın əmri ilə çəkib zindana aparırlar.

Xalqa olmazın əziyyətlər verən Toğrul kinli halda girir, məclis düzəldib hərtərəfli təhqir edilmiş qızları, gəlinləri zorla oynadır. Birdən-birə bu azgın sərxoşun başına dəhşətli bir fikir düşür. Qazan xanın namusunu tapdalamaq üçün onun arvadı Burla xatunu məclisdə şərab paylamağa məcbur etmək istəyir. Lakin qızlar və qadınlar öz rəhbərlərinin şərəf və namusunu qorumaq üçün Burlanı gizlədirlər. Hər birisi «Burla mənəm» deyər ortaya çıxır. Bu zaman Qurdbasar Toğrulun köməyinə gəlir. O, Burlanı tapmaq üçün qızlara yaxınlaşır. Qızlar topraq atıb onu görməkdən məhrum edirlər. Qəzəblənmiş Qurdbasar Burlanı tapmaq üçün Uruzun dağlanmasını məsləhət görür. Oğul dağlanarkən ana ürəyi sızıldayır.

Toğrulun əmri ilə Uruz ağaca sərib qızdırılmış dəmirlərlə dağlayırlar. Uruz anasını mərd olmağa, özünü düşməyə tanıtmamağa, atasının namusunu gözləməyə çağırır. Lakin ana qəlbi tab etməyir. (Burla) inləyir, oğlunun dağlanmasına qarşı üsyan qaldırıb ortaya çıxır. Toğrul onun ələ keçməsinə sevinir. Onu təhqir etməyə gələrkən kənardan dəhşətli qışqırıqlar eşidilir. Döyüş səsləri yaxınlaşır. Qaraca çoban döyüşə-döyüşə içəri girir. Əsir xalq sevinərək onu qarşılayır. Döyüş şiddətləşir. Zindandan azad olmuş Aybəniz qardaşı Uruz ağacdən açaraq ona qılınc verib döyüşə göndərir. Bu zaman şeypur səsləri ucalır. Gürcü şahının bayrağı görünür. Qazan xanla Gürcü şahı da vuruşa başlayırlar. Yürüşdə Qaraca Çoban Toğrulu öldürür. Aradan çıxmaq istəyən Qurdbasar da Aybəniz tərəfindən öldürülür. Qaraca Çoban Toğrulun bayrağını içəri girən Gürcü şahıyla Qazan xanın ayaqları altına atır. Yuxarıdan dost dövlətin bayrağı dalğalanır.

Beşinci pərdə

Qazan xanın çadırı önündə. Hər tərəf təzələnməmişdir. Xalq azad və şən nəğmələr oxuyur. Dərbəndli gənclərlə gürcü igidləri buradadır. Gürcü şahı ilə Qazan xan girib əvvəlcədən onlar üçün hazırlanmış yerdə əyləşirlər. Qonşu xalqların nümayəndələri bayramlıq şərəfinə içirlər.

Gurultulu musiqi səsləri altında al-əlvan geyinmiş gənclər arasında Qaraca çoban və Aybəniz gəlirlər. Onların hər ikisi xanların qarşısında baş əyir. Qazan və Gürcü şahı onlara xeyir-dua verirlər.

Xalqın gurultulu alqışları altında bayrama Dədə Qorqud girib gəncləri tərifləyir.

Son

Librettonun məzmununu olduğu kimi versək də, bir cəhəti qeyd etməyi özümüzə borc bilirik ki, hörmətli professor Ə.Dəmirçizadənin orta əsrlərdəki gürcü-azərbaycanlı dostluğundan bəhs etməsi, səlcuq türklərini talançı kimi verməsi Stalin repressiyalarının yeni dalğasının tüğyan etdiyi dövrün təsiri altında olmuşdur. Bu əsər zamanın «tələbinə uyğun» yazılmışdır. Lakin tarixdən məlum olduğu kimi, əksinə, Azərbaycan türkləri səlcuq türkləri ilə birləşib Bizans – erməni - gürcü blokuna qarşı vuruşmuşlar. «Kitabi-Dədə Qorqud», dastanının özündə də Azərbaycanın qərb sərhədlərini «qara donlu kafirlər»dən (gürcü və ermənilərdən) qorumaq üçün mübarizənin aparıldığından danışılır.

Böyük Vətən müharibəsi illərində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarını böyük həvəslə, sevə-sevə tədqiq etmək işi professor Ə.Dəmirçizadəni yenidən bədii yaradıcılığa ruhlandırmışdır. O, «Dədə Qorqud» adlı librettosunu (1943) və «Qaraca Çoban» (1946) mənzum pyesini yazaraq, xalqımızın vətənpərvərlik hisslərini tərənnüm etmişdir (birincisi M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında, ikincisi

isə M.Qorki adına Gənc Tamaşaçılar Teatrında böyük müvəffəqiyyətlə təkrar-təkrar tamaşaya qoyulmuşdur) (3 , 45).

«Kommunist» qətinin 6 mart 1943-cü il, 53-cü sayında «Dədə Qorqud tamaşası» haqqında Q.Qasimovun məqaləsi belə başlayır: «M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası Qızıl Ordumuzun şanlı 25 illiyini Azərbaycan xalqının qədim qəhrəmanlıq eposu olan «Dədə Qorqud» dastanının bir qolunu səhnələşdirib rəqs və musiqi tərtibatı ilə tamaşaya qoymaqla qarşıladı. Bu tamaşa Dövlət Filarmoniyasının yaradıcılıq işində irəliyə atılan böyük bir addımdır. «Dədə Qorqud» tamaşası librettosunun avtorları (Dəmirçizadə və Şeyxov yoldaşlar) öz əsərləri üçün tema seçərkən xalqımızın qocaman keçmişinə və igidlik tarixinə əl atmaqla çox gözəl hərəkət etmişlər. Qəhrəman Azərbaycan xalqı öz ana vətəninə, doğma yurdunu həmişə sevmiş, onu öz dastanlarında, gözəlləmə və qoşmalarında tərənnüm etmiş və yadelli işğalçıların basqınlarından göz bəbəyi kimi qorumuşdur. Xalqımızın bu qəhrəmanlıq sifətləri «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da gözəl ifadə edilmişdir».

Bu librettoda «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyunun məzmunu əsas götürülərək məzmun üzərində tamaşa yaradılmışdır.

Tamaşada elin bilicisi, ağsaqqal, məsləhətçisi olan, onun şad günlərində şadlıq edən, yaman günündə dost olan, yardım edən qoca Dədə Qorqud əlində qopuz sözünə belə başlayır:

Dədə Qorqud demiş ellər adıma
Çox çatmışam mən ellərin dadına,
Hamı bilir mindən artıq yaşıma.
Çox görmüşəm, çox şey gəlir yadıma.

Elin gözəl qızları, cavan oğulları, istəkli gəlinləri bulaq başında, yaşıl çəmənlikdə oynayıb sadlıq edirlər. Xalqın qəhrəmanlarından biri Uruzxan gözəl Gülçini sevir, onunla evlənmək arzusunda olduğunu bildirir. Gülçin və qızlar, gəlinlər bu xeyir işə bir şərtlə razı olduqlarını bildirirlər:

Oğlan bir ox atsan əgər,
Oxla maral tutsan əgər
Bil ki, mənə də ovlamısan
Urəyimi də tovlamısan

Uruzxan sevgilisinin arzusunu yerinə yetirmək üçün oğlanlarla birlikdə ora gedir. Qızlar və gəlinlər nəgmə oxuya-oxuya ev işləri ilə məşğul olurlar. Bu zaman düşmənlər dinc əhali üzərinə basqın edib, qılınca oynadıb, evləri oda tutub, qız və gəlinlərə təcavüzkarlıq edirlər. Məhz belə bir zamanda Dədə Qorqud yardıma gəlib Qaraca Çobanı elin namusunu qorumaq üçün ruhlandırır. Qaraca Çoban çomağı ilə soyğunçularla vuruşa girir. Bu halda Uruzxan öz yoldaşları ilə ovdan qayıdır, işğalçılarla döyüşə girir və onları qırıp məğlub edir. Librettonun əsas ideya xətti yurdun düşməndən müdafiəsi ilə bağlıdır.

«Dədə Qorqud» tamaşası Qırmızı Ordunun 15 illiyi günlərində rəqs və musiqi tərtibatı ilə hazırlanmış bir əsərdir.

Ə.Dəmirçizadənin «Qaraca Çoban» əsəri Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanı olan «Dədə Qorqud»un ən qüvvətli və təsirli qollarından birinin məzmunu əsasında qurulmuşdur. Əsər 1942-ci ildə yazılsa da, 1946-cı ildə tamaşaya qoyulmuşdur. «Kommunist» qəzetinin 1946-cı il 30 aprel sayında Əziz Şərif bu tamaşa ilə bağlı öz mülahizələrini vermişdir. Əsər 1946-cı ildə M.Qorki adına Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Bu əsərdə Qazan xanın sarayının dağılmasını və xalqımızın yagılara divan tutmasını görürük. Əsərdə əsas

qəhrəman əfsanəvi qüvvəyə malik olan, qorxu bilməyən, vətəni ehtiraslı bir məhəbbətlə sevən Qaraca Çobandır.

«Bu günə qədər bir alim dilşünas kimi tanıdığımız müəllif öz ilk bədii əsəri üçün «Dədə Qorqud» dastanından istifadə etməklə gözəl və təqdirəlayiq bir təşəbbüs göstərmişdir. Heç sübhə yoxdur ki, bu dastanın məzmunu əsasında yüksək milli, bədii dramaturji əsərlər yaratmaq imkanı hüduzsuzdur.

Ə.Dəmirçizadənin bu əsəri əsas etibarilə «Dədə Qorqud» dastanının vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq, sədaqət və vəfa kimi yüksək xüsusiyyətlərini saxlamışdır, lakin əsərin istər şəriyyəsində, istərsə də dramaturji quruluşunda bəzi nöqsanlar yox deyildir» (5). Qeyd edək ki, tamaşa üçün musiqini Tofiq Quliyev yazmışdır.

«Qaraca Çoban» əsəri 4 pərdə, 8 şəkildədir. Dilçi alim Ə.Dəmirçizadə dastanın qəhrəmanlıq, şücaət, vətənpərvərlik, dostu arxa olmaq kimi motivlərindən təsirlənib bu pyesi ərsəyə gətirmişdir. Vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, şücaət və igidlik kimi cəhətlər o vaxt müharibədən təzə çıxmış ölkənin gənc nasli üçün olduqca gərəkli və əhəmiyyətli idi. Bu əsər - «Qaraca Çoban» yenidən Gənc Tamaşaçılar teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Humanist ideyaların, bəşəri fikirlərin carçısı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» insanların qəlbinə nur, şəfəq yayacaq, dünya durduqca duracaq və əbədi yaşayacaqdır. İnsanları gözəlliyə - sülhə, əmin-amanlığa, ədalətə - qardaşlığa səsləyəcək, adamlarda vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, gözəlliyə məhəbbət və eybəcərliyə nifrət oyadacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

Kitabi – Dədə Qorqud Ensiklopediyası, II cild. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2006.

Dəmirçizadə Ə. Qaraca Çoban. Libretto // Azərbaycan EA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Fond 17 (Ü.Hacıbəyovun arxivi). - 4 vərəq.

Ə.Dəmirçizadənin biblioqrafiyası. Bədii əsərləri

“Kommunist” qəzeti, 6 mart, 1943, № 53

“Kommunist” qəzeti, 30 aprel, 1946

(11)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УМЕНЬШЕНИЯ ВЛИЯНИЯ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА ЗАГРЯЗНЕНИЕ КАСПИЙСКОГО МОРЯ

Афган ГУЛИЕВ Савалан оглы²⁹

ÖZET

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq güclü sənaye müəssisələrinin yaranması, istehsal güclərinin sürətlə artması, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı bir sıra sosial-iqtisadi problemlərin həllinə şərait yaratsa da, digər tərəfdən ətraf mühitin ekoloji problemlərinin çoxalması və ətraf mühitin çirklənməsinin sürətlənməsi ilə xarakterizə olunurdu. Cəmiyyətdə istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti geniş vüsət aldıqca və daha da dərinləşdikcə insanların həyat və sağlamlıqlarına xələl gətirən xoşagəlməz və zərərli təsirlərin gücü artırdı. Məhs buna görə də, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması probleminin birinci dərəcəli sosial vəzifələr sırasına keçməsi təsadüfi deyildir.

Xəzər dənizinin çirklənməsi bir neçə istiqamətdə baş verir. Onlara əsasən yanacaq energetika kompleksi, kimya və neft-kimya kompleksi, dəniz nəqliyyat kompleksi, mənzil-kommunal təsərrüfatının müəssisələri, dəniz hövzəsində və sahillərində yerləşən şəhərlərin və sənaye obyektlərinin çirkab suları, ölkələrin hərbi dəniz donanmalarının yaradılması və s. aiddir. Bu sıraya Rusiyadan və digər respublikalardan Xəzərə axan böyük çayların gətirdiyi çirkab sularını da əlavə etsək, dənizin hansı səviyyədə çirklənməsi haqda az da olsa təsəvvür yaratmış olarıq.

Amma təssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər dənizinin çirklənməsində və ciddi ekoloji problemlərin yaranmasında neftin hasilatı, emalı və nəqli prosesləri dənizə ekoloji cəhətdən təsir edən amillərdən ən başlıcasıdır. Məhs bu baxımdan son illərdə neft sənayesinin daha da güclü inkişaf etməsi xəzəryanı ölkələri ən çox narahat edən beynəlxalq səviyyədə prioritetliyə malik olan problemlərdən birinə çevrilmişdir.

ABSTRACT

Since second half of XX century, creation of powerful industrial enterprises, increase in industrial power, development of scientific and technical progress created a condition for the decision of some social and economic problems, but on the other hand it characterized increase in environmental problems and environmental pollution acceleration. With expansion and deepening of industrial activities affected negative influence on a life and health of people increased. For this reason in a market economy condition, the problem of prevention of environmental pollution comes on the first rows of social responsibilities.

Pollution of Caspian Sea occurs for the several reasons. They are basically a fuel and energy complex, a chemical and petrochemical complex, a sea transport, housing and communal services enterprises, sewage of cities and industrial coast of Caspian Sea and others. If to add to this list receipt to Caspian Sea of sewage from the big rivers of Russia and other republics also we can imagine present level of impurity of the sea.

But regretfully it is necessary to note that, process of extraction, processing and transportation of petroleum is a primary factor of occurrence of environmental problems and pollution of Caspian Sea. For this reason in the last years stronger development of a

²⁹ Аспирант Сумгаитского Государственного Университета

petroleum industry has turned to a problem which very much excites the near-Caspian states and is a priority at the international level.

Начиная со второй половины XX века, создание мощных промышленных предприятий, увеличение производственной мощности, развитие научно-технического прогресса с одной стороны создавало условие для решения ряда социально-экономических проблем, но с другой стороны характеризовало увеличение экологических проблем и ускорение загрязнения окружающей среды. С расширением и углублением производственно-хозяйственной деятельности общества, возрастало отрицательное влияние на жизнь и здоровье людей. Именно поэтому в условиях рыночной экономики, проблема предотвращения загрязнения окружающей среды выходит на первые ряды социальных обязанностей.

Представляя собой замкнутый водоем, Каспийское море играет важную роль в установлении климатического условия прикаспийских государств, поэтому предотвращение загрязнения Каспийского моря является важной проблемой которую нужно решить. Впервые добыча нефти в море началось в Каспийском море и долгие годы охране моря не придавалось серьезное значение. Стремительное загрязнение Каспийского моря в итоге привело к гибели многих ценных видов рыб и других морских обитателей [10].

Каспийское море находится в окружении Азербайджана, России, Казахстана, Туркмении и Ирана. Каспий представляет собой бессточное озеро и является самым большим озером на Земле. Из-за своего размера, солености, течения вод и распределения температуры Каспий называется морем. Его площадь составляет 380000 квадратных километров, а объем вод - 76000 кубических километров. Протяженность Каспийского моря с севера на юг – 1120 километров, с запада на восток – от 196 до 435 километров. Его средняя глубина составляет 208 м. Максимальная глубина – в Ленкоранской впадине в 1025 метрах от уровня его поверхности. Протяженность береговой линии Каспийского моря составляет 7000 километров. Животный мир Каспия представлен 1332 видами фауны и флоры, там обитает 111 видов рыб и 574 видов растения. [8, 10]

Загрязнение Каспийского моря происходит по нескольким причинам. К ним относятся в основном топливно-энергетический комплекс, химический и нефтехимический комплекс, морской транспорт, предприятия жилищно-коммунального хозяйства, сточные воды городов и промышленных объектов расположенных в бассейне и берегах Каспия, создание военно-морского флота государств и тд. Если добавить к этому ряду еще и поступление в Каспий сточных вод из больших рек России и других республик, то мы можем хоть немного представить уровень загрязненности моря. Надо отметить что, с водами рек каждый год в Каспий попадает 40-45 кубических километров сточных вод, 60% из которых падает на долю Волги. [10] С сожалением нужно отметить, что процесс добычи, обработки и транспортировки нефти является главным фактором возникновения экологических проблем и загрязнения Каспия.

Как известно в последние годы производство нефти расширилось не только на суше, но и на морских шельфах. В годы советской власти, когда началась добыча нефти на Каспийском море, преимущество давалось на то что бы как можно больше добыть нефть. Поэтому не придавалось особое значение

защите экологии Каспия. В результате Каспийское море и окрестности подверглись серьезному экологическому загрязнению. Именно поэтому в последние годы еще более сильное развитие нефтяной промышленности превратилось в проблему, которая очень волнует прикаспийские государства и является приоритетом на международном уровне. По вычислениям, в последние годы в результате развития нефте-газовой промышленности, оценка ущерба в осетровом промысле составила 6 миллиардов, а в производстве икры 10миллиардов. Сегодня не только в Азербайджане, но и во всем мире с каждым днем увеличивается отрицательное влияние нефтяной промышленности на окружающую среду. Энергетические ресурсы Каспийского моря в Азербайджанском секторе по последним оценкам экспертов будет расти. Каспийское море является самым крупным центром углеводного сырья по нефте-газовому потенциалу в мире. Имея важное значение в народном хозяйстве, с географической, биологической и экологической точки зрения составляет единую систему. Только сохранить эту систему нелегкая задача, так как мировое повышение потребности на нефть и газ во всем мире, каждый год приводит к увеличению добычи нефти и газа в Каспийском море. Подписание «Контракта Века» (1994) служащее совместной эксплуатации Азербайджанских залежей служит этому. Соглашение в котором участвовали известные мировые нефтяные корпорации, преследовало цель выхода Азербайджанской нефти на мировой рынок. Интересы других нефтепроизводителей тоже пересекаются. Как на в Абшероне, так и в Казахстане и в Туркмении открылись центры нефте-газового производства. В составе добываемой там нефти много меркаптанов, а соединений серы еще больше. Особенно опасны места, где добывается нефть с содержанием серы. Неоспоримо, что увеличение в будущем нефтедобычи приведет к еще большему экологическому загрязнению Каспия. [10] Экологический вред Каспийскому морю происходит в нижеследующих процессах:

Неорганизованная разведка скважин.

Неорганизованное бурение скважин.

Неорганизованный ремонт и эксплуатация скважин.

Неорганизованный сбор добываемого сырья и транспортировка.

Минерализация слойных вод, которые накачиваются в скважины с целью увеличения добычи.

Загрязнение моря в результате проведения бурений в море.

Кроме этого, в течение многих лет происходила разведка нефте-газовых залежей, также в процессе эксплуатации залежей производились бурения нефтяных скважин в море, строились эскадры и трубопроводы. Сейчас срок годности многих этих сооружений истек. Изношенные технические сооружения подвергаясь коррозии загрязняют море. Большинство морских основ входящих в баланс предприятий, действующих на море непригодны для эксплуатации и остаются брошенными в морской акватории. Большинство случаев нарушения экологического равновесия отмечены в районе «Нефт Дашлары» и в промышленных участках ПДНГ (предприятия добычи нефти и газа)- «Биби Хеубет», «Абшероннефть», «28 Мая» и «Гум адасы». Одна из проблем морских объектов, это выброс в атмосферу низконапорных попутных газов. Только из ПДНГ «28 мая» и из залежей Азери Чыраг Гюнешли каждый день в атмосферу выбрасывается миллионы кубических метров попутных газов. И это очень отрицательно действует на экономическое и экологическое положение. [1] К

загрязнению Каспийского моря также приводит выброс не полностью очищенных вод с содержанием нефти, из нефтеперерабатывающих предприятий и из ПДНГ действующих на суше. В настоящее время в процессе добычи нефти из залежей АЧГ (Азери Чыраг Гюнешли) количество воды отделяемой от нефти в процессе добычи из залежей АЧГ снова перерабатывается и направляется в слои, а часть очищается от нефти в терминале Сангачал, и используется в Гарадагском цементном заводе в производстве цемента. Увеличение нефтедобычи в залежах АЧГ несомненно приведет к увеличению количества воды отделяемой от нефти. Этот процесс ожидается не только в Азербайджане, но и во всех прикаспийских государствах.[3,10] Если не будут предприняты необходимые действенные меры в этом направлении, то неоспоримо, что в будущем положение Каспийского моря будет плачевным.

Ряд развитых стран очень серьезно относится к защите окружающей среды, и соответственно крупные нефтяные компании в этих странах принимают серьезные меры в этой области. Крупные нефтяные компании внедряют новые технологии, реализуют комплексные меры для защиты окружающей среды. Но несмотря на использование современных технологий, снизить до минимума уровень загрязнения при нефтедобычи на окружающую среду пока не получается. А Каспий является замкнутой экосистемой и загрязнение нефтяными отходами достаточно для гибели моря.

Несмотря на все это, в настоящее время решение экологической проблемы Каспия перешло на второй план. После распада СССР прикаспийские государства стали независимыми и деление вод Каспия между этими государствами остается на повестке дня как важная проблема. [4] Интерес международной системы к экологической проблеме Каспийского моря не случаен. Важна забота Каспию не от одного государства, а от всех пяти прикаспийских государств. Если каждый из прикаспийских государств будет относиться к морю только из собственной призм, то судьба Каспия может быть мрачной. Именно поэтому экологическая проблема Каспия должна найти свое решение раньше, чем проблема статуса моря. В основные направления мер по предотвращению загрязнения моря, предпринятых и нашей республикой и прикаспийскими государствами, можно отнести нижеследующие: [1; 3; 4; 5; 10]

Организованность работ по разведке, бурению, ремонту и эксплуатации нефтяных скважин;

Подготовка плана специальных мер против незапланированных и неизбежных случаев в процессе транспортировки нефти и использование танкеров отвечающих международным стандартам;

Одним из направлений путей по усовершенствованию экономического механизма защиты окружающей среды, является обеспечение использования «Обязательном Экологическом Страховании» юридическими и физическими лицами, которые занимаются экологически опасными видами деятельности. Основной целью механизма «Обязательное Экологическое Страхование» является создание гарантий компенсации в случае ущерба от аварийных загрязнений. Также механизм «Обязательное Экологическое Страхование» - это дополнительный источник финансирования мер по защите природы. [6] По этой причине операторные компании занимающиеся нефтедобычей в Каспийском море должны внедрять этот механизм;

Очистка морской акватории от негодных для эксплуатации, истекших срока годности и подвергшихся коррозии технических сооружений, которые находятся на балансе предприятий действующих на море;

Каждый человек играет большую роль в решение экологических проблем, которые превратились в серьезную мировую задачу. По этой причине, экологическое образование и задача подготовки кадров для решения экологических проблем;

Особенно опасны места где добывается нефть с содержанием серы. Если произойдет сильное землетрясение, то в атмосферу с давлением 1000 атмосфер, может выбросится миллионы тонн содержащего серы углевода, что приведет к глобальной катастрофе. По этой причине, расширение и усиление мер для наблюдения сейсмической на крупных объектах нефтедобычи в море;

Модернизация предприятий, которые работают со старыми и негодными очистительными сооружениями;

Предусмотрение современных технологий в направлении усовершенствования охраны среды по проектным документам новых промышленных предприятий которые будут строится.

Увеличение количества локальных очистительных сооружений со специальным модульным типом, на объектах нефтяной промышленности, отвечающих международным стандартам;

Важным фактором в усовершенствовании экономического механизма защиты окружающей среды является серьезные достижения в направлении «научно-технического прогресса». С этой точки зрения на предприятиях нефтедобычи усилить внимание на развитие «научно-технического прогресса». На объектах нефтяной промышленности действующих на Каспийском море, слишком низок уровень вторичной переработки отходов. По этой причине, уменьшение отходов в объектах нефтяной промышленности, чтобы предотвратить загрязнение окружающей среды и усовершенствование программы менеджмента;

Использование систем сертификатов соответствия Европейского Союза (как ISO-14000) в операторных компаниях занимающихся добычей нефти в Каспийском море;

Развитие «Экологического Менеджмента» в операторных компаниях занимающихся добычей нефти в Каспийском море;

Мировая практика показывает что человек со здоровым умом никогда не будет жестоким к природе. Экологическое сознание является важным фактором в анализе экологической культуры. По этой причине, расширение экологической культуры, как один из способов выхода из экологического кризиса;

Неоспорима роль негосударственных организаций в решение экологических проблем международного уровня. По этой причине, расширение деятельности негосударственных организаций прикаспийских государств в направлении защиты окружающей среды;

Присоединение прикаспийских государств к международному сотрудничеству для решения экологических проблем Каспия;

Предпочтение проектов по очищению Каспия под финансовой поддержкой Мирового банка.

Каспий-это очень уникальная экосистема. Если каждый из прикаспийских государств будет относиться к проблеме моря со своей призмы, будущее Каспия

может быть мрачным. Поэтому крайне важна забота не только одного, а всех пяти прикаспийских государств. Мы очень надеемся что, управление экологией, обеспечение длительного развития, охрана живого запаса и качество воды моря, найдет свое решение в короткое время.

ЛИТЕРАТУРА

- Алиев, Т.Н. «Экологический Менеджмент», Баку-2006
- Алиев, Т.Н. Организация производственного предпринимательства на нефтеперерабатывающих предприятиях Азербайджана. Баку-2000
- Каримов, А.К. Возникновение и особенности грязных вод в нефтяных скважинах. Азербайджанское нефтяное хозяйство. №3 2005
- Азербайджан на пороге XXI века, Материалы Научно-Практической Конференции. II Книга, Баку-1998
- Azerbaijan Republic State Committee on Ecology and Control of Natural Resources Utilization. National Environmental Action Plan. Baku-1998
- Закон Азербайджанской республики от 12 марта 2002 года, № 90 об обязательной экологической страховании.
- www.himayadar-az.org
- www.azecology.az
- www.eco.gov.az
- www.azenvirom.aznet.org

(12)
**MATEMATİK EĞİTİMİNDE ORTA OKUL ÖĞRENCİLERİNİN
VARYASYON DÜŞÜNCELERİNİN GELİŞTİRİLMESİ**
Haver ALIZADE³⁰

ABSTRACT³¹

It is proposed multivariate exercise, specifically aimed at building a certain measure of development variability thinking: productivity, originality and self-reliance.

XXI.yüzyılda insanıyet sırasına bilinçli bilgisayarlar dahil olacaktır. Bu yüzden eğitim kalitesi dünyadaki küresel sorunların birine dönüşmüştür. Bu bakımdan YUNESCO XXI.yüzyılı Entelektüel Yüzyıl ilan etmiştir ve bu da öğretmenlerden eğitim sürecinde verimli öğretim yöntemlerini uygulamasını ister.

Çin filozofu Konfusi öğretmen-öğrenci ilişkisi konusunda şöyle demiştir. 'Asıl öğretmen öğrencisini eğitirken ve yetiştirirken onu ileriye doğru götürür, onda ilgi yaratır, üzerinde baskı yapmaz, yol göstermekle beraber serbest ilerlemesinde destek sağlar. Öğrencisine desteklediği süreçte müttefiki sayılır. Öğretmen öğrencisinin karşısında yol açarsa bu ona düşünmek imkanı sağlaması anlamına geliyor.

Prof. Nureddin Kazımov haklı olarak şöyle yazmıştır: 'Birçoğu eğitimin sadece öğrenciye bilgi, yetenek ve alışkanlık aşılama sürecinin olduğunu düşünür. Aslında eğitimin ana görevi bazı bilgi, yetenek ve alışkanlıkların öğrenciler tarafından benimsenilmesini sağlamaktan oluşuyor. İşte bu yüzden öğretmenlerimizin bazıları öğrencilerin düşünce etkinliğini sağlamak ayrıca onların aktivitesini artırmakla kişiliklerinin gelişmesinde ve benimseme seviyesinin yükseltilmesinde zorunluk yaşar. Onlar karşılaştırmanın düşünce yeteneğinin temeli olduğunu unuturlar'.

Eğitim Kant'ın söylediği gibi 'Çocuğun kafası doldurulacak boş kap değildir, meşaledir, onu yakmak gerekir' düşüncesine dayanmalıdır.

Söylenenlerden belli oluyor ki eğitimin temel görevi olan meşaleyi yakmak için matematik eğitiminde ilkökul matematik öğretimine olasılık ve istatistik unsurlar dahil edilmiştir. Olasılıkla ilgili konuların çözümü direk öğrencilerin varyasyon düşüncesinin oluşmasında ve gelişmesinde katkıda bulunur.

Psikolojide varyasyon düşünce insanın bir konunun çözümüne çeşitli yaklaşım yeteneğine sahip olması gibi anlaşılır. Üretkenlik, serbestlik, orijinallik ve tekmiileştirme varyasyon düşüncenin gelişmesinin göstergesidir. Varyasyon düşünce gerçek hayatta kişiliğe yaratıcı düşünme fırsatlarını belirlemeye ve iyi stikametlendirmeye katkıda bulunur. Aslında ortasında bulunduğumuz hayat çeşitli ve değişkendir. Çağdaş insan her hangi bir sorun karşısında sorunun optimal çözümünü tercih etmediği becermeli. Ama bunu sadece çeşitli düşünceleri araştıran ve çok sayıda çözümlemelerin içerisinde seçim yapabilen kişiler yapabilir.

Varyasyon düşünce gelişmesinin matematik öğretimde kendine özgü yeri ve rolü vardır. Düşüncenin bu tür kalitesi konu çözümlemesi zamanı bütün mümkün durumların olasılıklarını araştırmak, tahlil etmek ve uygun olmayanları ortadan kaldırmak konusunda öğrenciye imkan sağlar. İşte bu yüzden ilk okul öğrencilerinde

30 Bakü Uluslararası Eğitim Kompleksi öğretmeni, Bakü/AZERBAYCAN.

31 Development variability thinking primary school pupils in mathematics

matematik eğitiminde çeşitli düşüncenin gelişimi için aşağıdaki gruplar üzere verilenlerden sistemli kullanmayı öneriyoruz.

- 1-Birkaç versiyonda çözümlemenin aynı yöntemle bulunması;
- 2-Birkaç versiyonda çözümlemenin çeşitli yöntemle bulunması.

Ödev 1.(1.grup) Şahin 200 no.lu dairede yaşıyor. Aynı katta daha 3 daire var. Bu daireler kaç numaralıdır?

Bu sorunun çözümlemenin birkaç versiyonda ve aynı yöntemle bulunmasına aittir. Burada söz konusu dairelerin kaç numaralı oldukları belli değildir. Bu yüzden de 4 versiyon üzere soruyu cevaplayabiliriz:

a)200,201,202,203;	c)198,199,200,201:
b)199,200,201,202	ç) 197,198,199,200

bütün versiyonlar aynı yöntemle bulunur.

Ödev 2. $467 < 456$ eşitsizlikte hangi değişiklik yapmak gerekir ki eşitsizlik doğru olsun?

Ödevi çeşitli versiyonlarda yapmak mümkündür:

eşitsizlik işaretini değiştirerek ($467 > 456$)

ilk yüzlük rakamı ortadan kaldırarak ($67 < 456$);mesafe koyup yüzlük rakamlarını değiştirmekle ($367 < 456$, $267 < 456$, $167 < 456$); yine aynı yöntemle onlukları değişin.

($447 < 456$, $437 < 456$, $417 < 456$, $407 < 456$).

İkinci adet karşısında binliyi gösteren vahitleri ekleyerek

($467 < 1456$, $467 < 2456$ ve s) mesafe koyup yüzlük rakamlarını değiştirmekle

($467 < 556$, $467 < 656$,

$467 < 756$, $467 < 856$,

$467 < 956$); yine aynı yöntemi onluklar üzerinde uygulayın

($467 < 476$, $467 < 486$, $467 < 496$).

Varyasyon düşüncenin gelişme belirtileri olan üretkenlik, orojinallik ve serbestliyi oluşturmak için birkaç versiyonda çözümlemenin çeşitli yöntemle bulunmasına ilişkin ödevlerden faydalanmak gerekiyor.

Konu 3. Yüzlük rakamı onluk ve onluk rakamı tekilden 3 vahit az olan toplam kaç üçrakamlı adet vardır?

Cevap: 147, 258, 369

Ödev 4. Rakamları toplamı 4 olan mümkün bulunan üçrakamlı adetleri yazın.

Cevap: 400,310,103,220,202,112,121,211,

Ödev 5. Eşitlik işaretinin doğru olması için gereken matematik işlem işaretini koyun.

a) $12 \dots 1 = 12$;

b) $12 \dots 0 = 12$;

c) $17 \dots 28 = 28 \dots 17$;

ç) $(9 \dots 4) \dots 2 = 9 \dots (4 \dots 2)$.

Cevap

a) $12 : 1 = 12$, $12 : 1 = 12$;

b) $12 + 0 = 12$, $12 - 0 = 12$;

c) $17 + 28 = 28 + 17$

$17 : 28 = 28 : 17$;

ç) $(9 + 4 + 2 = 9 + (4 + 2))$,

$(9 \cdot 4) 2 = 9 \cdot (4 \cdot 2)$,

$(9 + 4) - 2 = 9 + (4 - 2)$,

$(9 - 4) - 2 = 9 - (4 + 2)$,

Ödev 6. Eşitlik işaretinin doğru olması için noktaların yerine hangi ölçü birimlerini yazmak gerekiyor? bütün mümkün versiyonları gözden geçirin.

a) 400 cm<7....;	Cevap: a) 400cm<7m,	d) 800 mm=80 cm,
b) 2 km 40.. <2040 m;	400 cm<7km;	800 cm=80 dm,
c) 3...>3000g	b) 2km 40 dm<2040 m,	800 dm=80 m
ç) 5...8...=508...;	c) 3S >3000g	800 c=80 t,
d) 800...=80...;		e) 249 km>249 m,
e) 249... >249...		

3t>3000g	249 km>249dm
ç) 5m 8cm=508cm	249 km>249cm
5dm 8mm=508mm	249 km>249mm
5c 8kg=508 kg	249 m >249 dm
5cm ² 8mm=508mm ²	249 m>249 cm
5dm ² 8mm=508dm ²	249 m>249 mm
5asır 8 yıl=508 yıl	249 dm>249cm
249dm>249 mm	249 cm>249 mm

Ödev 7. Eşitlik işaretinin doğru olması için hangi rakamı yazmak gerekir?

a) 2□□+1=3□□;	Cevap:	
b) □5□-300=□6;	a) 299+1=300	295-90=205
c) 700+80+□=□□2;	b) 356-300=56	296-90=206
ç))29□+□0=□0□;	c) 700+80+2=782;	297-90=207
d))4□□-1=□99;	ç) 290-90=200;	298-90=208
e) 65□-□□□-7=□0;	291-90=201;	299-90=209
	292-90=202;	d) 400-1=399
	293-90=203;	e) 657-600-7=50
	294-90=204;	

Ödev 8. Aşağıdaki eşitlik işaretinin doğruluğu için hangi değişiklikleri yapabiliriz?

Cevap

a) 350+150:50=100	a) (350+150):5=100	c) eşit işaret doğrudur.
b) 8 ·(4000-3900)=800	350+150:5> 100	ç) 234+(540-6·90)=234
c) 16:(604-600)·2=8	350+150:5=380	234-(540-6·90)=234
ç) 234(540-6·90)=234	70+150:5=100	234·(540-6·90)<234
	b) eşit işaret doğrudur	234·(541-6·90)=234

Ödev 9. Eşitlik işaretinin doğru olması için noktaların yerine hangi ölçü birimlerini yazmak gerekiyor?

Cevap

a) $3...5...=35\text{ cm}$

$3...5...=305\text{cm}$

$3...5...=350\text{cm}$

b) $3...5...=.....$,

$3...5...=.....$,

a) $3\text{dm}5\text{cm}=35\text{cm}$

$3\text{m}5\text{cm}=305\text{cm}$

$3\text{m}5\text{dm}=350\text{cm}$

b) $3\text{dak}.5\text{s}=185\text{ s.}$

$3\text{ gün }5\text{saat}=77\text{saat}$

$3\text{ yıl }5\text{ ay}=41\text{ ay}$

Ödev 10. eşitlik işaretinin doğru olması için noktaların yerine uygun birimleri yazın.

a) $4...-2...=38...$,

$4...-2...=398...$,

$4...-2...=3998...$,

b) $4...-2...=2...$,

$4...-2...=46...$,

$4...-2...=94...$,

a) $4\text{t}-2\text{S}=38\text{S}$

$4\text{S}-2\text{kg}=398\text{kg}$

$4\text{kg}-2\text{g}=3998\text{g}$

b) $4\text{kg}-2\text{kg}=2\text{kg}$

$4\text{ yıl}-2\text{ ay}=46\text{ ay}$

$4\text{ gün}-2\text{saat}=94\text{ saat}$

Ödev 11. Doğru olmayan $3\text{m}-20\text{cm}=10\text{cm}$ eşitlik işareti düzelterek sonuçta $3\text{m}-20\text{cm}=280\text{ cm}$ kazanıldı. Sadece bir değişiklik yapmakla doğru olmayan eşitlik işaretini nasıl doğru pozisyona dönüştürebiliriz?

Cevap: $3\text{dm}-20\text{cm}=10\text{cm}$

$3\text{m}-20\text{cm}>10\text{cm}$

Varyasyonlu düşünce serbestliyin gelişmesine neden olabilir. İşte bu yüzden öğrencilere çeşitli versiyonların araştırılması konusunda talimat vermek gerekmez. Ödev zamanı öğrenci için çok sayıda versiyon bulunması önem taşımaz. Bir öğrenci için en verimli destek çalıştığı süreçte kimsenin ona müdahale etmeksizin serbest çalışabilmesidir.

Ödev 12. Eşitlik işaretinin doğru olması için dörtgenlerin içerisine hangi rakamlar yazılmalı?

Cevap

$700:10=\square+\square$

$5\cdot\square=\square-400$

$\square+8=\square:50$

$630:\square=\square-\square$

a) $700:10=1+69$

$700:10=2+68\text{ ve d.}$

b) $5\cdot 1=405-400$

$5\cdot 2=410-400\text{ ve d.}$

c) $0+8=400:50$

$1+8=450:50$

$2+8=500:50\text{ ve d.}$

d) $630:9=70-0$

$630:10=70-7$

$630:63=70-60\text{ ve d.}$

Ödev 13. Şemaya dayanarak mümkün olan örnekleri düzenleyin.

a) $\square\square+\square=\square\square\square$

b) $\square\square-\square=\square\square\square$

Cevap

a) $99+1=100$

c) $100-10=90$

- c) $\square\square-\square=\square\square$ $99+2=101$ $100-11=89$ ve d.
ç) $\square\square\square-\square\square=\square\square$ $99+3=102$ ve d. $101-10=91$
d) $\square+\square+\square=\square\square\square$ $98+2=100$ $101-11=90$ ve d.
e) $\square\square\square-\square-\square=\square\square$ $98+3=101$ ve d.
b)imkansız d)imkansız
c)99-9=90 e)imkansız
98-8=90 89-9=80 ve d.

Ödev 14. Aşağıdaki şartlar gereğince sütunlar üzere örnekler verilsin.

Cevap 300-den büyük olmalı,

İlk toplanan rakam ikinci toplanan rakamdan 100 birim küçük olmalı.

Eksilen teklik ve onluk katsayısında birim olmamalı.

- Cevap : a)567+354=921 b)179+279=458
862-279=583 283+383=666
293·3=879 367+467=834 ve d.
792:2=396 c)400-278=122
426-198+561=789 600-467=133 ve d.
902-(165+367)=370 ve d.

Not ettiğimiz gibi ödevlerin yapılması zamanı çeşitli versiyonlar üzere çözümlemenin doğruluğunu sağlayan koşulların bulunmasına yönelik düşünce aktivitesi öğrencilerde varyasyon düşüncenin gelişmesi ve oluşturulması bakımından katkıda bulunur.

(13)
OKUL KİMYA DENEYİNİN DİDAKTİK FONKSİYONLARI
Behruz MEMMEDOV Gibleli oğlu³²

ABSTRACT³³

In the article the didactic functions of school chemistry experiment have scientifically been studied, the functions of chemistry experiment, like educating, training, developing and using of visual aids have comprehensively been analysed.

Okul kimya deneyinin didaktik fonksiyonlarının temeli göstericiliğe dayanan öğretme, bilgi kazanmak oluşturuyor. Denemeden kazanılan bilgi esasında öğrenciler eğitim olunurlar.

Deneyin öğretici, eğitimci ve gelişme fonksiyonları kuvvetli alaka ortamında öğrencilerin bilgilerinin formalaşmasını ve entelektual gelişimini olumlu etkiliyor. Deney yalnız öğretmiyor, eğitim vermiyor, aynı zamanda öğrencilerin dialektik dünyagörüşünü, entelektual oranını, yaratıcı yeteneğini, tecrübi yetenek ve alışkanlıklarını geliştiriyor. Böylelikle, kimya deneyi öğreticilik, eğitimverici, gelişimi sağlayan, göstericilik fonksiyonlarına sahiptir (şema 1).

Deneyin öğreticilik fonksiyonunun esasını canlı gözetleme oluşturuyor, bu yüzden de o, esaslı bilgi kaynağı sayılır. Öğretilen olayı sergilemek yalnız olayı göstermek değil, o, yeni bilgi kaynağı ve gerçeklik ölçüsü olup, eğitim yöntemidir. Kimyasal teorileri anlatmağı, öğretilen bilginin hayatta uygulanmasını sağlayan deney kimya kursunun konusunu kapsayan olay, anlayış, düşünce, teori ve kuralların öğretilmesinde kendi etkisini gösteriyor.

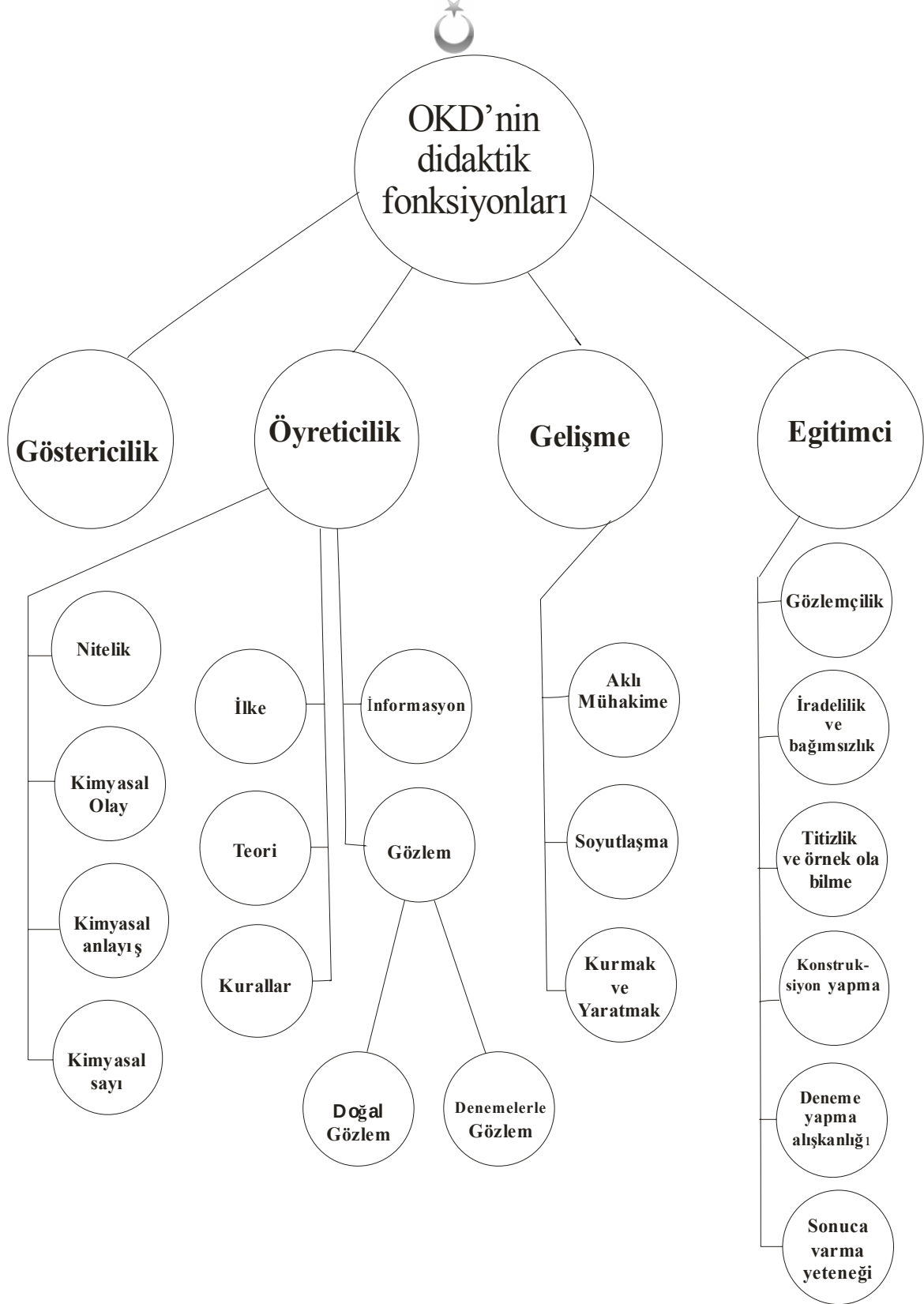
Sergileme deneyinin öğretici fonksiyonunun esasını öğrencilerin deneme süresi olayı ve kimyasal reaksiyonun gidişatını göre ve anlayabilmesi oluşturuyor. Deneyin azami görüş obrazı yaratması sonucunda öğrenciler kısa sürede olayı görmek olanağına sahip olur ve gerçeklik sonucunda büyük bir bilgi kazanmış olur.

Deney bilginin kuvvetli benimsedilmesini sağlıyor, onun çabuk unutulmasını önüyor, uzun süre hafızada durmasını, öğrencilerde pratik yetenek ve alışkanlıkların formalaşmasına yardımcı oluyor.

Okul kimya denemesinin eğitimci fonksiyonunun esasını olayın niteliğini çözmek ve onunla bilgi güveni sağlamakla, düşüncenin, faaliyetin doğru yöneldilmesini oluşturuyor.

³² Nahcivan Devlet Üniversitesi, Nahcivan/AZERBAYCAN.

³³ Didactic functions of school chemistry experiment

Şema 1

Yönlendirilmiş çalışma sonucunda öğrencilerde gözlemcilik, bağımsızlık, denemeni hazırlamak, titizlik ve onu gerçekleştirmek alışkanlığı yaratıyor, sonuca varılıyor, yetenek ve bilikleri geliştiriliyor, iradecilik özellikleri yaratıyor.

Sergileme deneyinin eğitici fonksiyonu talimin eğitici fonksiyonunun ayrılmaz kısmıdır. Deneme sergilemesi ile dialektik dünyagörüşü ve dünyanın doğal manzarası hakkında düşüncelerin formallaştırılmasında, bilim ve kimya endüstrisinin gelişiminde yeni yönlerin ve teorilerin yaranmasında esaslı denemelerin etkisi büyüktür.

Denemenin gelişme fonksiyonunun esasını akli mühakime, soyutlaştırma, kurmak, yaratmak ehtiva ediyor.

Ekspcrimentin göstericilik fonksiyonunun esasını deneme zamanı olayı görmek oluştuyur. Bunun da sonucunda görüş obrazları yaranıyor ve onun özellikleri derk edilir.

Göstericilikte esas konu sözle gösterici niteliğinin bağılılığıdır. Sözün kudretli etkiye sahip olması bellidir. Herhangi bir fikrin ulaştırılmasında öğretmenin yorumu ile onun sözü birbirini tamamlıyor. Fakat, ‘kelime yalnız öğretmen öğrenci faallığının şartıdır’ – deye düşünmek olmaz. Gözlemler ve araştırmalar kanıtlıyor k1, kelime göstericiliği çeşitli biçimlerde kendini ifade edebilir. Birinci biçimde, kelime esasen gözleme hizmet ediyor. Öğrenciler öğretmenin yorumunda kelime ile eğitim materialı hakkında bilgileri gösterici objektin yardımı ile benimsiyorlar. İkinci biçimde, kelime, gözlemleri genelleştirmeğe hizmet ediyor. Öğrenilen materialda anlaşılma hususlar, ilgisiz bulunan noktalar veya tam açıklanmayan konular açıklanır ve genel biçime sokulur. Benimsenilen kimyasal reaksiyonun ayrı ayrı aşamalarını öğretmen ilmi veya estetik informasyalarla öğrencilere ulaştırıyor. Fakat kelimeler bunlar hakkında bilgi vermiyor, bu süreçte göstericilik bu informasyaların kanıtı ve kesinleşmesiyle gerçekleşiyor.

Eğitim sürecinde denemelerin yapılmasında kelimenin fonksiyonu bununla sona ermiyor, üçüncü biçimde, kelime ile tasvir olunan olayın modeli kurulur. Bu model denemenin sonucu ile kanıtlanıyor.

K.D.Uşinski öğretimde göstericiliğin uygulanmasına çok önem veriyordu. O kaydetmiştir: “Çocuk formalarla, boyalarla, seslerle ve genellikle duygularla düşünüyor ve çocuğu başka türlü düşünmeğe zorlamak isteyen şahıs onun tabiatını nafile mağdur duruma sokmuş olur” (K.D.Uşinski (1953), s. 14).

Böylelikle, göstericilik öğretimi çocuğun yalnız oranına uygunlaştırmak için gereklidir. Çocuğun tabiatı aydın bir biçimde göstericilik ister. Çocuğa, ona belli olmayan beş kelime öğretmeğe çaba gösterin. O, uzun süre ve bunlar üzerinde nafile zorluk çekecektir, fakat, bu türlü 20 kelimayı resimlerle alakalandırırsanız, çocuk bunları çok kolaylıkla benimseyecektir.

Siz çocuğa basit bir fikri açıklarsınız, o sizi anlamaz, bu çocuğa karmakarışık bir resmi açıklayın, o, sizi çabuk anlar. Gösterici eğitim öyle bir öğretimdir k1, o soyut düşünceler ve kelimeler üzerinde değil, çocuğun direkt anladığı konkre obrazlar üzerinde kurulur (K.D.Uşinski (1953), s. 15).

K.D.Uşinski göstericiliğe yalnız öğretimi kolaylaştıran ve ilersan eden bir araç gibi değil, o, göstericiliği hem de bilginin hafızada tam tutulmasını sağlayan bir araç gibi değerlendiriyordu. O, hafızada bir şeyin kuvvetli iz bırakması için hafızada tutmak aktında mümkün kadar fazla duygu organlarının – gözün, kulağın, kasın ve hatta, mümkünse, koklama ve tatma organlarından faydalanmağı uygun bilir ve onu böyle yansıtıyor: “Örumceğin en ince teller üzerinde düzgün yürürmesinin nedeni şudur: o bir tırnağı ile değil, tüm tırnağı ile tellerden yapışıyor, biri koparsa öbürleri ona destek oluyor” (K.D.Uşinski (1953), s. 15).

Bilindiği gibi, kimyanın eğitiminde denemelerden faydalanma süresinde Uşinskinin söylediği gibi fazla duygu organlarından öğretim sürecinde faydalanılır, el

çalışıyor, göz görüyor, kulak işitiyor, burun kokluyor, dil tat alıyor, kaslar titriyor ve çeşitli duyu organları çalışıyor.

İnsan dünyayı derk etmek için ta kadim dönemlerde denemelerden faydalanmağa başlamıştır. İlk önce doğa olaylarını empirik gözlemi ile yetinen insan daha sonralar birikmiş denemeler ve bilgiler esasında olayların onu ilgilendiren yönlerini ayırmağa, onların öğrenilmesi için kolay bir ortam bulmağa başlamışlar. O zamandan itibaren deneme idrakın önemli yöntem ve aracına dönüşmüş, ilim ve tekniğin sonucu hızla gelişmiştir. İlimin ve teknolojinin hızlı gelişimi şimdiki dönemde deneysel yöntemle daha da gelişmiştir.

Çağdaş ilmin, özellikle, kimyanın gelişimi deneysiz imkansızdır. Şimdi deneysel araştırmaların önemi o kadar yükselmiştir ki, o, çağdaş ilmin yöntembilimin esas kısmına, hem de uygulamanın önemli formlarından birine dönüşmüştür.

Eksperiment (deney) latınca eksperimentum olmuş, denemeden geçirmek anlamındadır. BSA'de deneye böyle tanım verilmiştir: "Eksperiment belli bir ortamda araştırılan olaya nezaret etmek, onu yönetmek için idrak yöntemidir" (BSA, (1978), s. 6)

Belli bir ortamda araştırılan olayların gedişatı yeniden gözetleme ve araştırma için deneme yapılır.

Deneme her zaman gözetleme ile bağlıdır. Gözetleme ve kıyaslamadan denemenin önemli tercihi şudur ki, onun aracılığı ile araştırılan sürecin gözetlemesi için ilginç olan ilişkilerin, alakaların taraflarını seçmek, süreci karmakarışık yapan diğer özellikleri önleyerek, esas dikkat araştırmacını ilgilendiren olayın, süreç veya özelliğin araştırılmasına yönelmiş olur. Bu da süreç hakkında daha ayrıntılı bilgi kazanılmasına neden olur.

Ünlü rus kimyacı A.M.Butlerov denemenin bu özelliğini değerlendirmiş ve yazıyordu: "Doğa olaylarını gözetleyen ortam, adeta o kadar karışık olur ki, gözlemci onlardan hangisinin daha önemli olduğunu ilk denemelerde araştıramıyor. Bu zaman deneme ona yardımcı olur. Biz, zorla bizi ilgilendiren olayın vukubulmasını istiyoruz, hem de o, her türlü değil, öyle vukubulsun ki, onun gözetlemesi bizim için müsait olsun".

Denemenin önemli özelliklerinden biri de onun tekrar olunmasıdır. Bu onu kanıtlıyor ki, denemenin gidişinde gerekli olan gözetleme, kıyaslama ve ölçme, doğru bilgi kazanılana kadar detaylarla tekrar olunabilir. Denemenin, özellikle değerli olan bu özelliğini esasen iki nedenle: önce denemenin gidişinde araştırma objektine etkilemenin her zaman mümkün olması ve ikincisi, denemede gerekli ortamın gözlemcinin kendisi tarafından yaradılması ile şartlanıyor.

Gözleme ile kıyaslama dışında denemenin bir takım tercih edilen özellikleri var. Deneme olayın vukubulduğu gerçek ortamı doğru belirlemeğe, bu ortamı değiştirmeğe direkt vizual gözlem yapılmayan olay ve süreçleri öğrenmeğe, doğal süreçlerin anoloğunu ve modelini yaratmağa, süreçlerin hızını artırmakla onların niteliğini daha derinden bilmeğe, süreçlerin ayrıntılı ve doğru derk olunması esasında onların etkileme alanını genişletmeğe ve nihayet olayların iç nedenlerini aşkar etmeğe olanak veriyor.

Denemenin anlamına gnoseoloji bakımından yaklaştıkta oraya birbiri ile üzvi biçimde birleşen iki ziddi tarafın: objekt ve subjektin momentlerin bulunduğunu görmek olar.

Deneyin objektif kısmını deneycinin araştırdığı objektif nesneler, süreçler, olaylar ve denemenin araçları (aygıt, alet ve araçlar), subjektif kısmını ise deneycinin bilincine bağlı elementler oluşturuyor. Denemenin karakteri araştırılan objektin

özelliklerinden ve mevcut ilmi bilginin gelişme oranına, öbür bakımdan da doğrudan doğruya bilince ait bir takım subjektif etkenlere – araştırmacının faaliyyetine, onun faallık oranına, esas düşüncenin ve araştırmacının amacının bellirlenmesine bağlıdır.

Genellikle, denemenin subjektif kısmına insanın duygu organlarının özellikleri, onun teori bakımından hazırlığı, ilmi bilgisinin, kültürün gelişme seviyesi, bilimsel tecrübi araştırmanın yöntemi, belli teori bilgiye ve tecrübi alışkanlıklara sahip deneycinin kendisi, onun amac ve görevlerinden oluşan mantıksal komponentler aittir (V.A.Ştof, (1972), s.65).

Deneycinin nisbi bağımsızlığa sahip subjektif yönü onun objektif yönü ile belirleniyor ve tüm ideal obrazlar gibi o da kendi anlamı bakımından objektif olur. Denemenin gidişine onun subjektif yönün etkisi yalnız deneycinin bilincinden, bu gidişe etkisinden değil, hem de bu yönün pratik, duygu-maddi tabiatından ileri gelir. Böyle ki, denemenin gidişinde deneycinin bilinci hem de maddi formlarda, deneycinin araştırdığı alet ve araçlarda yansıtılıyor.

Deneme yalnız pratik değil, hem de teorisel tefekkürle sıkı bağlıdır. Denemenin teori ile bağlılığı düşünce denemesinde bellirlenir. Düşünce denemesi maddi gerçek denemeden farklıdır: gerçek denemede cismin kendisini kullanan bilim adamı düşünce denemesinde onun düşünce obrazından, ideal modelinden faydalıyor.

Gerçek denemeden farklı olarak düşünce deneme subjektin teorik faaliyetinin özel formasıdır. Düşünce denemesi gerçek denemenin ideal biçimidir. Obraz ve model tasavvurları üzerinde yapılan düşünce denemede tamamen mantığı üsulle alınması imkansız olan yeni bilgiler kazanılır. Düşünce deneme maddi deneme ile teori arasında sanki aralık mevkide bulunur, gerçek denemenin gücü ile mantığın gücü birleşiyor.

Düşüncenin tasavvur edilen ve fikirde kurulmuş modele dayanarak yerine getirilen deneme düşünce (fikri) deneme adlanır.

Tabiatta öyle süreçler var ki, onun yapılması şimdi olanaksız. Bu zaman düşünce denemesine başvurulur ve varılan sonuçlar göstericiliğin doğurduğu yankı – alaka biçiminde ulaştırılır.

Düşünce deneme tefekkürün soyutlaştırma faaliyetinin özel forması gibi tezahür olunur. Düşünce denemeye dayanarak bilim adamı esaslandığı bilginin yardımı ile belli soyut objekt yaratıyor, bunların aracılığı ile teorik sonuçlara varıyor.

Böylelikle, kimyanın eğitiminde göstericilik kimya denemesinin uygulanması ile gerçekleşiyor. Bu amaçla çeşitli gösterici araçlar kullanılır. Ünlü rus metodisti, akademisyen S.G.Sapovalenko yazıyordu: “Herhangi canlı ve açık tasvir hiç bir zaman mucizeler yaratan denemenin yarattığı tasavvuru yaratmaz. Denemesiz kimya dersi kör doğulmuş çocuktan tahtada yazılmış kimyasal düsturların okunmasının istenmesi çabasına benziyor”.

Böyle bir sonuca varabiliyoruz ki, kimyanın eğitiminde her şeyden önce canlı gözlemler genişlendirilmeli ve derinleştirilmelidir. Bunun için araç okul kimya denemesi, yani kimyasal reaksiyonlar, süreçler öğrencilere yapay ortamda (okulda, sınıfta) ve doğal ortamda (doğa ve üretimde) göstermekten ve tekrar etmekten oluşuyor.

KAYNAKÇA

K.D.Uşinski. “Seçilmiş pedagoji eserleri”. B. 1953, s. 14

K.D.Uşinski. “Seçilmiş pedagoji eserleri”. B. 1953, s. 15

V.A.Ştof. “Vvedenie v metodologiyu nauçnoqo poznaniya”.

İzd. MQU, 1972, s. 65

BSA, M., Tom 30, 1978, s.6

(14)
ÇAĞDAŞ DEVİRDE FİZİK EĞİTİMİNİN TEMEL GÖREVLERİ
Vidadi ORUCOV³⁴

ABSTRACT³⁵

In the article the modernity teaching method of physics getting new approaches were based and according to it some questions of investigating of problems were proposed.

Ülkemizde ekonominin hızla gelişmesi, eğitimimizin Avrupa ve dünya eğitimine entegrasyonunun yanısıra öğretim-eğitim alanına yeni teknolojilerin getirilmesi, eğitimin bilgilendirilmesi, demokrasileşmesi, evrensellemeyeyle ilgili süreçler geleneksel eğitim türlerinden farklı şekilde yeni eğitim modellerinin kullanılmasını ister.

Bunu dikkata alan Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev şöyle demiştir: 'İnsan sermayesi yüksek olan ülkelerin şuan ki durumunu belirler. Bu devletler doğal kaynaklar üzere değil, entelektüel potansiyel, yeni teknolojilerin bulunması, uygulanması üzere gelişirler. Biz de bu yolu tercih etmeliyiz. Azerbaycan politikasının temel amacı petrol-'siyah kızılı' insan sermayesine dönüştürmektir.'(3).

Dünya kültürünün gelişmesinde büyük payı olan fizik çağdaş teknolojilerin, yeni yaklaşımların uygulanmasında ve dünyaya bakışın yaranmasında katkıda bulunması açısından onun eğitiminde yönetsel teminatı öne geçer. Fizik bilimi öğrenenlerde dünya yapısının doğru şekilde kavranılması bakımından gerekli bilgi sistemine sahip olması ve teknik ilerlemenin son başarılarını kullanma yeteneklerini ortaya çıkarır. Çağdaş fizik günümüzde büyük adımlarla ilerlemektedir. Teknik ilerlemedeki kazanımları göz önünde bulundurursak sonsuz, biri birinden karmaşık mekanik ve aygıtlarla karşılaşırız. Ayrıca insanıyeti düşündüren evrensel sorunların: yeni enerji kaynaklarının araştırılması, fezanın araştırılması, insanların sağlığı ve çevre korunması, doğa olayları karşısında insanın güçsüzlüğü (küresel ısınma, depremler, tsunamiler ve d.) yeni teknoloji kaynaklarının öğrenilmesinde fizikin ne kadar büyük önem taşıdığını gençlere düzgün aşılamalı, fizikin araştırılması toplum ve devlet çıkarlarına yöneltilmeli. Bugün zengin fizik hazinesinden faydalananlara nelerin seçilerek eğitilmesi konusunun güncelliğinin yanısıra öğrencilerin dinamik gelişmesinde, iyi insan gibi yetişmesinde katkıda bulunur. Diğer önemli özellik konuların hangi prensiplere dayanarak tercih edilmesinin saptanmasıdır.

Okulda fizik ders konusunun biçimlendirilmesi kendiliğinde zor, ayrıca devletin ekonomik kalkınma çıkarlarına hizmet eden üstün alan olması bakımından bu konuda fizik öğretmenleri büyük önem taşır. Deney üzere fizik ders konusu toplumun sosyal ekonomik gelişmesinin temel yönlerinin etkisi ile zaman zaman değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikleri etkileyen unsurları aşağıdaki gibi gruplamak mümkündür:

- Fiziğin gelişme seviyesi;
- Toplumun fizik ilmine karşı ihtiyacı;
- Eğitim kadrolarının hazırlık seviyesi;

³⁴ Fizik- matematik bilimadamı adayı

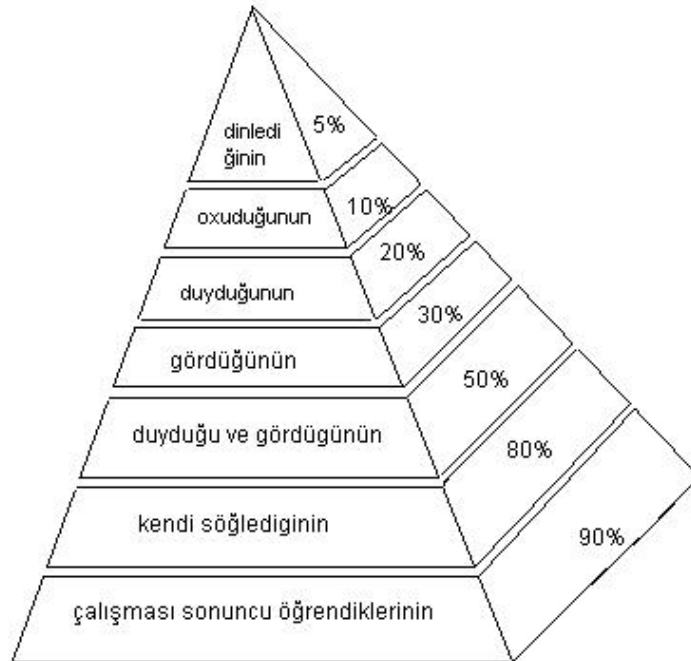
³⁵ The candidate of physical and mathematical sciences. The main duties of the method of teaching physics at present.

Fiziğin yeni eğitim yöntemlerinin uygulanması mümkünlüğü;
Eğitim müesseselerinin maddi teknik temeli.

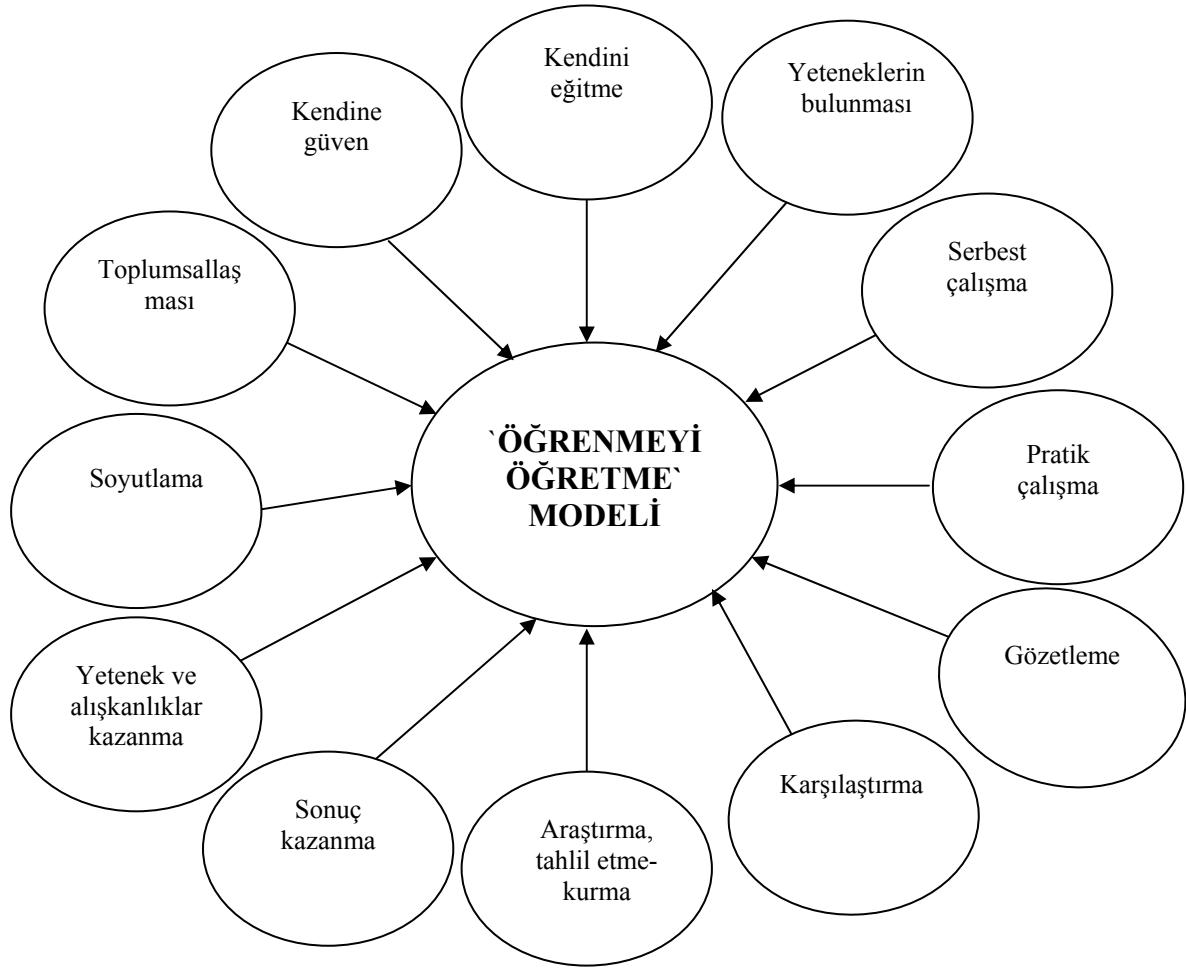
Günümüzde eğitim sürecinde yeni konunun gerçekleşmesi bakımından yeni düşünce sahibi olan eğitim kadrolarına büyük ihtiyaç vardır. Bugün zihne dayanan geleneksel yöntemler üzere eğitim yapısı araştırmacıları serbestlik, girişkenlik gibi özelliklerden mahrum kılar. Yılların gözlemlerinden insanın deneyim sonucu kazanmış bilgileri hafızasında iyi bir şekilde koruduğu anlaşılmıştır. İ.Ö yaşamış Çin filozofu Konfutsi de bu gerçeği onaylamıştır. O, düşünce sürecinin sorunlarından bahsederken şöyle demiştir; ' Ben duyduklarımı unuttur, gördüklerimi hatırlıyorum. Fakat yaptıklarımın hepsini anlıyorum'. Bu düşünceni 'Düşünce piramidi'nde de görübiliriz. İnsan dinledikte % 5, okudukta % 10, gördükte % 20, herhangi bir konu üzere grup şeklinde tartışırken % 40, ödevlerini yaparken % 50, başkalarını eğitirken % 60, bireysel çalışması sonucu yeni bilgi kazandıkta % 90 benimseme eldeeder (resim 1).

K.D.Uşinski'ye göre eğitim sürecinde öğrencilere bu ve ya diğer bilginin hazır şekilde aktarılması yeterli sayılmaz, onların serbest bilgi edinme yeteneklerini de eğitmek gerekiyor. Öğrencilere 'öğrenmeyi eğitmek' gerekiyor. Bu yüzden 'Fiziğin eğitim yöntemleri'nin görevi değişerek çağdaşlığı kendinde bulunduran yeni fonksiyon taşımağa başlamıştır. İşte bu yüzden 'Fiziğin eğitim yöntemi' orta okullarda fizik eğitimindeki amaç ve öğretim türlerinin uygulanmasını sağlamalı. Eğitim sürecinin etkinliğini artırmak için öğretmen öğrencilerde eğitim kavramının temel ilkelerini ;serbest çalışma, pratik çalışma, denetleme ve karşılaştırma, araştırma ve tahlil etme, sonuca varma, yetenek ve alışkanlık kazanma, soyutlama, genelleme, kendine güven, kendini eğitme, yeteneklerin bulunması ve d. bu gibi özellikleri yetiştirmeli (şema 1).

Resim 1 "Düşünce" piramidi

Eğitimci bu yöntemi uygularken ilk önce kendisi eğitim yöntemlerini benimsemeli. Bu amaçla eğitimci öncül deneyimi elde etmeli, serbest bilimsel araştırma yapmalı, dersin eğitimdeki yeri, özel deneme, eğitimsel olaylar, öğrenci faaliyetinin gözetlenmesi, eğitim standartları, yöntemsel edebiyat, bilimsel yenilikler, yenilikleri öğrenmeli, yaratıcılıkla ilgili sorunları çözmenin yanısıra çağdaş dersi organize etme yeteneklerine sahip olmalı (şema 2).

şema 1

Bunun dışında öğrenciler aşağıdaki yeteneklere sahip olmalılar: ders üzerinde çalışmak, gözetleme yeteneğine sahip olmak, doğa olaylarını izlemek, bilgi araçlarını kullanmak, insanlarla işbirliği kurmak, öğretmen-öğrenci ilişkilerini gözetlemek ve dikkata almak, teknik araçları kullanmak, olayları tahlil ederek serbest fikir yürütmek, kazandığı bilgileri uygulamak, serbest bilgi elde etmek ve duyup gördükleri konusunda fikir yürütmek (şema 3).

Orta okullarda fizik bir eğitimsel sorun gibi aşağıdaki konuları çözmek, onların gelişim diamiğini tahlil ederek sonuca varma yöntemlerini araştırmalı:

Orta okullarda fizik eğitimindeki amaç;

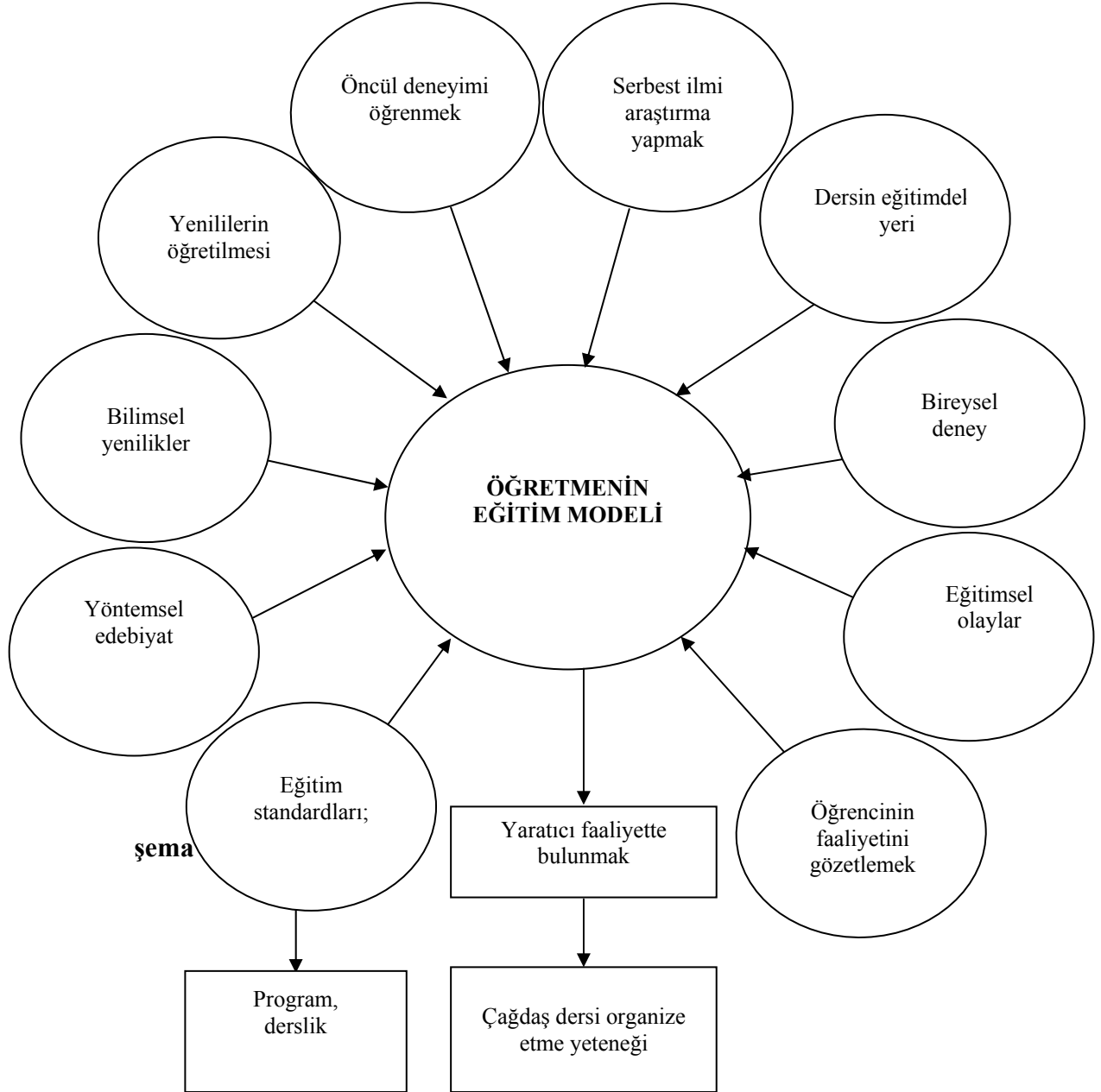
Fizik dersinin yapısı, konusu ve sistematik yetkinleşmesi;

Çağdaş eğitim yöntemleri, araçları ve çeşitli derslerin işlenip hazırlanması, deney üzere incelenmesi ve uygulanması.

Yöntemin temel görevlerinden biri öğretilecek konuların çağdaş yönteminin kullanımı ve öğrenciler için erişilmez olmasıdır. Bu tür yöntemin kılınımı güncel konu şeklinde uygulanmalı. Eğitim kurumlarının temel görevlerinden biri eğitim sürecinin organizesi ve kullarındaki eğitim-öğretimin tek yöntem çerçevesinde yürütülmesidir. Öğrencilerin olgunlaşması yönünde eğitilmesi günümüz eğitimin temel ilkelerinden biridir. Bununla ilgili fizik eğitiminde öğrencilerin olgunlaşmasının oluşturulmasını

sağlayan ana fikrin teorik yöntemsel esasları hazırlanmalı. Yeni modeller kurulmalı ve eğitim öğretimin verimliliğini etkileyen unsurlar, kişiliğe yönelmiş eğitim-öğretim kriterleri, belirtileri ve seviyeleri saptanmalı.

Bunun dışında fiziğin eğitim sürecinin karşısında duran ve çözümlenmesi gereken sorunlar haline kavuşmalı;

- 1.Öğrencinin kişisel yetişmesinde fiziğin rolü?
2. Orta okullarda fizik eğitiminin amacı?

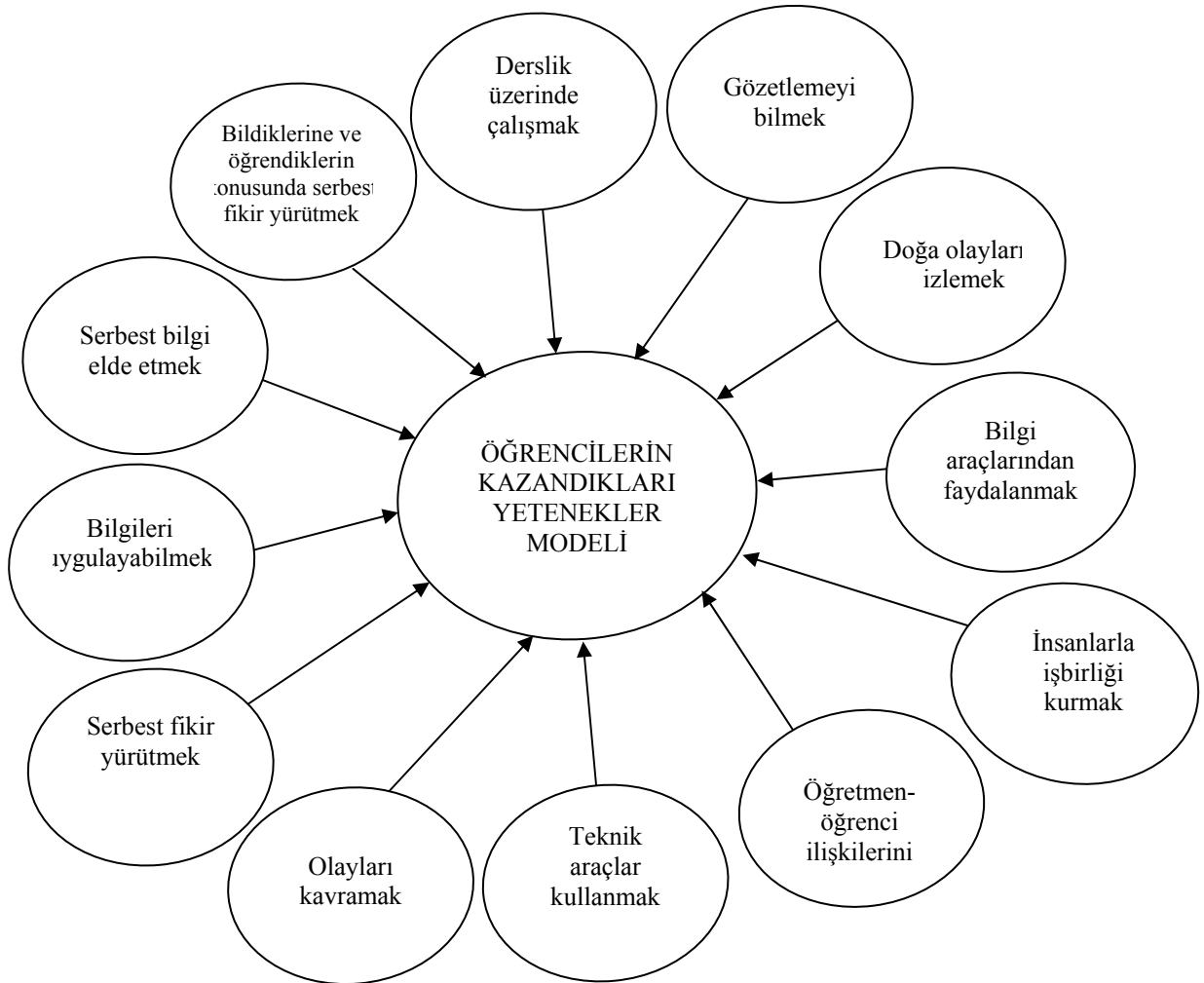
3. Orta okullarda keçirilen fizik dersinin temel eğitim düşüncesi kendiliğın de hangi parametreleri birleştirmeli?

4.Fizik eğitimi ile ilgili devlet standartları karşısında koyulan çağdaş koşullar nasıl şekillendirilmeli?

Fiziğın eğitim yöntemi üzere yapılan araştırmalar, araştırmaların tahlili ve toplumsallaşması bu gün fiziğın eğitim yöntemi ilmin temel görevini aşğıdaki konulara açıklık kazandırmada görür.

Orta okulda keçirilen fizik dersinin karşısında duran görevlerin saptanması;

Fizik dersinin yeni konusu ve konu çizgileri üzere tekrar çalışmak;

Fizik eğitim programını içeren konular sistemi ve tutarlılığının tekrar saptanması;

Fizik eğitim yöntemlerinin geliştirilmesi ve yeni interaktif yöntem uygulaması;

Fizik dersinin hayatla ilişkisi;

Fizik dersinin diğer derslerle ilişik şekilde öğretimini organizesi;

Fizik dersinin eğitiminde Azerbaycan bilim adamlarının yerini saptanması;

Fizik denetimini organizesi ve denetim çalışmasının yürütülmesinin yeni yöntemlerinin uygulanması;

Sınıfdışı derslerde fiziksel olayların doğaya uygun prensip üzere eğitilmesi;
Fizik eğitiminde bilgi iletişim teknolojilerinin kullanım yöntemleri.

KAYNAKÇA

- Hasmememdov T.G. Orta mektebde fizikanın tedrisi metodikası, Bakı. Maarif, 1973.
- İlham Aliyev, Tehsil Azərbaycanın davamlı inkişaf startegiyasının en öncül istigametlerinden biridir. Megale, Halk gazetesi № 209, 16.09.2006.
- İmanov S.Ş. Fizikanın tedrisi metodikası, I.hisse, Bakı, API, 1982.
- Garalov Z.I. Tehsil sistemlerine müasir baxış, Bakı, Pedagogika, 2003.
- Mehrabov A ve b. Pedagoji tehnalogiyaalar, Bakı, Mütercim, 2006.
- Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, Mütercim 2007.
- Orucov V.Ö. Fizika müəllimlərinin metodiki hazırlığının metodoloji əsasları. Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti. Heberlər, Bakı, 2009, № 1.

(15)
**KİÇİK SAHİBKARLIQ SAHƏSİNDƏ RƏQABƏTİN İNKİŞAFI VƏ
ANTIİNHİSAR SİYASƏTİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

Vüqar NƏZƏROV Mehralı oğlu³⁶

ÖZET

Makalede kayd ediliyor ki, küçük işletmelerin gelişmesini saklayan mühitin yaradılması ve onun korunması keçid ekonomisi ölkelerinde devletin ekonomik politikasının merkezi hattı olmalıdır. Araştırmacı Azərbaycan koşulları gerçeyinde bu alanda gerekli komple önlemleri belirliyor ve onların uygulanmasını öneriyor.

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что создание и защита конкурентной среды, обеспечивающей развитие малого предпринимательства в условиях переходной экономики должно находиться в центре экономической стратегии государства. Исследователь на примере Азербайджана предлагает комплексные меры в этой области.

ABSTRACT

In article is noticed that creation and protection of the competitive environment providing development of small business in the conditions of transitive economy should be in the centre of economic strategy of the state. The researcher on an example of Azerbaijan offers complex measures in this area.

Müasir iqtisadiyyat şəraitində rəqabət milli bazar mexanizminin və bütünlükdə dünya bazar təsərrüfatının normal fəaliyyətinin əsasıdır.

Azad rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı üçün xarakterik olan əsas əlamətlər bütöv bir sistemdir və onların formalaşması üçün dövlət tərəfindən müəyyən bir tarixi dövr ərzində məqsədyönlü və ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməsi zəruridir. Azad rəqabətə əsaslanan iqtisadi şəraitdə qərarlar mərkəzdən asılı olmayaraq qəbul edilir və sahibkarlar öz başlıca məqsədləri olan mənfəətin maksimal həddə çatdırılması, satışın həcmnin və bazarda payın artırılmasına nail olmaq üçün fəaliyyət dairəsini sərbəst müəyyən edərək bazarları və istehlakçıları özləri axtarıb tapırlar. Rəqabət sahibkarları bazarda səmərəli fəaliyyət göstərməyə, daha ucuz qiymətlərlə daha yüksək keyfiyyətli əmtəə və xidmətlərin geniş çeşidini təklif etməyə vadar edir. tələb və təklifin nisbəti və bazar konyukturasının dəyişilməsi nəticəsində yaranan «siqnallar» istehsalçılara birbaşa təsir göstərərək onları istehsal ehtiyatlarını daha əlverişli şəhərlərə yönəltmək üçün istiqamətləndirir. İnkişaf etmiş azad rəqabət şəraitində yeni bazarlara daxil olmaq üçün maneələr zəif olduğundan istehsal ehtiyatlarının şəhərlər üzrə bu cür yenidən bölüşdürülməsi çox qısa müddətə və əlavə məsrəflərə yol verilmədən həyata keçir [1,51].

Kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimləməsi siyasətində aparıcı mövqelərdən birini tutur. Bu şəhədə dövlət fəaliyyətinin ağırlıq mərkəzi firma və müəssisələrin rəqabət üstünlüyünün yaradılması

³⁶ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti İqtisadi nəzəriyyə və marketinq kafedrasının baş müəllimi

və dəstəklənməsi təşkil edir. Rəqabət üstünlüyünə aşağıdakıları aid etmək olar: müəssisədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, istehsal və texniki heyətin peşəkarlığı; firmada menecerlərin idarəçilik qabiliyyəti, istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti və texniki səviyyəsi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət firmada rəqabət qabiliyyətini idarə etmir, ona müxtəlif tənzimləyici tədbirlərlə – qanunvericilik aktları, hökumət qərarları, iqtisadi və digər tədbirlərlə təsir göstərir.

Müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş dövlət tədbirləri müxtəlifdir. Onlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

- rəqabətqabiliyyətli yeni məhsulların buraxılması, məhsulun keyfiyyətinin artırılması məqsədi ilə kooperasion əsaslarla qabaqcıl texnologiyanın mənimsənilməsi üçün firmalarda innovasiya fəaliyyətinin təşviqi, texnologiya səviyyəsinin davamlı olaraq artması, tez-tez model dəyişikliyinə baş verməsi ilə əlaqədar olaraq əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin artırılmasına yardım göstərilməsi;

- yenilikçi ruhda olan müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin artırılması əsasında sürətli inkişafın təmin edilməsi üçün əlverişli sahibkarlıq mühitinin yaradılması;

- kapital qoyuluşunun cəlb olunmasına yardım göstərilməsi standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sahəsində könüllü və məcburi qaydaları müəyyən etməklə daxili bazarda tələb şəraitinə təsir göstərilməsi, məmulatın xarakteristikasına onun təhlükəsizliyinə və ətraf mühitə təsirinə dair ciddi standartlar rəqabət üstünlüyünün yaradılmasına təsir edir. Dünyada qəbul olunan standartların barədə tədbirlər xüsusilə səmərəlidir:

- qarşılıqlı əlaqədar sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafına yardım göstərilməsi. Bu tədbir əlaqədar sahələrin istehlakçı və satıcılarını əlaqələndirir [2, 46].

Müasir mərhələdə milli istehsalçıların dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin yaradılması və artırılması sahəsində görülən tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar dövlətin müəssisələrdə rəqabət qabiliyyətinin artırılması sahəsində gördüyü tədbirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir [3, 117].

Rəqabət KM-lərin təsərrüfat fəallığının artmasına təsir göstərən xarici elementlərə, xarici təsir mühitinə, yəni obyektiv amillərə, özü də birbaşa təsir edən amillərə aiddir. Doğrudan da, rəqiblər elə bir xarici amildir ki, onun təsirini aradan qaldırmaq və ya nəzərə almamaq mümkün deyildir. Məhz, rəqiblər müəyyənləşdirirlər ki, fəaliyyətin hansı nəticələrini satmaq olar və hansı qiyməti təyin etmək olar [4,156].

KM-lərin fəaliyyətinin mənfi və müsbət cəhətlərinin ümumi sırasında rəqabəti həm müsbət, həm də mənfi baxımdan xarakterizə etmək olar. rəqiblərin mövcudluğu KM-i məcbur edir ki, onlar bazarda daha yaxşı yer axtarmaq və ya öz məhsulu, xidmətləri və işinin keyfiyyətini yüksəltmək, ya da öz fəaliyyətinin istiqamətlərini dəyişdirmək hesabına təsərrüfat fəallığını kəskin surətdə artırsın. Əmtəə və xidmətlər bazarda rəqabətin mövcudluğu KM-ləri yaşamaq, mənfəət əldə etmək uğrunda mübarizəni fəallaşdırmağa məcbur edir.

Şübhəsiz, KM-lər demək olar ki, heç vaxt bazarda inhisarçı olmur, olsa da, bu çox qısa müddəti əhatə edir. lakin təhlil göstərir ki, oliqopoliya qiymətlərə nəzarət, məhsulların standartlaşdırılmasına və differensiaslaşdırılmasına bir neçə satıcının hökmranlıq etməsi mexanizmi KM-lər tərəfindən tez-tez istifadə olunur. Bu özünü müasir Azərbaycanda, xüsusən qeyri-istehsal sahəsində qabarıq şəkildə göstərir. Oliqopoliya rəqabəti nəzərdə tutsa da, hər halda onu xeyli məhdudlaşdırır. Bazarın oliqopoliya strukturu çərçivəsində fəaliyyət göstərən KM-lər ümumi mənafeələr naminə

bir neçə KM-in və ya bir neçə sahibkar satıcıların (fərdi fəaliyyət göstərənlərin) fəaliyyətini əlaqələndirməyə imkan verən əlaqələr sistemini yaratmağa can atırlar. (Hərçənd bəzən yalnız ən «güclülərin» mənafeləri ödənilir). Belə əlaqələndirmənin formalarından biri kimi, qiymətlərdə liderliyi göstərmək olar, yəni müəyyən bir firma məhsula, əmtəyə və ya xidmət növünə qiyməti elan edir, digərləri bu qiyməti birbaşa və ya dolayı yolla qəbul edirlər. Belə «liderlik müəyyən firma tərəfindən bazarın müəyyən sektorunun 50%-dən çoxuna nəzarət etdikdə mümkün olur. Bir KM tərəfindən belə mövqenin təmin edilməsi çox çətin, ona görə də, liderlik üstündə gizli danışıq» aparılır, onun nəticəsində bir neçə KM-in kollektiv liderliyi yaranır ki, bu da müasir dövrdə kifayət qədər geniş yayılmışdır. Müasir KM-lər «böyük barmaq» deyilən «qayda»dan istifadə edirlər. Bu zaman məhsulların, əmtələrin, xidmətlərin, işlərin qiyməti eyni bir formula üzrə təyin edilir və ya dəyişdirilir: - xərclər, üstəgəl mənfəət norması, hamı bu formula riayət edir, hərçənd belə vahid qiymətlərdən alıcılarla birlikdə onların özləri də ziyan çəkə bilər.

Bazarın oliqopoliya sistemində KM-lər qiymət diskriminasiyasından da istifadə edirlər. Bu zaman qiymətləri alıcıdan (bazarda rəqibin olduğunu biləndə, onu sıradan çıxarmaq məqsədilə qiymətləri maksimum aşağı salırlar) qoyurlar. Buna da qrup halında diskriminasiya deyilir. Əgər eynicinsli əmtələri bazarda müxtəlif ticarət markaları altında yayılsa və populyar ticarət markasına yüksək qiymət qoyulsa, bu zaman məhsul diskriminasiyası baş verir.

Təhlil göstərir ki, KM-lər bazar uğrunda mübarizədə qiymət rəqabətindən qaçırlar, çünki qiyməti qaldırıqda hər hansı KM bazarın müəyyən hissəsini rəqibin xeyrinə itirir, aşağı saldıqda da heç nə qazanmır. Ona görə də KM-lər məhsulun, əmtənin, xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən, onların differensiasiyasından istifadə etməklə oliqopoliya sistemini daha aktiv surətdə tətbiq edirlər, reklamdan istifadə edir, satışdan sonrakı xidmətlə məşğul olur, yəni qeyri-qiymət metodlarını işə salırlar. Rəqabət, rəqabət mübarizəsi Azərbaycan bazarında müasir qarşılıqlı münasibətlərin əlamətlərindən biridir.

Rəqabət kimi bir obyekt təhlili KM-lərin: «Rəqibin fikri nədir?», «Rəqib nəyi həll edir və nə edə bilər?» kimi suallara cavab axtarışını nəzərdə tutur.

Rəqiblərin təhlilində dörd diaqnoz elementi vardır: 1) rəqibin gələcək məqsədlərinin təhlili; 2) rəqibin cari strategiyasının qiymətləndirilməsi; 3) müəyyən rəqiblərin fəaliyyət göstərdiyi sektorun rəqiblərinə münasibətdə ilkin şərtlərin xülasəsi; 4) rəqiblərin güclü və zəif tərəflərinin dərinlən öyrənilməsi. Rəqibin məqsədlərinin, strategiyasının, taktikasının, onun işlərinin real vəziyyətinin tədqiqi rəqibin güclü və zəif tərəflərini aşkara çıxarmaqla KM-in özünün də fəallaşmasının zəruriliyini müəyyən edir, yəni onu öz fəaliyyətini fəallaşdırmağa sövq edir. Şübhəsiz, rəqabət (bir sıra digər amillər kimi) çoxlu KM-lərin müflisləşməsinə səbəb olur, lakin rəqabətin zəifləməsi, praktikanın göstərdiyi kimi, staqnasiyaya doğru aparır.

KM-lər üçün rəqabət mübarizəsinin neqativ nəticələrin zəifləməsinin zəruriliyi icraedici və qanunverici hakimiyyətin regional orqanlarının tənzimedicilik rolunun yüksəldilməsini tələb edir. Onlar rəqabətin bu və ya digər formasının tətbiqinin konkret regional orqanlarının tənzimedicilik rolunun yüksəldilməsini tələb edir. Onlar rəqabətin bu və ya digər formasının tətbiqinin konkret regional şərtlərindən və nəticələrinin əhəmiyyətindən asılı olaraq aşağıdakı yanaşmaları tətbiq edə bilərlər:

Antitinhisar siyasətinin təsirinin gücləndirilməsi (bütün hallarda zəruridir).

Bir-biri ilə rəqabətdə olan KM-lər arasında qiymətlərin razılaşdırılması, həcmlərinin, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin həyata keçirilməsi prosesində bazarın bölüşdürülməsi üzrə bütün razılaşmaların qeyri – qanuni elan edilməsi.

KM-lər arasında rəqabətin inkişafı üzrə konkret yanaşmaların seçilməsi kifayət qədər mürəkkəb problemdir və hələlik öz həllini gözləyir. Lakin müasir şəraitdə hansı yanaşmanın tətbiqinin daha məhsuldar olduğunu, fikrimizcə, regional, yerli, inzibati orqanlarının neytral mövqeyi ilə müqayisədə KM-lərin təsərrüfat fəallığının artması baxımından müəyyən etmək olar. KM-lərin müdafiəsi və inkişafı prosesinə təkan verməklə inzibati orqanlar rəqabətin inkişafı üçün əlverişli olan əmtəə və xidmətlər bazarının formalaşmasına çalışmalıdır.

Rəqabət müvafiq bazar segmentinin, yeni məhsul, əmtəə, iş, xidmət istehsalının istehlakçıların tələblərini qabaqlamaq imkanlarının axtarışı prosesində kiçik müəssisələrin fəallaşmasına təkan verir. Şübhəsiz, inzibati müdaxiləni ideallaşdırmaq lazım deyil, çünki praktika göstərir ki, inzibati müdaxilələr oliqopoliya sistemini aradan qaldırmır, lakin oliqopoliyanın mənfi nəticələri ilə mübarizə aparmaq zəruridir.

KM-lərin təsərrüfat fəallığının artırılması prosesində inzibati sistemin istifadə etdiyi mühüm element ətməə, əmtəə – xammal bircalarıdır. Lakin bu cür bircaların iştirakçısı olan KM-lərin sayı hazırda çox deyil, halbuki kiçik müəssisələrin müəyyən birca fəaliyyəti təcrübəsi hələ inqilabdan əvvəlki Azərbaycanda toplanmışdı. Hazırkı milli bircalar enmə zolağındadırlar. Lakin təşkil olunmuş bazarların – bircaların formalaşması prosesi başa çatmamışdır və bizim fikrimizcə, pozitiv gələcəyə malikdir.

Ölkədə mövcud olan vəziyyətdə, məsələn, daxili və xarici bazarda xarici əmtəə istehsalı ilə rəqabət apara bilməyən milli emaledici sənayenin zəifliyi açıq – aydın görünür. Kiçik sahibkarlığın canlanması rəqabət qabiliyyətli məhsulların layihələndirilməsi və istehsalına investisiyaların yönəldilməsi, xərclərin azaldılması vəzifələrinin, habelə istehsal, maliyyə və ticarət əməliyyatları ilə, informasiya, hüquq, satış, təchizat (xüsusilə, xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında) əməliyyatları ilə bağlı problemlərin həllini yüngülləşdirir.

Bu şəraitdə ümummilli mənafeələr baxımından bu və ya digər əmtəələrin bazarlarının inhisarlaşmasının qarşısını alan kiçik sahibkarlığın çoxsaylı formalarının yaranmasını stimullaşdırmaq zəruridir. O da vacibdir ki, kiçik sahibkarlığın iştirakçılarının mənafeələri ilə dövlətin mənafeələri üst-üstə düşür, kiçik sahibkarlığın quruluş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların öz fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində, istehsal və tədavül xərclərinin aşağı salınmasında maraqlı olduğunu təsdiq etmək olar.

Kiçik sahibkarlığın iştirakçıları telekommunikasiya, bank, sığorta, konsorltinq audit, satış – təchizat, nəqliyyat, sosial – kadr infrastrukturuları da daxil olmaqla ümumi (vahid) iqtisadi quruluşa inteqrasiya olunmağa hazırdırlar.

Beləliklə, dünya iqtisadiyyatının bütövləşdiyi bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı, daxili bazarda və yerli istehsalçılar arasında əlverişli rəqabət mühitinin yaranması və qorunması ilk növbədə ölkədə antiinhisar siyasətinin sivil bazar iqtisadiyyatı prinsipləri üzərində qurulmasını tələb edir.

Antiinhisar tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə bu tənzimlənmənin əsaslarına şamil edilməlidir. Bu baxımdan əmtəə və xidmətlər bazarında hakim mövqeyə malik təsərrüfat subyektlərinin reyestrinin aparılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi, dövlət inhisarında olan xidmətlərin və təbii inhisar subyektlərinin reyestrinin formalaşdırılması mexanizminin yaradılması zəruridir [5,188].

Bu sahədə digər mühüm məsələ perspektiv inkişaf baxımından təbii inhisar subyektlərinin restrukturizasiyası prosesinin gücləndirilməsi, dövlət tənzimləmə funksiyalarının təsərrüfat fəaliyyətindən ayrılması prosesinin sürətləndirərək başa çatdırılması ilə bağlıdır.

Milli iqtisadiyyatın rəqabət mexanizmi bazarında formalaşması və onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi kimi vacib vəzifələrin həyata keçirilməsi ölkə ərazisində antiinhisar qanunvericiliyinə riayət olunmasına ciddi nəzarəti zəruri edir. Bu, təbii inhisarların fəaliyyətində zəruri şəffaflıq mühitinin yaradılmasına nail olunması, təbii inhisar xidmətlərinin tariflərinin razılaşdırılaraq diferensiallaşdırılmasında qiymət ayır-seçkiliyi və d. bu kimi halların qarşısının alınması baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Ölkənin sahibkarlıq sektorunda rəqabət mühitinin təmin edilməsinin başlıca istiqamətlərindən biri də haqsız rəqabətin qarşısının alınması istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması ilə bağlıdır:

daxili bazarda sivil rəqabət şərtlərini möhkəmləndirməklə milli sahibkarlarımızın bu şərtlər daxilində hərəkət-davranış qabiliyyətlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması;

təsərrüfat subyektləri arasında baş verən haqsız rəqabət hallarının qarşısını almaqla daxili bazarda rəqabət mühitinin sağlamlaşdırılması yollarının aşkar edilməsi və onların tətbiq olunmasının sürətləndirilməsi;

ölkə iqtisadiyyatının restrukturizasiyası və istehsalın ardıcıl artım müstəvisinə gətirilməsi üçün daxili əmtəə istehsalçılarının qorunması məqsədilə görülməli tədbirlərin rəqabətin qorunması şərtləri ilə uyğunlaşdırılması;

iqtisadiyyatda sağlam rəqabətin inkişafı, inhisarçılığın qarşısının alınması ilə əlaqədar əmtəə və xidmət bazarlarında monitorinqin aparılması və əldə olunan nəticələrin həyata keçirilməsi məqsədilə mütəmadi olaraq əməli tədbirlərin işlənilib hazırlanması;

inhisarçı müəssisələrin məhsullarının dinamikası ilə bağlı müşahidələrin və monitorinqin təkmilləşdirilməsi və inhisarçı yüksək (aşağı) qiymətlərin tətbiqinin qarşısının alınması üçün daha çevik mexanizmlərin hazırlanıb tətbiq edilməsi;

bazarda saxtalaşdırılmış məhsulların satışı və ya əmtəə nişanlarının təqlidi ilə bağlı haqsız rəqabət hallarının aşkar olunması və təsirli tədbirlər görülməsi üçün sahibkarlarla, müvafiq dövlət orqanları ilə, istehlakçılarla qarşılıqlı əlaqələrin qurulması.

Azərbaycan Respublikasının antiinhisar siyasətinin aparılması, inhisarçılıq fəaliyyətinin və haqsız rəqabətin qarşısının alınması, istehlakçıların qanuni hüquq və maraqlarının qorunması, zaqsız reklam sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar Məcəlləsinin qəbul olunması vacibdir.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatına keçidin sürətləndirilməsi və səmərəli rəqabətə əsaslanan xalq təsərrüfatının formalaşması məqsədilə yeni yaranmış inhisarçılıq meyillərinin qarşısının alınması, ayır-seçkilik yaradılması və ya rəqabətə maneələr yaradılması ilə nəticələnmə bilən qərarların qəbuluna yol verilməməsi ilə bağlı bir sıra problemlərin həllinə ümumdövlət mənafeyi baxımından yanaşılması və bu sahədə çevik bir təsir mexanizminin qurulmasına xüsusi ehtiyac yaranmışdır.

İqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması və dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi nəticəsində dövlətin birbaşa nəzarətindən çıxmış sahələrdə artan inhisarçılıq meyillərinin və sui-istifadə halların qarşısının alınması məqsədilə daha təsirli və çevik əməli

tədbirlərin həyata keçirilməsinin normativ qaydalarının hazırlanması aktual bir məsələyə çevrilmişdir.

İnhisarçı müəssisələrin məhsullarının qiymətlərinə dövlət nəzarəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi və sui-istifadə hallarının aradan qaldırılmasının təmin edilməsi üçün metodları işlənib hazırlanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

A.Əliyeva. Sağlam rəqabət mühitinin yaradılması və inhisarçılığın aradan qaldırılması: nəticələr, problemlər, perspektivlər – ilkin nəticələr. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar, ilkin nəticələr, problemlər və perspektivlər, s.95.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişafı Departamenti “Ölkədə sahibkarlığın inkişafı vəziyyətinin analitik təhlili, bu prosesin optimallaşdırılması üzrə tövsiyələrin hazırlanması və bu əsasda regionlarda seminarların təşkili” layihəsinin icrası üzrə yekun hesabat. Bakı, 2003, s.74.

D.Ə.Vəliyev. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı 2008, s.426

Prof.Tamer Müftioğlu. Türkiyədə kiçik və orta ölçekli işlətmələr. Ankara, 1990, Desen ve ofset tesisleri, s.397.

N.O.Hacıyev. Yeni təsərrüfatçılıq şəraitində sahibkarlığın inkişafı problemləri. Azərbaycan Respublikasının inkişaf xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi əsərlər toplusu. V buraxılış, Bakı, 2004, «İqtisadi İslahatlar Mərkəzi», s.198.

(16)
**AZƏRBAYCANDA URBANİZASIYA PROSESLƏRİ VƏ ŞƏHƏRLƏRİN
İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ**
Doç. Dr. Z. N. EMINOV³⁷

ABSTRACT³⁸

Many factors exert influence on the development of towns and growth of population. Some of them are: natural-geographical conditions, utilization of natural resources, migrations, construction of new economic objects, development of labour spheres, etc. Under the influence of these processes a number of towns have been formed and developed at the second half of the XIX century and at the beginning of the XX century in Azerbaijan. Baku developed rapidly and the numbers of migrants increased because of the expansion of oil production in Absheron. Therefore the share of population increased several times during some ten years.

The rapidly development of towns in Azerbaijan took place within the 30-40s of the XX century. The construction of new industrial enterprises and service objects, exploitation of natural resources gave opportunity to migrate the Russians, Ukrainians, Tatars from aside to the republic and increase of the portion of population. These processes are observed during the period processess of after the Second World War and continued up to 1970. Next years the towns were not built and the numbers of settlements given the town status become decreased.

Very serious problems arised in development of towns and growth of urban population in the 90s of the previous centry. Leaving the Armenians, Russians and other Russian language population from the republic, decrease of migrations of the rural population to towns, increase of foreign migration out of townspeople exerted negative influence on the growth of urban population and all these reduced the creation of new unban settlements. After 1970 there was not observed the growth of urban population in the republic. Now there is a serious problem in dynamics of this problem. In order to achieve sustained development of the towns, increase the share of townspeople and urbanizatin level it is necessary to be developed the regions, create new production and service objects, settle the housing problems of the population. The problems concerned to the development of towns and ways of their settling are stuied in the article.

Şəhərlərin inkişafına və şəhər əhalisinin sayının artımına təbii-coğrafi şərait, təbii ehtiyatlarla təminat, onları emal edən müəssisələrin olması, yaşayış məntəqələrinin İCM-i, inkişaf perspektivləri, ölkə əhalisinin artım sürəti, miqrasiya proseslərində iştirakı təsir göstərir. Şəhərlərin böyüməsi, əhalisinin artım tempi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun artması eyni zamanda şəhərlərin yerinə yetirdiyi funksiyalar, elm və əməkətutumlu istehsal obyektlərinin fəaliyyəti, sosial infrastruktur sahələrinin əhaliyə göstərdiyi xidmət səviyyəsi, mənzil ilə təminatla da əlaqədardır.

Azərbaycan orta urbanizasiya səviyyəsinə malik olan ölkələrə aiddir. Şəhər əhalisinin sayının artımı və urbanizasiyanın inkişafında iqtisadi, sosial və demografik istiqamətdə daim problemlər olduğuna görə onların inkişaf sürəti zəifdir. Azərbaycanda

³⁷ AMEA Coğrafiya İnstitutu, i.e.n., dosent, Bakı/AZƏRBAYCAN.

³⁸ URBANIZATION PROSSES AND DEVELOPMENT PROBLEMS OF TOWNS IN AZERBAIJAN

şəhərlər XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq inkişaf etmişdir. Keçən müddət ərzində ölkədə şəhərlərin inkişafında 3 mərhələ ayırmaq olar.

XIX əsrin əvvəlində Azərbaycanın indiki sərhədləri daxilində 9 şəhər olmuşdur (Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Quba, Naxçıvan, Şuşa, Ordubad, Lənkəran). Bu şəhərlər arasında 1842-ci ildə Şamaxıda 16,3 min nəfər, Şəkiddə 13,6 min nəfər, Şuşada 8,4 min nəfər, Gəncədə 7,7 min nəfər, Bakıda 6,4 min nəfər əhali olmuşdur (1, s. 316). Region Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra xanlıqlar arasında olan münaqişələr və müharibələr aradan qaldırıldı, təsərrüfatın davamlı inkişafı üçün zəmin yarandı. Lakin bu amillər şəhərlərin inkişafı və şəhər əhalisinin sayının artımına əhəmiyyətli təsir göstərmədi. Regionda şəhərlərin inkişafının **birinci mərhələsi** XIX əsrin 70-80-ci illərində başlayır və 1920-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Abşeronda neft hasilatının genişlənməsi şəhər əhalisinin sayının sürətli artımına imkan vermişdir. Belə ki, əgər 1873-cü ildə Bakı şəhərində 15,1 min nəfər əhali yaşayırdısa, 1886-cı ildə bu göstərici 86,6 min nəfərə, 1897-ci ildə 111,9 min nəfərə yüksəlmişdir (1, s. 316). Əhalinin artımı ətraf ölkələrdən, əsasən də Rusiya, İran və digər yaxın ölkələrdən olan miqrasiya hesabına getmişdir.

XIX əsrin sonunda Azərbaycanın müasir sərhədləri daxilində şəhər əhalisinin sayı 275,7 min nəfər, urbanizasiya səviyyəsi 15,3% qeydə alınmışdır. Bakı şəhərində əhalinin sayının artımı XX əsrin əvvəlində də getmişdir. 1897-1916-cı illərdə şəhərdə əhalinin sayı 2,4 dəfə artmış və 262,4 min nəfərə yüksəlmişdir. 1916-cı ildə respublikanın şəhər əhalisinin 46,8%-i Bakının payına düşmüşdür. Gəncə şəhərində isə bu dövrdə əhalinin sayının artımı nisbətən az olmuşdur. Quberniya mərkəzi olsa da burada iri istehsal sahələri olmadığına görə şəhərə miqrasiya edən az olmuş, təbii artım aşağı səviyyədə getmişdir. 1886-cı ildə Gəncə şəhərində 20,3 min nəfər, XIX əsrin sonunda 33,6 min nəfər, 1916-cı ildə 57,7 min nəfər əhali olmuşdur (1, s. 316).

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəlində təsərrüfatın inkişafı, dəmir yolu xətlərinin çəkilməsi, ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və sənətkarlıq sahələrinin yaradılması yeni şəhərlərin inkişafına imkan vermişdir. Bu dövrdə Qazax, Göyçay, Salyan, Zaqatala, Ağdaş məntəqələrin şəhərlərə çevrilməsi nəticəsində şəhər əhalisinin sayı da xeyli artmışdır. Nəticədə 1917-ci ildə şəhərlərin sayı 16-ya, şəhər əhalisinin sayı 560,2 min nəfərə yüksəlmiş, urbanizasiya səviyyəsi 23,8% olmuşdur (2, s. 24).

Lakin 1917-1920-ci illərdə Rusiya imperiyasında olan gərgin ictimai-siyasi hadisələr, inqilabi çevrilişlər, Azərbaycanda olan siyasi qeyri-sabitlik, hakimiyyətsizlik, xaos, milli münaqişələr ərəzələrin parçalanmasına, əhalinin kütləvi qırılmasına və miqrasiyasına səbəb olmuşdur. Ona görə 1920-ci ildə şəhər əhalisinin sayı 405,8 min nəfərə, urbanizasiya səviyyəsi 20,8%-ə enmişdir. 1917-1920-ci illərdə əhalinin sayı 401,5 min nəfər və ya 17,1%, şəhər əhalisinin sayı 154,4 min nəfər və ya 27,6% azalmışdır (2, s. 24).

1920-1940-cı illəri Azərbaycanda **şəhərlərin inkişafının ikinci mərhələsi** kimi ayırmaq olar. 1920-ci ildə Demokratik Respublikanın süqutu və Rusiya tərəfindən təkrar işğalından sonra siyasi və iqtisadi sabitlik yaranmışdır. Bu dövrdən sonra aparılan sənayeləşmə prosesində Abşeronda neft yataqları mənimsənilmiş, Bakıda, Gəncədə, Şəkiddə, Naxçıvanda və digər şəhərlərdə təbi sərvətlərin istifadə edilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üçün müəssisələr yaradılmışdır. Onların ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi üçün Rusiya, Ukrayna, Belarus və digər respublikalardan xeyli sayda əhali Azərbaycana gəlmişdir. Kənddən miqrasiya edənlər əsasən Abşeronda, əsasən də Bakıda, qismən də Gəncədə və digər şəhərlərdə cəmlənmişdir.

Lakin şəhərlərin inkişafı və şəhər əhalisinin sürətli artımı 20-ci illərin sonu, 30-cu illərdə başlanmışdır. 1926-cı ilə qədər Laçın və Dağlıq Qarabağ MV yarandıqdan sonra onun inzibati mərkəzi seçildiyinə görə Xankəndi şəhərlər sırasına daxil edilmişdir. 1926-cı ildə respublikada şəhər əhalisi 649,5 min nəfərə, onların ümumi əhali arasında payı 28,1%-ə yüksəlmişdir (2, s. 24). 1920-1926-cı illərdə respublikanın ümumi əhalisinin sayı 361,5 min nəfər və ya 18,5%, o cümlədən şəhər əhalisi 243,7 min nəfər və ya 60,1%, kənd əhalisi 117,8 min nəfər və ya 7,6% artmışdır. Bu dövrdə Bakı şəhərində əhalinin sayı 214,5 min nəfər və ya 68,6% artaraq 527,2 min nəfərə çatmışdır. Ona görə demək olar ki, respublikada şəhər əhalisinin artımı kənd əhalisinin və digər respublikalardan olan əhalinin Bakıya miqrasiyası hesabına getmişdir. Bakıda əhalinin sayının sürətli artımında keçmiş SSRİ-nin təsərrüfatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən neft sənayesinin inkişafı və neft hasilatının genişlənməsi, neft maşınqayırması müəssisələrinin, digər sənaye obyektlərinin əsasən burada yaradılması mühüm rol oynamışdır.

30-cu illərdə Abşeron ilə yanaşı respublikanın regionlarında da şəhərlər inkişaf etmiş, yeni şəhərlər və şəhər tipli qəsəbələr yaradılmışdır. 1939-cu ilə qədər Azərbaycanda 7 məntəqəyə (Yevlax, Xaçmaz, Qusar, Göyçay, Kürdəmir, Hacıqabul, Sabirabad) şəhər, 40 məntəqəyə şəhər tipli qəsəbə statusu verilmişdir. Nəticədə şəhər yaşayış məntəqələrinin sayı 81-ə yüksəlmiş, onların 25-i şəhər olmuşdur.

1939-cu ildə respublikada əhalinin ümumi sayı 3205,2 min nəfər, o cümlədən şəhər əhalisi 1156,8 min nəfər olmuş, urbanizasiya səviyyəsi 36,1%-ə yüksəlmişdir. 1926-cı il siyahıyaalmasından sonra keçən müddətdə əhalinin ümumi sayı 891,5 min nəfər və ya 38,5%, şəhər əhalisi 507,3 min nəfər və ya 78,1%, kənd əhalisi 384,2 min nəfər və ya 23,1% artmışdır. Siyahıyaalmanın 1926-cı ilin dekabrında, 1939-cu ilin yanvarında keçirildiyini nəzərə alaraq 1927-1938-ci illərdə təbii artımın 581,3 min nəfər olduğunu söyləmək olar. Ona görə təhlil edilən müddətdə miqrasiya hesabına əhalinin sayı 310,2 min nəfər artmışdır. Bu dövrdə daxili miqrasiya ilə yanaşı xarici miqrasiya da güclü olmuş və onlar əsasən şəhərlərdə toplanmışdır. 1926-1939-cu illərdə Azərbaycanda rusların sayı 220,5 min nəfərdən 528,3 min nəfərə qədər və ya 2,4 dəfə, ermənilərin sayı 282,0 min nəfərdən 388,0 min nəfərə qədər və ya 37,6%, tatarların sayı 2,3 dəfə artmışdır (2, s. 48).

İkinci Dünya müharibəsi dövründə respublikada əhalinin sayı, o cümlədən şəhər əhalisi kütləvi səfərbərlik nəticəsində xeyli azalmışdır. Əhalinin ümumi sayının azalması 1941-1946-cı illərdə 597,3 min nəfər və ya 21,8%, şəhər əhalisi 79,9 min nəfər və ya 6,4% azalmışdır. Şəhərlərdə azalmanın aşağı səviyyədə olması bu məntəqələrdə müdafiə üçün məhsul istehsal edən zavod və fabriklərin olması, Bakıda neft sənayesində çoxsaylı fəhlələr və mühəndislərin çalışması ilə əlaqədar ola bilər. Şəhər əhalisinin 1941-ci ildə olan səviyyəsi (1239,8 min nəfər) 1950-ci ildə (1252,3 min nəfər) bərpa edilmişdir.

Müharibədən sonra başlanan bərpa və sosial-iqtisadi inkişaf dövrünü **şəhərlərin inkişafında üçüncü mərhələ** kimi ayırmaq olar. Şəhər əhalisinin sayının artımı, şəhər yaşayış məntəqələrinin sürətli inkişafı və yeni şəhərlərin yaranması 1970-ci ilə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə respublikanın müxtəlif regionlarında olan şəhərlərin iqtisadi, sosial-demoqrafik cəhətdən inkişafı ilə yanaşı yeni şəhərlər də salınmış, az müddət ərzində onlar iri sənaye və sosial-mədəni mərkəzlərə çevrilmişdir. Onlara Bakının ətrafında yerləşən, onun iqtisadi və demoqrafik peyki olan Sumqayıt (1949), respublikanın mühüm energetika mərkəzləri olan Mingəçevir (1948) və Şirvan (1954) şəhərləri aiddir. Bu şəhərlərdə iri maşınqayırma, metallurgiya, neft-kimya sənayesi,

yüngül və yeyinti sənayesi obyektləri yaradılması, əhalinin intensiv miqrasiyası onun sayının sürətli artımına imkan vermişdir. Eyni zamanda əhalinin yaş tərkibində cavanların üstünlük təşkil etməsi nəticəsində təbii artım yüksək səviyyədə olmuşdur. 1959-cu ildə Sumqayıt şəhərində 51,5 min nəfər, Mingəçevirdə 19,4 min nəfər, Şirvanda 13,4 min nəfər əhali yaşamışdır. 1959-1970-ci illərdə Sumqayıt şəhərində əhalinin sayı 2,4 dəfə, 1970-1979-cu illərdə 152,7% artmışdır. 1959-1970-ci illərdə Mingəçevir şəhərində əhalinin sayının artımı 2,2 dəfə, 1970-1979-cu illərdə 138,6%, Şirvan şəhərində müvafiq olaraq 2,5 dəfə və 122,9% qeydə alınmışdır (1, s. 514).

Müharibədən sonrakı dövrdə respublikanın bütün regionlarında şəhər əhalisinin artımı getmiş, yaşayış məntəqələrində əhalinin sayı artdıqca onlar şəhərlər sırasına daxil edilmişdir. 1939-1959-cu illərdə respublikada 52 şəhər yaşayış məntəqəsi, o cümlədən 15 şəhər, 1959-1979-cu illərdə 43 şəhər yaşayış məntəqəsi, o cümlədən 17 şəhər yaranmışdır.

1970-ci ildən sonra Azərbaycanda yeni şəhərlər yaranmamış, hər 10 ildə bir neçə məntəqəyə şəhər statusu verilmişdir. 1959-cu ildə Azərbaycanda şəhər əhalisinin sayı 1767,3 min nəfər olmuş, urbanizasiya səviyyəsi 47,8%-ə yüksəlmişdir. 1946-cı ildən sonra keçən dövrdə ümumi əhalinin sayı 963,2 min nəfər və ya 35,2%, şəhər əhalisi 607,4 min nəfər və ya 52,4% artmışdır. 1968-ci ildə respublikada urbanizasiya səviyyəsi 50,0%-ə çatmışdır. 1970-ci ildən sonrakı **dövrü urbanizasiya proseslərinin inkişafında durğunluq mərhələsi** kimi ayırmaq olar. Ona görə ki, bu müddət ərzində urbanizasiya səviyyəsində ciddi dəyişiklik olmamışdır. 1990-cı illərin sonunda bu göstərici qismən artsa da sonrakı dövrdə yenidən azalmışdır. Şəhərlərdə xarici miqrasiyanın illik saldosu -1,5-5,0 min nəfər arasında dəyişmişdir. 1995-2000-ci illərdə bu göstərici -33,4 min nəfər təşkil etmişdir.

1970-2008-ci illərdə ümumi əhalinin sayı 3512,8 min nəfər və ya 68,7%, şəhər əhalisi 1900,2 min nəfər və ya 74,1% artmışdır. Ölkədə təbii artımın kəskin azaldığı və miqrasiyanın artdığı 1995-ci ildən sonra ümumi əhalinin sayının artımı 986,4 min nəfər və ya 12,9%, şəhər əhalisi 459,2 min nəfər və ya 11,5% olmuşdur.

2001-ci ildə qəbul edilmiş qanunvericiliyə görə ölkədə olan yaşayış məntəqələri şəhər, kənd və qəsəbələrə bölünür. Əhalisinin sayı 15 min nəfərdən çox olan və əksəriyyəti sənayedə, xidmət sahələrində çalışan məntəqələr şəhər hesab edilə bilər. Qəsəbələrdə də əhalinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmur. Bunları nəzərə alaraq 2008-ci ilin əvvəlində ölkədə 328 şəhər yaşayış məntəqəsi, o cümlədən 77 şəhər olmuşdur.

Bu gün respublikada şəhərlərin inkişafında və şəhər əhalisinin sayının artımında, nəticədə urbanizasiya səviyyəsinin yüksəlməsində olan problemləri aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırmaq olar:

- Təbii artım azaldığına görə əhalinin sayının artım sürəti aşağı enmişdir. Belə ki, 1980-1990-cı illərdə hər 1000 nəfərə görə doğum əmsalı 22-24 nəfər arasında, təbii artım əmsalı 16-18 nəfər arasında olmuş, 2003-cü ildən sonra doğum əmsalı 14-16 nəfərə, təbii artım əmsalı 8-10 nəfərə enmişdir. Şəhər əhalisinin illik mütləq təbii artımı 1980-ci illərə qədər 60-65 min nəfərdən çox, 2007-ci ildə 45 min nəfərə yaxın olmuşdur.

- Şəhərlərdə əhalinin sayının əsas artım mənbələrindən biri olan kənd əhalisinin miqrasiyası azalmışdır, şəhər əhalisi miqrasiya edir. Yeni iş yerlərinin yaradılması, əhalinin məşğulluğunun artmasına böyük təsir göstərən istehsal və xidmət sahələrinin az yaradılması, mənzil ilə təminatda olan problemlər şəhər əhalisinin sayının artımına imkan vermir.

- Şəhərlərdə əhalinin mənzil şəraiti ilə təminatda ciddi problemlər vardır. Əvvəlki dövrlərdə dövlət tərəfindən mənzil verilməsi dayandırılmışdır. Hazırkı dövrdə əhalinin əksər hissəsinin maddi gəlirləri mənzillərin satış qiymətlərindən müqayisə edilməz dərəcədə aşağıdır. Belə vəziyyət şəhər əhalisinin sayının artımında mühüm problemlərdən biridir. Problemin aradan qaldırılması üçün kooperativ mənzil tikintisi və dövlət təminatında olan insanların mənzil təminatının bərpa edilməsi vacibdir.

- Şəhər əhalisinin sayının azalmasına 80-90-cı illərdə ruslar, ermənilər və digər rusdilli əhalinin miqrasiyaları böyük təsir göstərmişdir. Onların sayının birlikdə azalması 542,3 min nəfər təşkil etmişdir. Rusların 95%-indən çoxu, ermənilərin 75%-i, yəhudilərin 99%-i şəhərlərdə yaşamışdır.

- Keçid dövründə olan iqtisadi çətinliklər, müəssisələrin texniki cəhətdən köhnəlməsi, məhsulların keyfiyyətinin aşağı olması onların əksəriyyətinin dayanmasına səbəb olmuşdur. 1988-ci ildə təsərrüfatda çalışanların 21,1%-i (453,0 min nəfər), 2007-ci ildə 4,9%-i (194,5 min nəfər) sənayedə məşğul olmuşdur. Sənaye ən başlıca şəhərmələgətirici amil olduğuna görə onun rolunun azalması şəhərlərin inkişafında ən mühüm problemdir.

- XX əsrin 70-ci illərində kəndlərdən gələn əhali hesabına şəhərlərdə illik miqrasiya artımı 15-20 min nəfər olmuşdur. Lakin sosial-iqtisadi problemlərə görə şəhərlər öz əhalisini də saxlamaq qabiliyyətində deyildir, yəni şəhərlərdə miqrasiya saldosu mənfidir.

- Son dövrlərdə respublikada yeni sənaye müəssisələri yaradılır. 2000-2007-ci illərdə onların sayı 419 vahid və ya 29,8% artmışdır. Ölkədə sərbəst məşğul olan əhalinin sayı 700 min nəfərdən çoxdur. Onlar şəhərlərdə yaşasa və çalışsa da şəhər əhalisi hesab olunmur, ölkənin kənd regionlarından gəlirlər. Nəticədə yeni iş yerlərinin yaradılması şəhər əhalisinin sayının artımına təsir etmir.

- Regionlarda urbanizasiya səviyyəsinin artımında əsaslı irəliləyişlər müşahidə edilmir. 1970-ci ildə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda urbanizasiya səviyyəsi 32,1%, 2007-ci ildə 32,8%, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 1970-ci ildə 40,2%, 2007-ci ildə 46,0%, Naxçıvan MR-də 1970-ci ildə 24,5%, 2007-ci ildə 29,2%, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda 1970-ci ildə 24,2%, 2007-ci ildə 22,6% olmuşdur.

- Təhlil edilən müddətdə şəhər əhalisinin iqtisadi rayonlar üzrə paylanması da əsaslı dəyişikliklər getməmişdir. Ölkənin şəhər əhalisinin yarısından çoxu Abşeronda, 15,0%-i Aranda, 12,0%-i Gəncə-Qazaxda yaşayır. Digər iqtisadi rayonlarda şəhər əhalisinin 3-5%-i cəmlənir.

- Ərazilərin bir hissəsinin işğal edilməsi də şəhərlərin və şəhər əhalisinin artımına mənfi təsir göstərir. İşğal edilmiş ərazilərdə 12 şəhər, 6 şəhər tipli qəsəbə vardır.

- Şəhərlərin inkişafı üçün yaşayış məntəqələrinin statusuna baxılması zəruridir. Respublikada 2 qəsəbədə əhalinin sayı 50-100 min nəfər, 11 qəsəbədə 20-50 min nəfər arasında, 16 qəsəbədə 20 min nəfər əhali yaşayır. Onlar şəhər adlana bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Eminov Z.N. Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 2005. 560 s.
2. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007. Bakı DSK, 2008.

(17)
**AZƏRBAYCANDA REGIONAL İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ VƏ REGIONAL
SİYASƏT**

Doç. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA Mail qızı³⁹

ABSTRACT

This article analyzes the problems of regional development in Azerbaijan and detailed information about the regional policy of Azerbaijan in various economic areas.

Shown for solutions to the problem of regional development at the present stage should take into account the systemic and complex target complex programs and their development.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı ilkin dövrlərdə ölkədə regionların inkişafını əsasən asimmetrik inkişaf kimi xarakterizə etmək olardı. Bunun başlıca səbəbləri ondan ibarət idi ki, hələ sovetlər dövründən başlayaraq uzun illər respublikamızda istehsal güclərinin ərazilər üzrə yerləşdirilməsi çox qeyri-bərabər şəkildə aparılmış və bu dövrdən şəhər və kənd əraziləri arasında iqtisadi inkişaf baxımından kəskin fərqlər miras qalmışdır. Bazar münasibətlərinə keçid, bu qeyri-bərabərliyi daha da kəskinləşdirmiş, iqtisadi inkişaf baxımından zəif ərazilərin daha da geri qalmasına səbəb olmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində kifayət qədər maddi və maliyyə resurslarının olmaması həm iqtisadiyyatın əsas sahələrinə, həm də regionların inkişafına kapital qoyuluşlarının azaldılmasına, bir çox hallarda tamamilə dayandırılmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin və uzunmüddətli istehsalın aşağı düşməsi, təsərrüfat və ərazi əlaqələrinin pozulması, mövcud istehsal və xalq təsərrüfatı komplekslərinin parçalanması, iqtisadiyyatın elmi-texniki potensialının kəskin sürətdə aşağı düşməsi prosesləri ilə qarşılaşmışdır.

Azərbaycanda son illərdə, xüsusilə regionların inkişafın Dövlət Proqramları çərçivəsində görülmüş tədbirlər nəticəsində regional inkişafın istisnasız olaraq bütün istiqamətlərində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə olunmuşdur. Lakin təhlillər göstərir ki, bütün müsbət dəyişikliklərlə yanaşı Azərbaycanda bir çox sahələrdə regionlar arasında əhəmiyyətli fərqlərin hələ qalmaqdadır və ölkədə regionlar arasında tarazlı inkişafa hələlik tam nail olunmamışdır. Respublikamızda regionların inkişafı özünün assimetrik xarakterini hələ də saxlamaqdadır ki, bunu da ən vacib problemlərdən biri hesab etmək olar. Sosial və iqtisadi şəraitlə bağlı regionlar arasında olan fərqlər həm kəmiyyət həm də keyfiyyət xarakterlidir. Regional asimmetriyanı həm iqtisadi, həm də sosial sahələrdə müşahidə etmək olar.

Regional inkişafdakı başlıca fərqlər ilk növbədə Bakı şəhəri və digər iqtisadi rayonlar arasında özünü daha qabarıq əks etdirir. Belə ki, 2008-ci ilin nəticələrinə görə ölkə üzrə ümumi məhsul istehsalının 78,9%-i, o cümlədən sənaye məhsulu istehsalının 92%-i, istehsalatda maddi kapitalın 45%-i, il ərzində istifadəyə verilən əsas fondların 75%, əsas kapitalla qoyulan investisiyaların 63%-i, istifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin ümumi sahəsinin 39,7%-i, satışın bütün kanalları üzrə pərakəndə əmtəə

39 Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "Dövlət İdarəçiliyində informasiya texnologiyaları" kafedrasının dosenti, f.r.-e.n.

dövriyyəsinin 50%-i, xidmətin bütün kanalları üzrə əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin 67%-i ölkə əhalisinin 22,9%-nin yaşadığı Bakı şəhərinin payına düşür.

Regionların inkişafında iqtisadi asimmetriyanın mövcudluğu aşağıdakı müqaisədən aydın görmək olar. Bu gün Azərbaycanda adambaşına məhsul istehsalına görə ən əlverişli və ən geri qalan region arasında kifayət qədər fərqlər var ki, bu da regionların inkişaf səviyyələri arasında böyük disproporsiyaların olduğunu göstərir. Regionlararası əhəmiyyətli fərqlərin yaranmasının səbəblərindən biri də iqtisadi məkanın bircins olmaması, regionlar arasında əhəmiyyətli struktur fərqlərinin olmasıdır. Əgər Bakı şəhəri və onun ətraf aqlomerasiyası öz inkişafında post sənaye mərhələsinə keçid dövrünə yaxınlaşırsa, digər regionlar hələ də zəif inkişaf etmiş sənaye və kənd təsərrüfatından asılıdır, bir sıra hallarda isə hələ də sənayeyə qədərki inkişaf mərhələsindədirlər. Bu baxımdan ölkə regionları arasında bazar islahatlarının tempinə, kommersiya strukturlarının və bazar infrastrukturunun inkişaf səviyyəsinə, xarici investisiyaların cəlb olunma səviyyəsinə görə əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Bütün bunlar regional iqtisadi asimmetriyanın aradan qaldırılmasına çətinlik törədir.

Sosial asimmetriya baxımından yanaşsaq Azərbaycanda əhalinin gəlirləri üzrə də regionlar arasında əhəmiyyətli fərqlərin olduğunu söyləyə bilərik. Məsələn iqtisadiyyatda muzdlı işləyənlərin nominal aylıq əmək haqqı sahəsində ən əlverişli (Bakı şəhəri) və ən geri qalan region (Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu) arasında arasındakı fərq 2008-ci ilin sonuna iki dəfədən çox olmuşdur. Sosial asimmetriya keyfiyyət səviyyəsində daha da böyükdür. Belə ki, təhsil, səhiyyə xidmətləri sahəsində rəsmi statistik göstəricilərin regionlar arasında kifayət qədər yaxın olmasına baxmayaraq onların keyfiyyəti regionlar arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir.

Regionlar arasında əhəmiyyətli fərqlərin olması istənilən dövlət üçün, o cümlədən, Azərbaycan üçün də xoşagəlməz hal olub böyük problemlər yaradır. Bu problemlər ümumdövlət əhəmiyyətli problem olub dövlətin yardımı olmadan həll oluna bilməz. Dövlət müxtəlif yollarla, o cümlədən büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi yolu regionlararası fərqləri azaltmağa çalışır.

2009-cu ildə 9 iqtisadi rayon arasında yalnız Abşeron rayonu üzrə yerli gəlirlər yerli xərclərin 70,4%-ni təşkil etmişdir. Digər rayonlarda isə bu göstərici 35%-dən aşağı olmuşdur. Bütövlükdə ölkə üzrə Bakı şəhəri istisna olmaqla bütün iqtisadi rayonlarda yerli xərclərin böyük bir hissəsi dövlət büdcəsindən yerli gəlir və xərcləri tənzimləmək üçün ayrılan mərkəzləşdirilmiş vəsaitlər hesabına təmin olunmuşdur. Bu regionların iqtisadiyyatında gəlir gətirən sahələrin kifayət qədər inkişaf etməməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Regionlararası fərqlərin aradan qaldırılması üçün dövlət büdcədən ayrı-ayrı iqtisadi rayonlara və Bakı şəhərinə ayrılan adambaşına xərclərin səviyyəsini tənzimləməyə çalışır. Məsələn, 2009-cu ildə Bakı şəhərinə ayrılan yerli xərclərin adambaşına miqdarı digər iqtisadi rayonlarda olduğundan 3-4 dəfə aşağıdır. Regionlararası fərqlərin aradan qaldırılması məsələlərin həlli əhəmiyyətli dərəcədə regional iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlıdır.

Regionlarda sosial sahənin inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli çox vacib məsələlərdən biridir. Bütövlükdə ölkədə kompleks sosial inkişafa nail olmaq ilk növbədə inkişafın regional aspektlərinə diqqəti daha da artırmaqla həyata keçirilməlidir. Bunun üçün regionların sosial ehtiyacları və sosial inkişaf imkanları elmi şəkildə qiymətləndirilməli və zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. Regionlarda sosial inkişafın təmin edilməsi sosial infrastrukturun inkişafından çox asılıdır. Bu sahəyə qoyulan investisiyalar sosial infrastruktur xidmətlərinin intensivləşməsi və keyfiyyət göstəricilərinin artmasına səbəb olur ki, bu da regionlarda inkişafın əsas

hərəkətverici qüvvəsi olan insan kapitalının artması ilə nəticələnməkdir. Yüksək insan kapitalı isə daha yüksək gəlir, başqa sözlə daha az yoxsulluq deməkdir.

Sosial inkişafın təmin edilməsində dövlət büdcəsinin, başqa sözlə ictimai fondların rolu artırılmalıdır. Belə ki, sosial sfera müəssisələrinin xidmətləri əsasən ictimai xarakter daşıdığından özəl sahibkarlıq üçün az cəzbedicidir. Məhz bunu nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti irəlidəki illər ərzində dövlət investisiyalarının əsas istiqamətini belə müəyyənləşdirmişdir: "İnvestisiya siyasətində dövlət investisiyalarının əsasən regionların infrastruktur və kommunal xidmət təminatının yaxşılaşdırılmasına, sosial obyektlərin inşasına yönəldilməsi əsas hədəf olacaqdır". Eyni zamanda bu sahələrə özəl investisiyalar da cəlb edilməlidir.

Regionların inkişafının təmin olunmasında ən mühüm rol oynaya biləcək qurumlardan biri yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrdir. Lakin yerli özünüidarəetmə orqanlarının imkanları olduqca məhduddur və onların müstəqilliyi formal olaraq bəyan edilsə də hələ də bir çox yerlərdə demək olar ki, bütün vacib məsələlər icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu baxımdan yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin və imkanlarının artırılması, onların regionların inkişafı prosesinə daha aktiv cəlb olunması tələb olunur.

Ən vacib problemlər kimi regional ildarəetmə orqanlarının təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, regional siyasətin hüquqi və institusional bazasının inkişafı, regional inkişafın maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələlərini qeyd etmək olar. İşsizlik problemi nəticə etibarilə ölkə əhalisi üçün və dövlət üçün bir başqa iqtisadi problem – yoxsulluq problemini meydana gətirir. Son illərdə makroiqtisadi səviyyədə nail olduğumuz çox böyük uğurla Azərbaycanda yoxsulluq probleminin həlli hələ də tam təmin edə bilməmişdir.

Regionların inkişafında göstərilən problemlərinin bir-biri ilə sıx əlaqədar olması onların sistemli həllini tələb edir. Bu, regionların inkişafının mühüm şərti kimi çıxış edir. Məhz bu baxımdan, inkişafın hazırkı mərhələsində regionların potensialından daha dolğun istifadə və onların səmərəli əlaqələndirilməsi zərurəti rayonların sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilən kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Buna isə səmərəli fəaliyyət göstərən yeni regional siyasət sisteminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə nail olmaq mümkündür.

Azərbaycanda hələlik dövlətin regional siyasətinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasının tam və vahid sistemi mövcud deyildir. Doğrudur, Azərbaycanda vahid bir regional siyasət çərçivəsində olmasa da iqtisadi rayonlara, onların tərkib hissəsi kimi inzibati rayonlar, bələdiyyələrə birbaşa dövlət yardımlarının göstərilməsi, ayrı-ayrı regionlar üzrə güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi, differensial vergi siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan tədbirlər həyata keçirilir. Bütün digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da dövlət vəsaitlərinin ərazi üzrə bölgüsü həyata keçirilir. Dövlət indi də ekoloji, təbii fəlakətlərin baş verdiyi regionlara, çox böyük ehtiyacı olan bölgələrə yardımların göstərilməsini təmin edir. Lakin bir sıra hallarda bu cür bölgünün rəsmi meyarları mövcud olmur, müəyyən subyektivlik elementləri özünü büruzə verir. Ölkədə müxtəlif regional proseslər üçün məsuliyyət daşıyan bir sıra orqanların olmasına baxmayaraq onların fəaliyyəti zəif əlaqələndirilir və bir çox hallarda ərazilər arasındakı sosial-iqtisadi fərqlərin aradan qaldırılması məqsədinə tam uyğun gəlmir.

Azərbaycanda yeni regional siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillərdən biri də respublikamızda artıq regional inkişafın dövlət hakimiyyət orqanları ilə yanaşı öz inkişaf siyasətini formalaşdırmaq

hüququna malik bələdiyyələr kimi yeni subyektlərinin formalaşmasından ibarətdir. Əgər regional inkişafın bu yeni subyektlərinin dövlət orqanları ilə inzibati təbəçilikdə olmadığını, onların mərkəzlə hüquqi və iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin, ölkədə vahid iqtisadi məkanın və onun ərazi komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunması üçün yeni mexanizmlərin yaradılmasının tələb olduğunu nəzərə alsaq, onda dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında tərəfdaşlıq prinsipləri əsasında keyfiyyətə yeni münasibətlərin yaradılması, dövlətin keyfiyyətə yeni regional siyasətinin formalaşdırılması, onun məqsəd və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır. Belə ki, müasir şəraitdə bələdiyyələrin inkişaf problemlərinin böyük bir qismini yalnız bazar iqtisadiyyatının tələb və qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla, möhkəm nəzəri əsaslara, dünya təcrübəsinin hərtərəfli təhlilinə əsaslanan səmərəli regional iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi yolu ilə həll etmək mümkündür.

İstənilən dövlətdə regional siyasətin səmərəliliyi nəzəriyyə və metodologiya, hüquqi baza, dövlət institutları və maliyyə resurslarını kimi bir sıra amillərin mövcudluğu və qarşılıqlı fəaliyyəti ilə bağlı olur. Bu mənada Azərbaycanda regional inkişafın təmin olunmasının bütöv bir sistemi yaradılmalıdır. Bu sistemin səmərəliliyi bir sıra amillərlə müəyyən olunur ki, onlardan da ən vaciblərindən biri institusional elementin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Çünki, regional siyasətin səmərəliliyi əsasən bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün yaradılmış qurumların necə təşkil olunması və necə fəaliyyət göstərməsindən asılıdır. Regional siyasətin institusional strukturunun təkmilləşdirilməsi eyni zamanda həm regional siyasətlə bilavasitə məşğul olan institutların (qanunverici və icra hakimiyyəti orqanları və s.) yaradılması və ya yenidən təşkilinə, həm də onun praktiki reallaşdırılmasını təmin edən norma və qaydalar kompleksinin formalaşdırılmasına yönəldilməlidir ki, bunlar da öz əksini qanunvericilikdə tapmalıdır.

Bu baxımından respublikamızda vəziyyəti çətinləşdirən əsas səbəblərdən biri regional siyasətin məqsədlərini, prinsiplərini və üstün istiqamətlərini müəyyənləşdirən qanunvericilik bazasının formalaşdırılmamasından və ərazilərin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində hakimiyyətin bütün qollarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinin zəif olmasından ibarətdir. Ona görə də ilk növbədə regional siyasət sahəsində qanunvericilik prosesinin sürətləndirilməsi tələb olunur.

Bir qayda olaraq regional siyasəti həyata keçirmək üçün dövlət müxtəlif mexanizmlər işləyib hazırlayır ki, bunlar da qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə olunan vasitə, üsul və qaydalardan ibarət olur. Bu baxımdan dövlətin regional siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün ən vacib vasitələrdən biri regionların inkişafı üçün məqsədli dövlət proqramlarının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsindən ibarətdir. Xüsusilə ciddi sosial, iqtisadi və ekoloji problemləri olan regionlar üçün iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə tənzimləyici təsirlər göstərmək məqsədilə müxtəlif formalarından, o cümlədən regional problemlərin prinsipə kompleks həllinə, regional inkişafın dinamikasını müəyyənləşdirən bütün amilləri nəzərə almağa, proqram tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün müddətləri nəzərə almağa və s. imkan verən proqram-məqsədli metodlardan istifadə olunmasına zərurət yaranır.

Məqsədli proqramlar regionlararası asimetriya problemlərinin həllinə yönəlir və təkcə bu probemin nəticələrinin aradan qaldırılması deyil, həm də onu doğuran səbəblərin qarşısının alınması məqsədini güdür.

Regional inkişaf proqramlarının ən böyük çətinliklərindən biri konkret maliyyə mənbələrinin tapılması ilə bağlı olur, çünki dövlət büdcəsi maliyyə resurslarına olan

ehtiyacların yalnız bir hissəsini ödəyə bilər və ödəməlidir. Regional siyasətin maliyyə resursları dedikdə büdcə və qeyri-büdcə vəsaitlərinin, əhalinin, müxtəlif fondların vəsaitinin məcmusu nəzərdə tutulur ki, bütün bu vəsaitlər mərkəzi və yerli səviyyədə cəmləşdirilir və regional siyasətin konkret problem və məsələlərinin həllinə yönəldilir.

Regional siyasətin maliyyə resurslarının formalaşdırılması və xərclənməsinin səmərəliliyini təmin etmək üçün «tamamlama prinsipi»nə (yəni proqram və layihələrin mərkəzi və yerli mənbələr hesabına birgə maliyyələşdirilməsi və qarşılıqlı cavabdehliyin təmin olunması prinsipi), bu və ya digər regional maliyyə yardımlarının göstərilməsi qərarının qəbulu zamanı subyektiv siyasi motivlərdən imtina olunması prinsipinə əməl olunmalıdır.

Dövlət proqramları çərçivəsində dövlət yardımının həcmi və formaları müəyyənləşdirilərkən üstünlük verilməli olan investisiya layihələrinin seçilməsinə ciddi fikir verilməlidir. Dövlət yardımı ilk növbədə elə layihələrə edilməlidir ki, onlar region üçün ən əhəmiyyətli məsələlərin həllinə kömək etməklə yanaşı, iqtisadi və büdcə baxımından səmərəli olmalı və beləliklə də regionda sosial-iqtisadi vəziyyətin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına imkan verməlidir. Lakin eyni zamanda regional proqramlar yalnız icrasına dövlət büdcəsindən vəsaitlər tələb olunan investisiya layihələrinin yığımından da ibarət olmamalıdır.

Burada regional büdcələrin yaradılması məsələsinə də baxıla bilər. Bu regional idarəetmə orqanlarını ərazidə iqtisadiyyatın, sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsində daha maraqlı edə bilərdi.

Regional siyasətin həyata keçirilməsində optimal idarəetmə strukturunun təşkilinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Regional siyasətin bilavasitə reallaşdırılmasını uyğun səviyyələrdə təşkil olunmuş əlaqələndirici orqanlar həyata keçirməlidirlər. Avropa Birliyi ölkələrində regional siyasətin idarəetmə strukturları qeyri-mərkəzləşdirmə prosesinə daha çox uyğunlaşdırılır, tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və «aşağının» təşəbbüslərinin daha çox qəbul olunmasına üstünlük verilir. Lakin bu ölkələrdə də mərkəzi hökumət regional inkişafın stimullaşdırılması baxımından əsas rolu özündə saxlayır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə idarəetmə strukturlarının bazar iqtisadiyyatına yönümlüliyinə daha çox diqqət yetirilir, lakin artıq son illərdə regional siyasət sahəsində yeni strukturlar, agentliklər və əlaqələndirmə mexanizmləri formalaşdırılır. Fikrimizcə, Azərbaycanda da regional siyasətlə məşğul olan bu tipli xüsusi qurumların yaradılmasına ehtiyac vardır. Belə bir qurum müxtəlif sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik regionlara münasibətdə aktiv regional siyasətin, müxtəlif regional inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə respublikamızda regional inkişaf problemlərinin səmərəli həllini təmin edə bilərdi.

Respublikamızda regional siyasətin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması prosesində yerli özünüidarəetmə orqanlarına xüsusi yer verilməlidir. Məlumdur ki, regional siyasətinin əsas vəzifələrindən biri regional subyektlərin maraqlarının razılaşdırılmasından ibarət olmalıdır. Bu məsələnin həlli dövlətin regional siyasətinin bələdiyyələrin siyasəti ilə əlaqələndirilməsini təmin edəcək xüsusi institutların və proseduraların işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Regional siyasət çərçivəsində qəbul olunmuş dövlət qərarlarının ərazilər üzrə nəticələrinə nəzarətin həyata keçirilməsi də çox vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə regional inkişaf proqramlarının daimi monitorinqi həyata keçirilməli, onun xüsusi ststemi təşkil olunmalıdır.

Hal-hazırda dövlət regional siyasət çərçivəsində öz diqqətini hər şeydən əvvəl ciddi çətinliklərlə qarşılaşan regionlar üzərində cəmləşdirməli, proqramların böyük bir hissəsi böhranlı ərazilərin inkişaf etdirilməsinə, sosial-iqtisadi disproporsiyaların azaldılmasına yönəldilməlidir. Hətta Avropanın ən inkişaf etmiş dövlətlərində belə böhranlı ərazilərə yardımların göstərilməsi regional siyasətin ən əsas prinsiplərindən birini təşkil edir. Buna görə də respublikamızda ilk növbədə problemlə ərazilərin təsnifatının aparılması tələb olunur.

Ən vacib məsələlərdən biri də regional siyasət və regional inkişaf problemləri sahəsində dərin biliklərə malik mütəxəssislərin hazırlanmasından ibarətdir.

Beləliklə, səmərəli regional siyasətin həyata keçirilməsi və regionların tarazlaşdırılmış inkişafı, real yerli idarəetmə və yerli özünüidarəetmə sistemlərinin inkişafı müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət quruculuğunun ən vacib məsələlərindən biridir ki, bu da iqtisadi, hüquqi və institusional baxımdan vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Regional siyasət, yerli özünüidarəetmə orqanları da daxil olmaqla, regional inkişafın müxtəlif subyektlərinin birgə müzakirələrinin və razılaşdırmalarının nəticəsi kimi formalaşdırılmalı, bir regionda vəziyyətin digər regionların hesabına yaxşılaşdırılmasını deyil, hər bir regionun maraqlarını nəzərə almaqla bütünlükdə ölkə qarşısında duran iqtisadi və siyasi məsələlərin həllinə imkan yaratmalı və ölkənin iqtisadi potensialını inkişaf etdirməyə imkan verməlidir. Proqramlar işlənilib hazırlanarkən proqram məqsədli idarəetmənin baza prinsipləri nəzərə alınmalı, məqsədlər dəqiq müəyyənləşdirilməli, proqramların sayı və miqyası mövcud resurslara uyğun olmalı, layihələrin seçilməsi dəqiq müəyyənləşdirilmiş meyarlar əsasında və müsabiqə yolu ilə həyata keçirilməli, proqramın icrası üçün cavabdehlik nəzərdə tutulmalıdır. Bu proseslərdə regional siyasətin başlıca alətləri kimi proqnozlaşdırma və planlaşdırmadan geniş istifadə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Uğurlu siyasətin nəticələri, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, 2009
2. Львов Д.С. Региональная политика как фактор экономического роста// Проблемы теории и практика управления.- М., 2000.- №1
3. Гранберг А.Г. Стратегия территориального социально-экономического развития: от идеи до реализации // Вопросы экономики, 2001.-№3.

(18)
**POSTSOVYET ÜLKELERDE YEREL YÖNETİMLERİN EKONOMİK
GÜCÜNÜN GELİŞTİRİLMESİNİN YÖNTEM VE ARAÇLARI**
Nikbin YUSİFOV⁴⁰

Sovyetler birliyi ve sosyalist sistem çöktükten sonra bağımsızlığına kavuşan cumhuriyetler, bir takım stratejik görevleri üstlendi. Bunlardan en önemlisi devlet bağımsızlığını ilan etmek, bu bağımsızlığı korumak ve demokratik bir hukuk devleti olma yönünde gelişmeyi sürdürmektir. Temelde demokratik prensiplere ve özgürlüklere dayanan yeni demokratik Anayasanın yürürlüğe konulması da bu yönde atılmış önemli bir adım gibi değerlendirilebilir.

Böylece bu devletlerin siyasi, ekonomik ve idari sisteminde radikal değişikliklerin yapılması için temel hukuki altyapı rolünü, yürürlüğe giren yeni Anayasada temel hak ve özgürlüklere geniş yer verilmesi, iktidarda güçler ayrımı prensiplerinin tespiti, sovyet tarzı aşırı merkezileştirilmiş yönetim tarzından vazgeçilerek, yerel yönetimlere ağırlık verilmesi oynadı.

Hazırda postsovyet cumhuriyetlerin büyük bir kısmında yönetim alanında birbirine benzer şekilde değişim ve gelişim süreci gerçekleşiyor. Bu değişimin en önemli kısmı yerel yönetim sisteminin oluşturulması ve geliştirilmesi ile bağlıdır.

Devletin sosyo-ekonomik ve siyasi gelişiminde özellikle önemli yeri olan yerel yönetim sistemi, gelişmiş ülkelerde artık oturtulmuştur. Bu ülkelerde yerel yönetimler, onlara havale edilen yerel çaplı problemlerin üstesinden başarıyla gelmektedirler. Buna uygun olarak onların ekonomik altyapısı da sağlam temeller üzerinde oluşturularak ve geliştirilmektedir.

Postsovyet devletleri için aynı şeyleri söylemek için vakit henüz erkendir. Gerçek şu ki, bağımsızlık döneminde belediyelerle ilgili bazı çalışmalar yapılmış; onların yasal çerçeveleri oluşturulmuş, bir kaç kez seçimler yapılmış, kurumsallaşmaya gidilerek, emlak ve mali kaynaklar oluşturulmuş, bu alanda tecrübe edinilmesi sürecinde önemli bir mesafe katedilmiştir. Ama günümüzde yerel yönetim, özellikle kendi ekonomik temellerinin oluşturulmasında bir takım problemle karşı karşıyadır. Bu problemler hem objektiv, hem de subjektiv niteliktedir.

Belediyelerin ekonomik temellerinin oluşturulmasını engelleyen objektiv problemler olarak; yerel yönetim ve devlet yönetimi alanında deneyimsizlik, vatandaşlarda girişimcilik ve demokratik belediyecilik anlayışının tam oluşmamış olması, geçiş dönemi problemleri, bölgelerde ekonomik ve sosyal altaypının dağılmış olması, yaşam düzeyinin düşük olması, yerel yönetimlerin gelir elde edebileceği kaynakların kısıtlı olmasını gösterebiliriz.

Diger taraftan devlet kurumları ile ilişkiden doğan, yetkilerin tam paylaştırılmamış olması, gelir kaynaklarının eşit paylaşılmamış olması, yasaların uygulanması hususunda zorlukların yaşanması, yerel bütçeye ayrılan mali kaynakların kısıtlı olması, emlakın kullanılmaz halde olması, belediye makamlarında çalışanların beceriksizliyi, pasiv olmaları da yerel ekonominin gelişmesine engel olan en önemli subjektiv faktörlerden bir kaçıdır.

Belediyelerin ekonomik temellerinin zayıflığı onların kamudaki rolünü önemli ölçüde azaltmış, tamamen devlet kurumlarına bağımlı hale getirmiştir. Bu durumda

⁴⁰ Azerbaycan Devlet İqtisad Üniversitesi araştırmacı, Bakü/AZERBAYCAN.

gündemi ağırlıklı olarak belediyelerin ekonomik temellerini oluşturma fırsatı veren rasyonel model ve mekanizmlerin, onların ekonomik gelişimini temin eden yeni yatırım alanları, optimal ekonomik modellerin hazırlanması, yeni gelir kaynaklarının bulunması işgal ediyor.

Şu anda bu ülkelerde belediyelerin kısmen ekonomik kaynaklarını oluşturmuş, genel toprak, maliye ve emlak kaynaklarının bir kısmı artık belediyelerin mülkiyetine verilmiştir. Belediyelerin her türlü ekonomik faaliyet hakkı, kendi mülkiyetlerinde söz sahibi olma, kullanma ve yetki hakkı yasalarla onaylanmıştır.

Bu aşamadan sonra karşıya konulan amaç belediyelerin ekonomik temelini geliştirmesi olmalıdır. Belediyelerin ekonomik temelini geliştirilmesi için üç noktadan faaliyet göstermesi gereklidir.

- Yerel ekonomik gelişmeyi sağlamak amacıyla belediyeler tarafından elverişli ekonomik gelişim ortamını oluşturmak
- Ekonomik kalkınmayı sağlamak amacıyla belediyeler arasında işbirliğinin güçlendirilmesi
- Devlet ve belediye kurumları arasında faydalı işbirliği oluşturmak.

Bu üç yönde yapılan çalışmalar belediyelerin sosyo ekonomik gelişimini sağlayacak, postsovyet ülkelerinde ekonomik kalkınmayı hızlandıracaktır.

Belediyeler yerel ekonomik kalkınmayı sağlamak için bazı araçları kullanmalıdırlar. Yerel ekonomik kalkınma araçları dedikde – belediyelerin kendi ekonomisini geliştirmek için uyguladıkları çalışmalar anlaşılır. Bu çalışmalar beldede yerleşen bir işletmeye veya bazı grup işletmelere uygulanır. İşletme gurubunu kapsayan etkinlikler beldedeki tüm işletmeleri kapsıyor. Bu etkinlikler aşağıdakılardır.

1. Vergi indirimleri ve yatırım dotasyonları;
2. Yerel çapta “iş inkibatörleri” ve “sanayi parkları”nın oluşturulması;
3. Kredi verilmesi ve himayedarlık;
4. Yeni açılan iş yerlerine dotasyon;
5. Belediye işlerinin ihale ile verilmesi;
6. İşadamlarına enfromasyon, eğitim ve danışmanlık hizmetlerinin organizasyonu;
7. Belediye mülkiyetinin özelleştirilmesi;
8. Beldede turizmin geliştirilmesi;
9. Belediye lizingi;
10. Dış ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi.

Yukarıda saydığımız araçları kullanırken dikkatli ve dakik olmak gerekir. Çünkü her hangi bir aracın yanlış kullanımı normal ekonomik kalkınmanın dengesini bozar, rekabeti sınırlar ve ekonomik faydayı azaltabilir.

Herhangi bir etkinliyi veya etkinlikleri ele alırken, belediyenin ekonomik yapısı ve altyapını geniş analiz ettikten ve öncelikler belirlendikten sonra faaliyet göstermek lazımdır.

Vergi indirimleri ve yatırım dotasyonu araçlarının kullanıldığı zaman belediyeler kendi yetkileri çerçevesinde onlara ödenilen vergilerden belirli işletmeler için indirim öngörüyor. Dünya tecrübesinde bu yöntemlerden geniş ölçüde kullanıldığı görülüyor ve bu yöntem aracılığı ile beldeler-sosyal ekonomik kalkınma alanında büyük başarılar elde etmiştir.

Pratikte vergi indirimleri aşağıdaki alanlarda uygulanır; yatırımcılar için, işletmeler için, ekonomik açıdan gelişmemiş bölgeler için, öncelikli alanlarda faaliyet

gösteren işletmelere, ekonomiye hizmet gösteren altyapı alanalara vergi indirimi; halka sosyal hizmet gösteren işletmelerin dotasyonu; vergi “affi”.

Vergi indirimleri ve yatırım dotasyonları esasında belediyeler yatırımcıları bu beldeye yönlendiriyor, yeni yatırım projeleri gerçekleştiriyor ve bunun sayesinde kendi bütçe gelirlerini artırabilirler. Aynı zamanda yatırımın beldeye yönelmesi, işletmelerin üretim kapasitesinin artırılmasının “yan etkileri”(olumlu) de vardır: yeni iş yerleri açılır, altyapı alanları, üretimi sağlayan diğer alanlar da gelişiyor; belediyenin mali hareketliliği artıyor; bütçe dışı fonların (yol, sosyal gelişime yardım) gelirleri artıyor.

Ama postsovyet ülkelerinde bu araçları kullanma fırsatı sınırlıdır. Bu devletlerde esas vergiler ve onların indirim hakkı yalnız devlete mahsusdur, belediyelere ise yalnız az gelir sağlayan vergiler verilmiştir. Burdan yola çıkılarak belediyelerin vergi indirimini kullanması için olanaklar tanınmalıdır. Bu devletin bol gelir getiren vergilerinden (gelir, menfaat ve s.) belli bir kısmını belediyelere ayırması ile de mümkündür. Aynı zamanda verilen bu vergi payları direk yerel bütçeye girmeli ve onlardan vergi indirimi hakkı yalnız belediye ait olmalıdır.

Yerel çapta “iş inkubatorların” ve “teknoparkların” oluşturulması. “İş inkubator” anlayışı batı ülkelerinde uzun süreden beri belli olsa da postsovyet ülkelerinde o kadar da bilinmiyor. Burada söz konusu, genç daha yeni faaliyete başlayan, yardıma ihtiyacı olan işletmeler için inkubatorların, elverişli ortamın oluşturulmasıdır. “İş inkubator” deyimi, yerel ekonomik kalkınmaya aktif yardım aracı olarak anlaşılır. Bu zaman genç, (özellikle üretimle uğraşan) yeni faaliyete başlayan işletmeler için, indirimli toprak kira hakkı, servis ve danışmanlık hizmetleri, aynı zamanda ofis araçlarından, kritasiye hizmetinden, posta, telefon ve diğer alyapılardan (bir biri ile karşılıklı ilişkide bulunan) ortak kullanım esasında merkezleşmiş şekilde yerleşmeleri öngörülür. İş inkubatorları oluşturmakla yerel yönetimler bir taraftan işletmelere yardım ediyor, diğer yandan işadamlarına himayecilik imajını yaratmış oluyor.

İş inkubator – hazır ofis techizatı ve binası, genel kritasiye, muhasebe, hukuk danışmanlığı, ekonomik ve s. hizmetlerden faydalanma demektir. Yerel ortamın özelliklerine bağlı olarak, belediyeler tarafından oluşturulan iş inkubatorlar ya üretim ayarlı ya da hizmet ayarlı olurlar, bazen her iki ayar olabilir.

Belediye sınırlarında enfromasyon, eğitim ve danışmanlık hizmetlerinin organize edilmesi ve geliştirilmesi yerel ekonomik kalkınmayı sağlayan araçlardan biridir. Beldede yeni faaliyet gösteren ve beldeye yatırım yapmak isteyen işadamlarına bölgenin sosyal ekonomik özellikleri hakta tam, dakik ve güvenilir bilgi gerekir. Genelde bu bilgiler ekonomik, sosyal ve kitlesel olarak üç alanı içeriyor. İşadamı için bunların üçü de önemlidir, ama iş faaliyeti için ekonomik verileri elde etmek daha da önemlidir.

Batı ülkelerinde bu tür bilgileri almak daha kolaydır, özel anket esasında her bir şirket ekonomik bilgilerini yansıtan belge elde ediyor ki, bu hem ülke, hem yerel, hem de ayrı ayrı şirketlerin ekonomik göstergelerini (mali durumu, ürettiği mal ve onun teknik ekonomik göstergeleri, hacmi, satış pazarı, rekabet gücü) içeriyor.

Postsovyet ülkelerinde ise genel ülke ekonomisi hakta belli göstergeleri elde etmek mümkün olsa da, yerel bazda ekonomik göstergeleri elde etmek problemdir. Bu da beldede iş kurmak ve faaliyet göstermek isteyenler için zorluk çıkartıyor. Bu anlamda belediyeler enfromasyon hizmeti oraganizasyonu için büyük potansiyele sahiptir.

Yerel ekonomik kalkınmanın araçlarından birisi de belediye emlakının özelleştirilmesidir. Genelde postsovyet ülkelerin çoğunda emlakın özelleştirilmesi süreci belediyeler şekillenmeden önce hayata geçirilmiştir. Bu ise belediyelerin payına düşen bir kısım emlak çeşidinin özelleştirilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu ülkelerde iki aşamalı özelleştirme programı esasında küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi süreci tamamlanmıştır. Belediyeler kurulduktan sonra devlet emlakının bir kısmı belediyelere verilmiştir ve bu süreç halen devam ediyor. Ama şunu da belirtmek gerekiyor ki, emlakın belediyelere verilmesi süreci çok yavaş yürüyor.

Bu ülkelerde belediyeler artık 5-10 ilden fazla faaliyet göstermesine rağmen, onların payına düşen emlaklar ve işletmeler halen de belediyelere verilmemiştir. Bu türden emlakın belediyelere hızlı şekilde verilmesi sağlanmalıdır. Buna adı geçen ülkelerin yasaları imkan yaratıyor, devlet mülkiyetinin belediyelere verilmesi ilgili devlet kurumuna başvurulduktan ve belediyelerin bu emlakın onlara verilmesini esaslandırdıktan sonra mümkündür. Bu yöntemle belediye emlakını devletten alarak, bundan sonra ise belediye mülkiyetinin özelleştirilmesi programını hazırlanmalıdır. Bununla belediyeler üç amacı gerçekleştirmiş olurlar.

1. Kendi bütçesini ek gelir kaynakları çekiyor;
2. Belediye emlakının terkiğini sağlama alıyor
3. Emlak transferi uygulamakla, onun daha efektif kullanılmasını sağlayabilir, böylece yerel ekonominin gelişmesini sağlamış oluyor.

Beldede turizmin geliştirilmesi yerel ekonomik kalkınmanın sağlanması bakımından faydalı araçtır. Dünya tecrübesinde turizm ülke ekonomisine gelir getiren, kentlerin, bölgelerin kalkınmasına ivme kazandıran önemli ekonomik faktördür. Postsovyet ülkelerinin büyük bir kısmında turizm için elverişli ortam olmasına rağmen, maalesef bu sektör halen iyi gelişmemiştir. Şunu da belirtelim ki, belediyeler mali kaynaklarının büyük bir kısmını turizm sektöründen elde edebilirler. Örneğin turizmin gelişmesi direk olarak otellerin açılmasına, küçük ticaretin canlanmasına sebep olur ki, bu da belediye bütçesinin gelir kaynaklarından biridir. Ama turizmin geliştirilmesi büyük yatırım gerektiriyor. Belediyelerin hazırki durumu bunun için müsait değil.

Ama burda söz konusu, belediyelerin strateji koordinasyonu ve yönetim olmalıdır. Bu amaçla belediyelerin bünyesinde turizmle bağlı kurumlar yaratmak mümkündür. Bu kurum beldede turizmin geliştirilmesi için program hazırlamalı, buraya, turizme hizmet eden, altyapıyı oluşturacak çok sayıda kurumlar davet edilmelidir. Burada önemli olan öncülüğün ve koordinasyonun belediyelerde olmasıdır.

Bu amaçla belediyenin bünyesinde turizm meselelerini belirleyen hayata geçiren ve ilişkilendiren bir komite oluşturulmalıdır. Komitenin terkiğinde turizmle ilgili bütün işletmelerin yer alması gereklidir. Bunlar kültürel ve tarihi anıtların temsilcileri, spor ve gece eğlencelerinin organizasyon şirketleri, turizm şirketleri, suvenir hazırlayan ve b. hizmet sektöründen küçük ve orta ölçekli işletmelerin temsilcileri olmalıdır.

Bundan başka beldelerde bölgeye turist akımını sağlayacak bir nevi “mıknatıs” rolü oynayacak alanları belirlemek gereklidir. Bunlar tarihi yerler, iklim, dinleme merkezleri gibi yerleri kapsıyor. Turist çeken alanlar belirendikten sonra burada turistlere hizmet gösterecek işletmelerin oluşturulması gereklidir. Bu da lokanta, konaklama ve diğer hizmetleri gerçekleştirecek işletmeler olmalıdır. Sonuçta turizmin gelişimi, beldede küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişimine, yeni iş yerlerinin açılmasına, hizmet seviyyesinin yükselmesine sebep olur bu da belediye bütçesine ek mali kaynağın girmesine vesile oluyor.

Görüldüğü gibi belediyeler kendi ekonomik temellerini oluşturmak yönünde geniş imkan, araç ve mekanizmlere sahiptir. Yerel ekonominin kalkınması küçük ve orta ölçekli işletmelerin, yatırımın geliştirilmesine bağlıdır. Belediyeler bu amaçla yerel vergiler, krediler, belediye siparişlerinin ihale esasında hayata geçirilmesi, yatırım ve toprak dotasyonları, “iş inkubator” ve s. gibi yeni ekonomik araç ve yöntemleri kullanmalıdırlar ve bu kullanım yöntemi yukarıda gösterilerek geniş analiz edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Abdullayeva E.İ., Hesnova S. H. Belediye hukuku. Derslik. Bakü: Tehsil-2002, 336 s.
2. Azadov E., Bagirzade M., Ahmedov F., Mehdieliyev A. Azərbaycan belediyeleri: ilk tecrübe, esas problemler ve inkişaf prespektivleri. Bakü – 2004 132 – 163s.
3. Eker A.C. Dünyada mahalli idareler. Ankara, 1999,-714s.
4. Eker A. Kamu maliyesine giriş. Ankara – 1995, 100- 120s.
5. Nodaroğlu H. Mahalli idareler. İstanbul – 1994, 70 – 110s.
6. Nodaroğlu H. Mahalli idarelerin yeniden yapılandırılması. İstanbul – 1998, 24 -110s.
7. Barabaşev G.V. Munisipalnie organı sovremennogo kapitalistiçeskogo gosudarstva. Moskva – 1971, 30-55 s.
8. Velihov L.A. Osnovı gorodskogo hozaystva: Obşee učenje o gorode, ego upravlernii, finansah i metodah hozaystva. M.: -1996, 437s.
9. Voronin A.G., Lapin V., Şirokov A.N. Osnovı upravlernii upravlernie munisipalnim hozaystvom. Mockovskiı obşectv. M.: Progress, 1998, 127 c.
10. Musgravi R. B. Public Finans in Theory and Practice. Mc. Graw-1979 p. 16

(19)
INFLUENCE OF EROSION ON SOIL AND VEGETATION OF HIGH-MOUNTAINOUS MEADOWS OF THE CENTRAL PART OF MAIN CAUCASIAN RIDGE. (Within the limits of AZERBAIJAN)

İlham MARDANOV İldirim oğlu⁴¹

ABSTRACT

This clause is devoted to features of influence of erosive processes on physical and chemical properties of soils a mountain-meadow zone, and also on vegetation of subalpine and Alpine meadows. Results of the researches lead in this area, show, that the mountain-meadow landscape zone is very sensitive to influence both endogen, and ekzogen the factors influencing transformation of a soil-vegetative cover. For this reason the researches directed on studying of change of properties of soils, character of distribution and specific structure of vegetation proceed to remain actual as with scientific-theoretical, and the practical point of view.

INTRODUCTION

The southern slope of the Main Caucasian ridge within the limits of Azerbaijan is the largest high-mountainous file used as a years pasture. The high-mountainous vegetation is developed here on all extent, beginning places from a strip from 1700-1800m and reaching up to tops of ridges. Such low arrangement of the subalpine meadows, meeting places, speaks artificial downturn of the top border of a wood as a result of cabin and paste by cattle. For this reason places the height of mountain meadows falls up to lower marks.

OBJECTS AND METHODS

The key moment of research of erosive processes in a mountain-meadow zone of the Southern slope of the Main Caucasian ridge the estimation of a condition of a vegetative cover which should have stage-by-stage character is. This work plans the analysis of materials of field researches with the subsequent interpretation of large-scale space pictures of the given territory in cameral conditions.

The Range of researches covers the Alpine and subalpine belts of the Southern slope of the Main Caucasian ridge. The bookmark of soil cuts was spent, the projective covering of vegetation, a degree of erosion is certain.

Deterioration of water-physical properties of soils is proved also by results of other researches, including, spent K.A.Alekperov and M.J.Halilov (1964) during which water-durability was defined on Savinov's method in double frequency, the volumetric weight was defined by N.A.Kachinsky with triple frequency, relative density of a firm phase by picnometric at double frequency. Water penetration of ground it was defined by cylinders in height 12cm and diameter 8cm, with triple frequency.

Per 1989 we had been lead works in the Alpine zone of the Southern slope of the Main Caucasian ridge. In these purposes as transport the helicopter chartered by SPU of Space Researches of Qlavkosmos of the USSR for used. Researches were spent in the beginning of August in territory Zaqatala and Kakh districts.

⁴¹ Sumgait State University, Sumgait town, Sumgayit/AZERBAIJAN.

During researches visual supervision bookmark of cuts and gaugings of their thickness have been lead rubbed of territory. As a result of the lead works, we send to the certain conclusions describing types of soils of a mountain-meadow zone of the central part of the Southern slope of the Main Caucasian ridge, from the point of view of course of erosive processes and their influence on a soil and vegetative cover that we consider necessary, to state.

RESULTS AND THEIR DISCUSSION

Mountain-meadow sod soils in the given territory meet on wide watersheds, on slopes of northern and northeast exposition. These of ground are covered by a grassy cover with well developed root system promoting formation of a dense sod layer [1]. The sod layer protects ground from erosion. However, under influence of the anthropogenic factor, namely, strengthened paste of cattle, in the strong form washout, washout is shown, that, in turn, leads to an initial stage plane and to the gully erosion covering in separate parts of investigated territory extensive zones, as for example, in Kakh and Sheki districts, having reached intensive development.

For mountain-meadow sod non-eroded soils full-developed structure is characteristic, is frequent in 40-60cm, and sometimes 100cm and more on flat sites. In a subalpine zone these of ground are characterized by well expressed structure, the friable addition favorably influencing their water-physical properties, the big capacity and magnificent vegetation. We shall consider some chemical parameters mountain-meadow loose-sod soil.

The granulometric analysis of non-eroded the difference accepts (table 1.), that the quantity of physical clay in the top layer makes 52,40 %, and oozy fraction – 14,56 %. In weak-eroded soils as a result of washout these parameters are shaken accordingly from up to on 30,52 % of 46,24 % and from up to on 4,80 % of 16,44 %. The sum of the absorbed bases in non-eroded to ground makes 43,5 mg/equivalent (eqv) on 100gram of dry ground in the top layer, sharply decreasing up to 27,5 in the second horizon, and in weak-eroded soils reaching sizes 40,5, 31,5 and 30,5 mg/eqv on 100gram of soil in the top horizon (tab. 2.). The quantity of humus and the general nitrogen in the top layer non-eroded soils ground makes accordingly and on 10,55 % of 0,658 %, sharply decreasing up to 5,08 and 0,322 in the second. In weak-eroded soils these parameters can decrease accordingly up to and on 6,07 % of 0,378 %. The sum of mobile phosphorus and exchange hydrogen in non-eroded soil is reached with 60,8 mg/kg and 2,48 mg/eqv, decreasing up to 48,4 and 21,16 in weak-eroded differences. These data testify to deterioration of physical and chemical properties of soils even at weak development of erosion.

We shall consider some morphological and physic-mechanical properties non-eroded and weak- eroded soils on the cuts incorporated by us.

The Cut №1 is incorporated in territory of Zakatala state reserve, on a slope of mountain Vergitel. The height makes 2000m above sea level. It is strongly dismembered mountain relief. The cut is incorporated in 450m to the east from a small house of reserve. A slope of a southern-southeast exposition. A bias of a slope nearby is 20°. A small platform (top) with continuation of a saddle in east direction, incorporating a greater spur of the Main Caucasian ridge. A slope is concave. To the south the bias increases and passes in breakage of gorge. This zone afterwood high- grasses meadows. During a bookmark cut the vegetation was in vegetated stages. Soil is mountain-meadow loose-sod.

The cut №2 is incorporated in the top part of the same slope. Morphologically these of soils are weak-eroded, with break-stone.

Apparently on an example of these two soil cuts erosive process even in a weak degree leads to reduction of thickness enough a powerful soil structure of mountain-meadow sod soils, to increase in quantity of fragments in the top layer and to increase in a share of an interlacing of roots in a sod layer.

The granulametric structure thus does not undergo greater changes, that speaks about greater opportunities of land improvement.

The Cut №11 is incorporated on a ridge “ Khan yaylaq ”, long since used as the years pasture, reaching with northwest on a southeast within the limits of Sheki district. It has two spurs going in a southern, southwest direction, abruptly going down to valley of river Kishchai, forming the low mountains sharply towering on height 1000-1200m. At height 1600-1700m woods pass to subalpine meadows with well developed vegetation. The subalpine vegetation prevails. Basically, its forbs consists of cereals, gramineae-bean groupings. There are many weeds and etc.

Prominent feature of vegetation is that crest and saddle part of a ridge are more littered. The cut is incorporated on a slope of a southwest exposition. A steepness of a slope is 40°-45°, length 500m, a slope of a straight line.

Table 1.

Granulometric structure of mountain-meadow loose-sod soils (% on absolutely dry soil)

Place, a cut, height above level of sea	Degree of erosion	Horizon, depth, sm	hygroscopic moisture, %	The size of fraction, mm						
				1-0,25	0,25-0,05	0,05-0,01	0 01-0 005	0 005-0 001	<0,001	<0,01
1. district Zakatala, range Vergitel, 2000m	Non-eroded	A _d 0-13	5,14	4,20	32,24	11,16	17,76	20,08	14,56	52,40
		A 13-25	5,41	4,20	31,84	7,20	23,88	24,32	8,56	56,76
		B 25-40	4,78	5,80	32,12	20,40	17,08	16,92	7,68	41,68
		C ₁ 40-52	3,67	6,00	35,24	29,10	9,24	12,84	7,08	29,16
		C ₂ 52-64	2,72	13,40	37,08	23,48	9,80	10,28	5,96	26,04
2. in the same place	weak- eroded	A ₁ 0-10	4,27	8,60	24,48	20,68	16,24	13,56	16,44	46,24
		A ₂ 10-21	4,73	10,50	11,50	28,12	14,92	16,44	18,52	49,88
		BC 21-32	5,12	9,60	12,04	27,36	14,88	16,80	19,28	50,96
		C 32-48	5,47	12,10	11,58	23,84	15,36	16,92	20,20	52,48
3. in the same place	weak- eroded	A ₁ 0-12	3,67	7,50	36,86	24,72	8,92	11,48	10,52	30,92
		A ₂ 12-29	4,04	9,60	22,84	25,96	15,40	14,88	11,32	41,60
11. range Khan-yaylaq, 1900m	weak-eroded	A ₁ 0-16	3,04	7,50	21,14	40,34	12,28	13,44	4,80	30,52
		A ₂ 16-30	3,45	12,00	15,28	38,72	13,68	14,12	6,20	34,00
		BC 30-45	4,04	10,20	5,72	28,88	21,20	16,68	17,32	55,20

Table 2.

Some chemical parameters of mountain-meadow loose-sod soils

position of a cut, height above level of sea	degree of ero-sion	horizon, depth, sm	humus, %	The general nitrogen, %	Mobile phosphorus (P ₂ O ₅), mg/kg	The absorbed bases, mg/eqv on 100g ground			Ca ²⁺	Mg ²⁺
						Ca ²⁺	Mg ²⁺	Sum	% from the sum	
1. district Zakatala, range Vergitel, 2000m	Non-eroded	A _d 0-13	10,55	0,656	60,8	39,0	4,5	43,5	89,7	10,3
		A ₁ 3-25	5,08	0,322	46,2	22,0	5,5	27,5	80,0	20,0
		B25-40	2,21	0,140	26,4	18,0	3,5	21,5	83,7	16,3
		C ₁ 40-52	0,72	0,045	16,8	16,0	2,5	18,5	86,4	13,6
		C ₂ 52-64	0,41	0,028	8,2	15,0	2,0	17,0	88,2	11,8
2. in the same place	Weak- eroded	A ₁ 10-10	6,07	0,378	52,8	28,0	3,5	31,5	88,9	11,1
		A ₂ 10-21	4,34	0,266	42,4	30,0	4,5	34,5	87,0	13,0
		BC21-32	3,41	0,210	24,6	24,0	3,5	27,5	87,2	12,8
		C 32-48	2,17	0,126	12,8	16,0	2,0	18,0	88,9	11,1
3. in the same place	Weak- eroded	A ₁ 0-12	7,25	0,462	48,4	37,0	3,5	40,5	91,3	8,7
		A ₂ 12-29	5,38	0,336	32,6	41,0	4,5	45,5	90,1	9,9
11. range Khan- yaylaq, 1900m	Weak- eroded	A ₁ 0-16	6,02	0,378	54,8	27,0	3,5	30,5	88,6	11,4
		A ₂ 16-30	4,17	0,266	32,6	29,0	4,0	33,0	87,9	12,1
		BC 30-45	1,33	0,084	18,4	21,0	3,0	24,0	87,5	12,5

Mountain-meadow-steppe soils are widespread basically in a southeast of the central part of the Southern slope of the Main Caucasian ridge. On researches of A.Aliev (1978) [2], in the past the zone of distribution of meadow-steppe soils has been covered by a wood.

The Cut is incorporated in area of mountain pass Salavat, in a subalpine zone. Height 2300m above sea level. It is strongly dismembered mountain spur going from a watershed in a direction to northwest. Height shakes within the limits of 2200-2500m.

Slopes of a ridge differ strong dissect from both parties. From the north and from the south are marked by abrupt descent in comparison with other spurs. A soil and vegetative cover rockinesses and, including, multi-path are strongly uttered because of raised erosion. On separate slopes landslips are observed. The microrelief is presented by a small crest. A steepness is 8°-9°, length of a slope – 30-35m, a slope convex. An exposition of a slope – southern.

Data of ground are formed under high-mountainous cereal and different cereal vegetation, in conditions of higher aridity a climate. Here there is a transition from mountain-meadow to mountain-wood soils. Places these of ground develop in conditions of presence of a light forest with powerful development of a high grassy cover.

By virtue of change of an environment in a mountain-meadow zone, in these parts process of soil formation goes on steppe type.

Unlike mountain-meadow sod soils mountain-meadow-steppe soil have light-brown painting, weak-developed sod.

The Analysis of soil samples loose-sod these differences of soils while-shows, that in non-eroded soil physical clay makes 34,00% from a total sum, and a parameter of oozy fraction – 11,48 % in the top layer (tab. 3.). The hygroscopic moisture in the first horizon makes 3,71 % that speaks about of higher potential evaporation, and humus and the general nitrogen – accordingly 9,37 0,588 % and.

Apparently from data of table 4, the sum of mobile phosphorus of such ground makes 54,2 mg/kg. The sum of the absorbed bases of a non-eroded soil makes 51,5 mg/eqv on 100r dry soil (tab. 4.).

Given weak-eroded differences mountain-meadow-steppe loose-sod soils speak about deterioration of physical and chemical properties as a result of erosion.

As data of the chemical analysis, the sum of the absorbed bases in non-eroded mountain-meadow-steppe soils considerably above, than in non-eroded differences of others mountain-meadow soils show.

The soil-erosive researches spent in pool of river Damiraparanchai [3] have shown, that on the sites, deprived a grassy cover and as the consequence, subject to degradation processes, water-physical properties of ground worsen. Dropping out atmospheric precipitation, not being absorbed in ground because of reduction of water penetration, pass in an intensive superficial drain.

Numerous data of analyses also show, that antierosion stability of ground on sites with intensive paste sharply decreases. Because of deterioration of water penetration of eroded soils sites on summer pastures (yaylaqs) dropping out atmospheric precipitation, poorly being absorbed by ground, form a superficial drain. Subsequently they become the centers of formation of mud flows [4.].

CONCLUSION

On abrupt slopes the normal course of formation of mountain-meadow soils is essentially broken by strengthened pasture, leading erosion owing to what the sod layer happens weak or at all is absent. Therefore deposits strongly destroy ground, causing their distribution by separate spots. For this reason very important to carry out constant, effective monitoring of soil and vegetative cover of a mountain-meadow zone, including, with development and application of modern means of remote sensing necessary for it [5].

Thus, carried out researches show, that development degradation processes of a soil and vegetative cover of high-mountainous meadows differs the high dynamism leading variability of density of vegetation, specific structure and, as consequence, to increase of the undesirable destructive natural phenomena.

Table 3.

Granulometric structure of mountain-meadow-steppe loose-sod soils (% on absolutely drysoil)

Cut, its site, height above level of sea	Degree of erosion	horizon, depth in sm	Hygroscopic moisture, %	The size of fraction, mm						
				1-0,25	0,25-0,05	0,05-0,01	0 01-0 005	0 005-0 001	<0,001	<0,01
9. pass Salavat, 2300m	Non-eroded	A ₁ 7-20	3,71	3,50	38,90	23,60	13,28	9,24	11,48	34,00
		C ₁ 20-39	4,27	5,40	33,00	20,40	16,60	11,48	13,12	41,20
		C ₂ 39-65	4,70	10,30	25,90	19,52	15,28	13,52	15,48	44,28
			4,91	11,80	20,20	22,08	15,04	14,68	16,20	45,92
10. in the same place	weak-eroded	A0-11	2,57	3,00	34,20	37,32	9,56	10,60	5,32	25,48
		B ₁ 1-26	2,67	4,20	26,08	42,32	10,80	9,40	7,20	27,40
		BC26-40	3,19	3,00	24,44	38,96	12,48	12,32	8,80	33,60

Table 4.

Some chemical parameters mountain-meadow-steppe loose-sod soils

Cut and its site, height above level of sea	Degree of erosion	horizon, depth, sm	humus, %	The general nitrogen, %	mobile phosphorus (P2O5), mg/kg	The absorbed bases, mg/eqv on 100g soil			Ca ²⁺	Mg ²⁺
						Ca ²⁺	Mg ²⁺	The sum	% from the sum	% from the sum
9. pass Salavat, 2300m	Non-eroded	A _d 0-7	9,37	0,588	54,2	45,0	6,5	51,5	87,3	12,7
		A ₁ 7-20	4,34	0,266	24,6	36,0	4,5	40,5	88,9	11,1
		C ₁ 20-39	0,72	0,048	16,2	28,0	5,0	33,0	84,9	15,1
		C ₂ 39-65	0,52	0,028	8,6	20,0	4,0	24,0	83,3	16,7
10. in the same place	Weak-eroded	A0-11	5,89	0,364	36,4	45,0	4,5	49,5	91,0	9,0
		B ₁ 1-26	1,55	0,098	34,2	27,0	6,5	33,5	80,6	19,4
		BC26-40	1,86	0,112	18,4	16,0	4,5	20,5	78,0	22,0

REFERENCES

1. Шакури Б.К. Биологическая продуктивность горных земель в Азербайджане и влияние эрозионных процессов на изменение ее параметров// Автореф. дис. ... докт. геогр. наук.- Баку, 1986.- 54 с.
2. Алиев Г.А. Почвы Большого Кавказа (в пределах Азербайджанской ССР): Ч.I.- Баку: Элм,1978.- 157 с.
3. Мустафаев Х.М., Халилов М.Ю. Эрозия почв в различных зонах бассейна реки Дамирапаранчай// Изв. АН Азерб. ССР. Сер. биол. и медиц. наук.- 1963.- №3.- С.87-93.
4. Будагов Б.А., Ализаде Э.К., Тарихазер С.А. Современные тенденции развития стихийно-разрушительных процессов и оценка экогеоморфологической опасности (на примере южного склона Большого

Кавказа)// научно-практическая конференция “Стихийно-разрушительные явления Шеки-Закатальского района и экогеографические проблемы развития региона”, 9-10 июня. Шеки, 2005. – С. 25-28.

5. Мехтиев А.Ш. Аэрокосмические исследования в Азербайджане (на азерб. языке)// Материалы второй республиканской научно-практической конференции “Азербайджан на пороге XXI века”. – Баку, 1998 – С.343-346.

(20)

GLOBALIZATION PROBLEMS

Dr. Elnur Hasan MIKAIL⁴²

ABSTRACT

If it can be shown that peace is one of the first outcome of the Democracy movement, many else will follow this in time. Today is defined by the awakenings or new awakenings that attract attention by the common social identification which is completely different than defining by being a member of a nation state or a social class.

Consequently, this work of mine involves a struggle in analyzing problems of the present age with building a multi dimensional commentary theory, and contributing to building a livable world in the next century that will understand the global phase of capitalism in all its complexity. The work asserts that globalization that brings description and critique to be highly valued for the fast and rooted changes we live in, crises we face, particularly the crisis of representative democracy, provides very important contributions especially by philosophers like Diamond, Plattner and Sartori, in order to understand the present age.

Keywords: Globalization, Turkey.

INTRODUCTION

Sectionalism, language, cultural assets, tribal or ethnic devotion, devotion to a religious group, devotion to a local community are some of the many forms the reawakening has taken. It will take a lot of time to make a complete list of these new movements, in other words, old-school movements reviving nowadays, in both West and East or in the Third World countries. These form an important part of the State, especially the nation State crisis (though the issue here is the conceptual State). In my opinion, the State crisis is the result of the conflict between the idea that state is the only political system available in the world and the international character of capital and beyond that the globalization of the economic life in the capitalist countries of the world in general. Besides, Globalization demands the crisis management to run in a worldwide level. Brotton Woods associations – especially International Monetary Fund (IMF) and the World Bank – serve this purpose and the economies of North and East are given at these tyrants' service. In this context, restructuring programs imposed by force don't bear their names and what they want is their structural adaptation. The underlying thought is the make cyclical adaptations which will comply with the short-term idea of obtaining the financial profitability of capital surplus without making changes in the structures that will lead to a new market activity and market expansion. The intensification of globalization ended the coincidence of areas. Now, two conflicts define the world Capitalism.

On one side, the central points of economical powers that administrate the savings were repositioned exteriorized beyond the borders of one country; and on the

42 Dr. Elnur Hasan MIKAIL, Expert in International Relations, Ph. D. in History/Turkey's Republican History, web: <http://www.turansam.org> , e-mail: emikail@turansam.org, Mobile: +905318121361, Phone/Fax: +903322413539; Founder and General Manager of the "TURANSAM – TURAN Strategical Researches Center" Turkish Nationalist Think-Thank Organisation.(<http://www.turansam.org>)

other side, there isn't a worldwide level of social, political, communal, ideological and cultural framework that will create coherence in the administration of the whole system. In the political aspect, crisis management lean upon the effort of forcing the second part of the conflict, which is the state, to accept that the administration of the society by the market is the only way. Extensive anti-state ideologies and applications form a part of this logic.

If peace can be shown to be one of the first fruits of Democracy movement, many others will follow this in time. Definition of the present day, as entirely different from being a member of a nation state or social class, resides in awakenings or new awakenings noticed by mutual social values. Territorialism, language, cultural presence, tribe or ethnic loyalty, devotion to a religious group, belonging to a regional community are just some of the forms that awakening takes. It will take a long time to form a complete list of this new movement, or stated otherwise old fashioned movement revitalizing, in both East and West, or Third World countries.

These form an important view of State, especially nation State (actually mentioned here is the conceptual state) depression. In my opinion, State depression is the product of the conflict between capital being international, furthermore globalizing of economical life in capitalist countries of the world in general, and the thought that state is the only political system present in our world. Besides, globalization demands that crisis management functions in world scale as well. Deepening of globalization put an end to this overlapping of areas. Now world Capitalism is defined by two conflicts. On one side, center of gravity of economical powers managing capital is placed outside of one country; on the other hand, there is no social, political, national, ideological and cultural structure to enable a global incorporation in managing the whole system. In its political dimension, crisis management is based on the struggle to overpower the second pillar of conflict, i.e. the state, by convincing that management of society through market is the only way to go. Comprehensive state-opposing ideology and applications form a part of this logic. For approximately half a century, international and national borders and identities were shaped according to the presence of a world composed of Leninist regimes guided by Soviets in different forms and varying degrees.

Soviet block is gone, and this may be followed by Soviet Union which is actually an empire. The "Leninist disappearance" changed the geopolitical reference frame used for self relating and definition for a long time in the world as well. For example, Third World defined itself in the 1955 Bandung Conference as being apart from the West on one end and the Leninist world on the other. Political identity of independent countries in Africa, Asia and Middle East in the past has been largely negative. These countries were neither liberal nor Leninist.

We will start the job by defining broadly the democracy and the general concepts that differentiate it as a unique system regulating the relationship between governors and those governed. Then, we will review the methods in short, i.e. the necessary rules and regulations needed for democracy to last. Lastly, we will discuss two important principles that make democracy work. Although the principles are not clearly included in the general concepts or methods, democracy could have a rough appearance without the effects of these relating to basic structural conditions. One of the main themes of this examination is that democracy is not solely composed of a group of organizations.

Many types of democracy exist, and different applications of these can produce a series of effects having similar diversity. The unique shape that democracy takes is dependant upon both socio-economical conditions of a country and resident state structure along with its political applications. Modern Political Democracy is a form of administration in which governors are held responsible in state matters by citizens reacting indirectly, via competition as well as cooperation of their elected representatives, due to their actions. A regime or administration system is the whole of: models specifying admission method into basic state duties, the characteristics of people accepted or rejected to/from these positions, the strategies they may use to hold these positions, and the rules to be obeyed when making decisions regarding the state. In order to be processed appropriately, this whole mentioned here should be institutionalized. That is, various models should be commonly known, applied and accepted by the majority. Moreover, the mechanism preferred in institutionalization should be the collection of written rules included in a written constitution even though many lasting norms could have an unwritten, interpretative or conventional basis. This work analyzes Globalization and Democracy. Relations between Democracy and Globalization with Modernism, Liberalism, Intellectual Age, Marxist Theory and Capitalism have been investigated. Besides, above mentioned theory is examined in a written form by comparing it with other Democracy Approaches and Ideological Philosophies, employing works written by other Modern Globalization and Commentary Democracy Theories critiques, and new solutions are produced. Globalization and Democracy concepts are very important in many branches of Political Sciences and Social Sciences. Globalization supporters and critiques entered heavily into the intellectual agenda of the world within the last 25 years. The discussions based on these concepts gained extraordinary popularity.

FIRST CHAPTER

1. GLOBALIZATION

International and national borders and identities were shaped according to a world that consists of Leninist regimes that were directed by Soviets in different forms and several levels for nearly half a century.⁴ The Soviet block vanished and The Soviet Union, which is actually an empire, may, too. “Leninist disappearance” have also reformed the geopolitical reference view they have been using to define and liaise themselves for a long time. For example the Third World confined themselves by differentiating themselves from the West on one side and from the Leninist world on the other side in the Bandung Conference in 1955.

1. 1. New World Disorder

Borders are the indispensable elements of a definable and consistent identity. Whether these borders are territorial, ideological, religious, economical, social, cultural or related to their various elements, decay and shattering of these indicate that there is probably a traumatic effect. This is usually the situation when the borders are determined by categorical terms like the way it happened during the Cold War.

We need to respond to a world which will be dangerous and more complex and which we are less familiar with in time. What should be done in the future is to define new national and international borders and to define the new identities that emerge as

a result – “naming” and “confining”. The Soviet Union Middle Asia Republics, which were home to more than 50 million muslims in U.S.S.R, wanted independence.

Barbara Crosetta made this observation in a New York Times report published recently. The increase in the disorder and the turbulence, the emergence of influential leaders and movements, and the chance of analyzing and forming new life forms emerged in a political world whose borders have been defined well in both national and international sense but which is progressing into stagnancy.

The increase in the Genesis environment doesn't mean that the developments will be like an apocalypse or incomprehensible. The theoritician is in a better situation in understanding the internal connections and meanings of incidents, since the Genesis environments develop from named and confined environments while being opposed to them. After Fascism-Nazism ended and Leninism vanished, what is next? What should be the most probable developments in a world that is ruled by Liberal Capitalist civilizations. Let me mention a general tendency that I know for certain. Liberal Capitalist democracy has created oppositional groups that are not homogenous. Romantic “ayatollahs”, aristocrats, Roman Catholic Church and Fascists. Despite the real and profound differences that separate this oppositional groups, it is possible to notice a common criticism. Liberal Capitalist democracy is despised because of its exaggerated emphasis on individualism, materialism, technical success and rationalism. That the Catholic church prefers family over individuals as the basic unit of the society and the Nazis' “race” choice are different as positive alternatives, there is a common theme: Liberal Capitalism is accused of not valuing the collective character in the nature of human existence.

1. 2. The Period After War (1945-1990) and New Globalization

Anyway capitalism, which had become Worlds economic system, protected two properties inherited from its historical evolution when it came out of the World War II;

Historically constructed bourgeois nation states. These had created the center of world's system altogether. It symbolized social structure for the direction of national capitalist economies. Each of these states were involved in violent actions with each other. As the result of the industrialization of the central countries throughout 19. Century, the absolute contradiction between the industrialization of these countries and the lack of industry in the surroundings. These 2 properties disappeared progressively in the episode after war. The surrounding countries of Asia and Africa regained their independencies. They entered the era of becoming industrialized even though in an unequal way.

Thusly, the homogenous appearances; the products of the previous common lack of ressources of any non-industrialised industry, caused the difference between partially industrialized Third World and non-industrialized Forth World to grow. The capital influenced in such a vast way that the national production system shattered. It reformed as globalized production system's pieces. We can take the present day as the transitionary period from the old system to the new system and as the period after war.

This situation brings forth the question of how we should name the new system's properties and its ambiguities and how these are supervised, in short, one of defining the pushing power behind progress. Answering these questions requires absolutely uniting various ideological and political replies given to the analysis of

laws governing capital investment and to the threats forming due to the capitalist spreading mentality. Eventually the future is always undetermined.

Because the existing evolution of capitalism is being limited by the necessity of political agreement between social interests. The capital enforces it-self in such a vast way that the national production systems shatter as a piece of global production system and reform. Here I will remind briefly the answers I offered up in the last few years, especially the ones in Chaos Empire-1993

1. 3. The Future of Global Polarization

Likewise, Liberal Capitalism, periodically, had invited passionate critics because of its inclination of bypassing or neglecting human's need for safety and its suppression of extroversionist human action and its spontaneity. But nothing throughout the last two centuries had had a center place or the capacity to stimulate the opposition for the Liberal Capitalism as the accentuation of the rationalism principle that is not binded to the individual and related the social lifes organizing principle by the Liberal Capitalism.

Liberal Capitalist Democracy has been denying the ethos of safety and exhaltation, progress which elevated human above absolute necessity and the level of violence. This refuse has stimulated certain criticisms which also take place in Liberal Society and also aided in the formation of two contradictory movement as Nasizm and Stalinism. But, no matter how impressing are the victories won by Liberal Capitalist democracy over the Catholic Church and Fascist and Nazi movement and now Leninism, they stay as partial victories. Just as everything would not occur as equal because the liberal capitalist democracy owns a partisan identity, it can not make everything in an equal way.

The West, as long as it protects its partisan identity will witness progressively the appearance of the outside or inside forces dedicated to its destruction or its correction, the forces accentuating group belonging in any way, extroverted behaviors, collective solidarity and heroic action.

One of the well-known places of these movements will be 3.World. After the independence of India in 1947, many opponents of the Liberal West saw 3.World as a source of hope. But this hope has not been fulfilled upon yet; Maybe except fanatic Islamism, no where in 3.World appeared a new life style.

CHAPTER TWO

2. THE DEMOCRACY CONCEPT

We will begin to the work by largely defining democracy and the general concepts that differentiate it as a unique system which manages the relationship between those governing it and those being governed by it. After this, we will take a look at the methods, namely the rules and the orders which are required for the democracy to be resistant. Finally, we will discuss two important principle making Democracy advanced.

Although the principles are not between the general concepts or methods clearly, in case which their influences related to their conditions are inexistent, Democracy can exhibit a though appearance. One of the essential themes of this essay is that the democracy does not consist of a group of instutions at all. Many types of democracy exists and their different executions provides likewise a series of

influence exhibiting diversity. The authentic form that democracy takes depends on both Socio-economical conditions of a country, both on its established governmental structure and political practices.

2. 1. Complexity Period in the Democracy Term

How the people who has longing to democracy can teach the rules, the power can change their discourses and perhaps can receive a prize. The resident institutional interests as the interests that the power carry on their power are not at all a stable quality⁴³.

According to Guillermo O'Donnell and Philippe by force of change and property of regime, to estimate the behavior of normal social science methodology resist in a scientific manner to the group's benefit, structure and value is not a time any longer avail. The elements like this in the context unstructured transition are out of use as valid estimate measurements. The perception of interests can change, the classification of alliance can be put aside. Institutional identifications can lose their attraction, cultural values can no longer lead. The thing that orient the power except some stubborns is the perception in process of change concerning to the others' behaviors and profit of cost. Here, the cause of why the power change their behaviours isn't critically important. Ever though nothing else persuade those to change, inactiveness, the financial and political costs that exceed the benefits and the break down of the goals can persuade them to abandon. The situation in the Eastern Europe is seen like this. ⁴⁴

Now, even though the power who change their behavior against the difficulties I have alined don't want the democracy, they are obliged to support the democracy. Those can beleive that some liberalization measures are not enough, but they soon discover that truth from the observation of Tocqueville ⁴⁵, the biggest dangerous for the cruel regime is the moment when they begin to ease their press. Other reforms can be more compulsory, and those reforms can be started by even not the same people at the power, perhaps by the power who have more reformist tendency. Thus, the thing which began as the old regime's recovery effort can take a very differrent and unpremeditated direction⁴⁶.. Discussed in the eastern europe's regimes, being not only a dilemma but also a destructive breakdown in the goals and wills; this scenario is very suitable for this area.

2. 2. The Decision Process Of the Democracy

When discussed to make a choice between democracy and it's alternatives Eastern Europe approaches a way which has no point of no return but this doesn't mean democracy at the Eastern Europe leads an easy life.

At least; we can now agree that 4 Eastern Europe Country: Poland, Hungary, Czechoslovakia and old East Germany have no possibility to turn to Communism. But, whether the conditions which will maintain the democracy in the long term are existing? Said about this issue; the civil society and the market are vital importance for democracy and there can not be a democracy without civil society and a civil society without market.

43 DIAMOND, Larry; PLATTNER, F. , Mare, Demokrasinin Küresel Yükselişi, Yetkin yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995, s. 34-67

44 LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 6. Baskı, Ankara, 1996, s. 98-102

45 AMİN, Samir, Küreselleşme Çağında Kapitalizm, Sarmal Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 1999, s. 23

46 a.g.e. , s. 67-90

But, this is a precondition language consisting of a rowed evolution in this time⁴⁷. As normal if we suppose this is like that, now as At the Eastern Europe, this row can be reversed when the extreme decisive events deflect the fluence of the history⁴⁸. In those conditions at first democracy, the people who has longing to democracy and many more can consciously choose. Thus, once democracy is chosen, resuming of it requires a market. In this condition the creation of a new market is almost inevitable. Because of the principality view is not only a political transition, but also a social-economic transition at Eastern Europe, this double affair is especially none. But the opposite of that can be claimed. The similar and close relationship between the transition social and political economy can help to walk the first one piggyback of the second, instead of endanger both⁴⁹.

Beside, the claim of not existing an interest directed to market at Eastern Europe drive us into a mental corner. Explaing the the arise of the market at the early on modern Europe is almost impossible with such a judgement.

THIRD SECTION

3. THE GLOBAL RISE OF THE DEMOCRACY and REFORM STRATEGIES

Modern political democracy is a polity that is held accountable in the public sphere by the citizens acting indirectly, as a means of the chosen agents competitions and cooperation.

A regime or system of government is the whole of the mandatory rules of the modals which determines the methods of entry to the civil service, the featured of those people who is accepted or declined to those duties; the strategies which they can use to have those issues; taking the decision which connected the public. Properly the mentioned whole must be institutionalized. That is, various modals should be known, applied and accepted as a habitual by the majority. Moreover, the mechanism preferred at the institutionalization should be a whole of written rules of a written constitution although highly lasting norms can be a traditional base or unwritten opinion.

3. 1. The Power Concept and the Democracy

By the means of being economic or making comparison, generally those features, rules are brought together and entitled a general name. Democratic is one of those. The others are Otocratic, Authoritarian, Despotic, Supporter of a dictatorial regime, Imperious, Totalitarian, Absolutist, Traditional, Monarchic, Oligarchic, Plutocratic⁵⁰, Aristocratic and Sultanic. All of those regimes can diverge to smaller subgroups. As all of the regimes, administrators are needed in the democracies, in other words to the people who can give lawful directions to the others and occupies the authority chairs. The thing which seperates the democratic administrators from not democratic are the norms which determines how the previous came to power and the applications that hold responsible those because of their behaviors.

47 ZÜRKHER, Eric-Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, s. 23-29

48 SARTORI, Giovanni, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1996, s. 34-39

49 AMİN, Samir, *Küreselleşme Çağında Kapitalizm*, Sarmal Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 1999, s. 24-29

50 a.g.e. , s. 14-17

3. 2. Global Democracy Expectations

Putting the historical change that the word “democracy” has undergone and all these falsified and phony usage aside, we can say that, as generally understood, this term contains there resultant.. As an example of these phony uses; we can list:

Socialist Democracy,
People’s Democracy,
Islamic Democracy.

If we make a differentiation between democracy and sovereignty of the common people, sovereignty of canaille, majority rule is to be deficient. The principle of majority rule doesn’t form the democracy on it’s own. We know tyranic regimes that have majority support including Nazi Germany and Iran theocracy. We don’t name a regime “democracy” in which 51% of the population can put the remaining 49% of the population to the sword without being punished. As that fact that we can conceive the regime which runs without securing the equality of forcible and pre-known legal rules and individual rights shows, the first and the second of the resultants mentioned above are not sufficient without the existence of the third one.

CONCLUSION

In this study, Globalization and Democracy are analysed. The relations that democracy and globalization have with Modernism, Liberalism, Age of Enlightenment, Marxist Theory, Capitalism have been studied.

The terms “Globalization” and “Democracy” present great importance in most of Political Science and Social Science. The supporters and critics of globalization have entered into the world’s intellectual agenda effectively in the last 25 years. The argumentations founded on these topics gained tremendous popularity. The study claims that globalization which has made negligible criticism on quick and fundamental changes we are living in, the crises we face, especially representative democracy crisis, contributed a lot particularly by the scholars such as Diamond, Plattner and Sartori in order to comprehend the time period we are living in.

Summing up in this study of mine, there is an endeavour to analyse the problems of our era with a construction of multi-faceted critical theory and establish a liveable world in the next century that can comprehend global phase of capitalism along with its complexity

REFERENCES

1. AMIN, Samir; **Küreselleşme Çağında Kapitalizm**, Sarmal Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 1999
2. DIAMOND, Larry, PLATTNER, F. , Mare; **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, Yetkin yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995
3. LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 6. Baskı, Ankara, 1996
4. SARTORI, Giovanni; **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1996
5. ZÜRKHER, Eric-Jan; **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul

(21)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT VƏ YERLİ
ÖZÜNÜİDARƏTMƏ ORQANLARININ QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİ
SİSTEMİNİN FORMALAŞDIRILMASININ BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ**

Elmira ZEYNALOVA Şahmar qızı⁵¹

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu sahəsində yeni ictimai münasibətlərə, yeni dövlət idarəçiliyi sisteminə keçid prosesi baş verir ki, bu da özünü bilavasitə əsas idarəetmə subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin yeni tipinin formalaşması, idarəetmə sisteminin qeyri-mərkəzləşdirilməsi, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyət hədlərinin dəqiqləşdirilməsi kimi problemlərin həllində büruzə verir. Bu isə hər şeydən əvvəl, dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsini, dövlət-idarəetmə münasibətlərinin iştirakçılarının statusunun onların vəzifələrinə uyğunlaşdırılması məsələlərinin həll olunmasını nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, hakimiyyət orqanlarının idarəetmə obyektinə yaxınlaşdırılması yerli xüsusiyyətləri maksimum nəzərə almaqla daha yaxşı idarəetmə qərarları qəbul etməyə, ölkədə sosial və iqtisadi sahədə vəziyyətə daha səmərəli təsir göstərməyə imkan verir. Bu baxımdan Azərbaycanda dövlət idarəetmə sisteminin qeyri-mərkəzləşdirilməsi yolu ilə yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşdırılması prosesi ölkədə demokratiyanın inkişafı, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu, dövlətin və cəmiyyətin idarəolunmasının səmərəliliyinin artırılması istiqamətində atılan ən əhəmiyyətli addımlardan biri hesab olunur. Səlahiyyətlərin və vəzifələrin yerli hakimiyyət orqanları olan bələdiyyələri həvalə olunması kimi qeyri-mərkəzləşdirmə prosesi bir sıra amillərdən asılıdır: siyasi baxımdan bu prosesə dəstək verilməsindən; qarşıda duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında olan resurslardan (maliyyə, insan, fiziki, intellektual); yerli hakimiyyət orqanlarının qarşıya qoyulmuş məsələləri həll etmək bacarığından; bu orqanların təşkilati imkanlarından; burada çalışan kadrların qarşıya qoyulmuş məsələləri həll etmək bacarığından və buna hazır olmasından; vətəndaşların, yerli hakimiyyətin nümayəndəli və icra orqanlarında çalışan insanların dəyərləri, münasibətləri və davranış modeli kimi mədəniyyət amillərinin qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəetməyə nə dərəcədə imkan yaratmasından.

Dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan əsl demokratik dəyərlərə malik yerli özünüidarəetmə institutunu yaratmaq imkanı əldə etmiş, 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası isə, bu imkanı reallığa çevirmişdir. Yerli demokratiyanın həyata keçirilməsinə zəmin yaradan və siyasi-iqtisadi cəhətdən müstəsna əhəmiyyət kəsb edən yerli özünüidarə orqanlarının - bələdiyyələrin yaradılması Konstitusiyada öz əksini tapmasıdır. Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmə vətəndaşların fəaliyyətinin təşkilinin elə bir sistemidir ki, bu sistem onlara qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnu həyata keçirmək və yerli əhalinin mənafeyi naminə dövlət işlərinin bir hissəsini yerinə yetirmək imkanı verir. Azərbaycanda ilk bələdiyyə seçkiləri 12 dekabr 1999-cu ildə keçirilmiş və ölkədə

⁵¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "İnzibati idarəetmə" fakültəsinin dekan müavini, Bakı/AZƏRBAYCAN

2667 bələdiyyə təşkil edilmişdi. Bu gün Azərbaycanda 1718 bələdiyyə mövcuddur ki, bunlara da 23 dekabr 2009-cu ildə 15 min nəfərdən yuxurf üzv seçilmişdir.

Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə sistemi konstitusiyaya və qanunvericilik əsasında, «Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyası»nın prinsiplərinə uyğun şəkildə qurulur, demokratik idarəetmənin beynəlxalq səviyyədə işlənilib hazırlanmış yeni universal prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Ölkədə bunun üçün kifayət qədər hüquqi baza yaradılmışdır. Qanunvericiliyə görə Azərbaycanda bələdiyyələr dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminə daxil deyildir. Bələdiyyə orqanları bələdiyyənin nizamnaməsinə uyğun olaraq yaradılır və onlara yerli özünüidarə məsələlərini həll etmək üçün müəyyən səlahiyyətlər verilir. Bütün demokratik ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da yerli özünüidarəetmə müxtəlif təşkilati formalarda həyata keçirilir ki, onlar birlikdə müvafiq bələdiyyə ərazisində yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllini təmin edən yerli özünüidarəetmənin vahid sistemini əmələ gətirir.

Səmərəli fəaliyyət göstərən yerli özünüidarəetmə sisteminin yaradılması və inkişafı məsələsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin demokratik inkişafının hazırkı mərhələsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşdırılmağa başladığı vaxtdan ötən müddət ərzində respublikamızın ayrı-ayrı bələdiyyələrinin səmərəli fəaliyyəti haqqında fikir söyləmək mümkündür. Lakin bütövlükdə bələdiyyələr müxtəlif problemlərlə qarşılaşması səbəbindən hələlik kifayət qədər səmərəli fəaliyyət göstərə bilmirlər. Bir-biri ilə sıx bağlı olan və yerli özünüidarəetmənin inkişafını ləngidən bu problemləri dörd əsas qrupda birləşdirmək olar: a) dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında qarşılıqlı fəaliyyətlə bağlı problemlər; b) vətəndaşların yerli özünüidarəetmə sahəsindəki öz konstitusiyaya hüquqlarından istifadəsi, yerli özünüidarəetmədə demokratik dəyərlərin formalaşması, möhkəmlənməsi və inkişafına təminatların yaradılması problemləri; c) yerli özünüidarəetmənin bilavasitə konstitusiyaya və müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətlərinin reallaşdırılması üçün hüquqi təminat məsələləri; d) yerli özünüidarəetmənin maddi-maliyyə və kadr təminatı məsələləri.

Qeyd etdiyimiz kimi, ən vacib problemlərdən biri dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında yaranan münasibətlər kompleksinin tənzimlənməsindən ibarətdir. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, yerli və mərkəzi hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi dövlət idarə etməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin vacib istiqamətidir. Əslində dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmə daim qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən institutlardır ki, bu da onların dövlətin idarəetmə sisteminə tutduqları yerləri və ictimai inkişafdakı rolları ilə şərtlənir. Bunların hər ikisi ictimai hakimiyyət forması olub vahid məqsəd və vəzifələrə, eyni sosial təyinatla malik olması ilə xarakterizə olunur. Bir tərəfdən, dövlət yerli özünüidarəetmənin yaranması və inkişafı üçün təminatlar yaradır, digər tərəfdən isə yerli özünüidarəetmə vətəndaşların siyasi fəallığını və rifahını yüksəltməklə dövlətin demokratik prinsiplər əsasında inkişafına şərait yaradır.

Yerli özünüidarəetmənin və dövlət hakimiyyətinin qarşılıqlı fəaliyyəti və qarşılıqlı münasibətləri aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: yerli özünüidarəetmənin qanunla müəyyən edilmiş çərçivələrdə fəaliyyət göstərməsi; yerli özünüidarəetmə orqanlarının öz səlahiyyətlərinə malik olması və bu səlahiyyətlər çərçivəsində müstəqilliyi; yerli özünüidarəetmənin öz səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün kifayət qədər resurslara malik olması.

Yerli özünüidarəetmənin dövlət hakimiyyəti ilə qarşılıqlı münasibətlərinin və qarşılıqlı fəaliyyətinin əsası birinci prinsiplə müəyyən olunmuşdur ki, bu da qanunvericilik prosesindən ibarətdir. Dövlət hakimiyyəti üçün bu, yerli özünüidarəetmənin dövlət orqanları tərəfindən qəbul olunmuş qanunlarla müəyyən edilən çərçivədə fəaliyyət göstərəcəyinə zəmanətləri təmin edir. Yerli özünüidarəetmə üçün isə bu dövlət orqanlarının və dövlətin vəzifəli şəxslərinin onun fəaliyyətinə müdaxilə etməyəcəyinə zəmanətdir. Qanun dövlət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında münasibətlərin kifayət qədər sabit olmasını tələb edir.

Bu gün dövlət və yerli özünüidarə orqanları arasında münasibətlərin formalaşdırılmasının bütün ölkələr üçün ümumi olan vahid mexanizmləri, modelləri mövcud deyildir. Bu, hər bir ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi və tarixi ənənələri ilə bağlıdır. Dövlət və bələdiyyələr arasında bu şərtlər əsasında formalaşan münasibətləri iki formada ümumiləşdirmək olar: təşkilati-hüquqi və maliyyə-iqtisadi münasibətlər. Təşkilati-hüquqi münasibətlər dövlət və bələdiyyələr arasında əlaqələrin ümumi strukturunu və ya sistemini yaradırsa, maliyyə-iqtisadi münasibətlər bu sistemin fəaliyyətinin maddi təminatçısı funksiyasını həyata keçirir.

Təşkilati-hüquqi baxımdan dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlər bələdiyyələrə dair normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi; müqavilə və sazişlərin bağlanması; müvəqqəti və ya daimi fəaliyyət göstərən əlaqələndirmə, məsləhət, məşvərətçi və digər işçi orqanlarının yaradılması yolu ilə reallaşdırılır. Bu mənada Azərbaycanda əsas maneələrdən biri dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında səlahiyyət bölgüsü sahəsində qanunvericiliyin mükəmməl olmaması, bələdiyyələrin müstəsna səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməməsidir. Beynəlxalq təcrübədə yerli özünüidarəetmənin təşkilinin əsas prinsiplərindən biri onun ayrıca məxsusi (müstəsna) səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu, dövlət tərəfindən rəsmi şəkildə tanınan və həyata keçirilməsinə təminat verilən səlahiyyətlərdir. Bələdiyyələr müstəsna səlahiyyətlərini dövlətin müəyyənləşdirdiyi standartlara uyğun həyata keçirməlidirlər və buna görə məsuliyyət daşımalıdırlar. Bu baxımdan Azərbaycanda bələdiyyələrə verilmiş səlahiyyətləri tam və müstəsna səlahiyyətlər hesab etmək olmaz. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən reallaşdırılan funksiyaların sayı olduqca azdır. Yerli məsələlərin böyük bir hissəsi hələ də yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həll olunur. Ona görə də yerli özünüidarəetmə orqanlarının funksional strukturu inkişaf etmiş ölkələrdə olduğundan geri qalır. Mahiyyətə hələ real yerli özünüidarəetmədən daha çox yerli səviyyədə idarəetmə haqqında danışmaq olar.

Məlumdur ki, bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin bir hissəsini onlara verilən ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətləri təşkil edə bilər. Ayrıca dövlət səlahiyyətlərinin bələdiyyə orqanlarına verilməsi qanunvericilik əsasında həyata keçirilir. Bu səlahiyyətlərin verildiyi vaxt, onun həyata keçirilməsi üçün vacib olan maliyyə vəsaitləri ayrılır və dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən bu işin reallaşdırılmasına bir qayda olaraq nəzarət olunur. Bu məsələ dünya təcrübəsində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 144-cü maddəsinin II bəndində də öz əksini tapmışdır. Lakin səlahiyyətlərin həvalə olunması mexanizmləri, bununla əlaqədar yanan müqavilə münasibətləri hələ də tam müəyyənləşdirilməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hansı formal statusa və hansı səlahiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, əgər yerli hakimiyyət kifayət qədər maddi-maliyyə resurslarına malik deyilsə, real olaraq müstəqil idarəetmə hakimiyyətinə çevrilə bilməz. Təcrübə

göstərir ki, idarəetmə səviyyələri arasında münasibətlərdən ən mürəkkəbi, məhz maliyyə-iqtisadi münasibətlərdir. İdarəetmə səviyyələrinin bir-birindən müstəqillik dərəcəsi maliyyə-iqtisadi münasibətlərdə özünü daha çox büruzə verir. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti orqanları bələdiyyələrlə maliyyə-iqtisadi münasibətlər yaranmasına gətirib çıxaracaq bir sıra səlahiyyətlərə malikdirlər. Bunlar aşağıdakılardır: dövlət mülkiyyəti obyektlərinin bələdiyyə mülkiyyətinə verilməsi qaydalarını müəyyənləşdirmək; ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərini bələdiyyələrə vermək, bu səlahiyyətləri həyata keçirmək üçün zəruri maliyyə vəsaiti ayırmaq, verilmiş dövlət səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək; minimal dövlət sosial standartları müəyyənləşdirmək və onların həyata keçirilməsini təmin etmək; dövlət büdcəsi ilə yerli büdcələr arasındakı münasibətləri tənzimləmək və minimal yerli büdcələrin balanslaşdırılmasını təmin etmək; dövlət hakimiyyət orqanlarının qərarları əsasında özünüidarəetmədə yaranan əlavə xərcləri ödəmək; bələdiyyələrin maliyyə müstəqilliyinə dövlət zəmanətini təmin etmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində qanunvericiliyin olmasına baxmayaraq bələdiyyələrin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti çox zəifdir və bir çox hallarda tamamilə dövlətdən asılı vəziyyətdədir və əhalinin zəruri tələbatlarını ödəyə bilmir. Bələdiyyələr kifayət qədər resurslara malik olmadığı üçün onların yerli məsələlərin həllində tam müstəqilliyindən danışmaq mümkün deyil. Bu resurslar dövlət orqanları tərəfindən sosial standartlarla müəyyənləşdirilən minimal büdcə təminatı normativləri əsasında verilməlidir. Lakin bu günə qədər də ümumdövlət sosial standartları və minimal normativlər müəyyən edilməmişdir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarında yerli məsələlərin praktik həlli sahəsində mövcud vəziyyətin köklü surətdə dəyişdirilməsi üçün bu sosial standartların və minimal normativlərin müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir.

Azərbaycanda bələdiyyələrin büdcə sisteminin vəziyyəti bir sıra mənfi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bələdiyyələrə təhkim edilmiş yerli vergilər fiziki şəxslərdən torpaq vergisi, fiziki şəxslərdən əmlak vergisi, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisidir. Bundan başqa, bələdiyyələrin maliyyə mənbələri kimi dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyaları, qanunvericiliyə uyğun olaraq bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən gəlirlər, habelə bələdiyyələrin fəaliyyətindən əldə edilən digər gəlirləri, fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilat və fondların maliyyə yardımları və qrantlarını, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin və dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan xərclərin ödənilməsi üçün maliyyə vəsaitlərini göstərmək olar. Göründüyü kimi vergi növlərinin sayının nisbətən çox olmasına baxmayaraq, çətin yığılan və büdcəyə olduqca az gəlir gətirən, eyni zamanda, hesablanması və toplanılması üçün əhəmiyyətli təşkilati-hüquqi səylərin göstərilməsini tələb edən vergilərdir. Hal-hazırda bələdiyyələrə verilmiş vergi növləri bələdiyyə büdcələrinin müstəqilliyi üçün normal gəlir bazasını formalaşdırma bilmir. Yerli vergilərin bələdiyyə büdcələrinin əsas gəlir mənbəyi olmaması və yalnız gəlir bazasının formalaşdırılmasının yardımçı mənbəyi kimi qəbul olunması isə heç vaxt yerli özünüidarəetmənin həqiqi müstəqilliyinə gətirib çıxara bilməz. Bu baxımdan yerli özünüidarəetmənin maliyyə-iqtisadi bazasının mühüm tərkib hissəsi kimi bələdiyyə mülkiyyətinin aktiv qaydada formalaşdırılması prosesi gücləndirilməlidir. Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun olaraq bələdiyyə mülkiyyətinin əsas mənbələrindən biri onlara verilməli olan dövlət

əmlakıdır. Lakin bu günə qədər də dövlət əmlakının bələdiyyələrin mülkiyyətinə verilməsi yolu ilə bələdiyyə mülkiyyətinin formalaşdırılması prosesi başa çatdırılmamış və əsassız səbəblərdən gecikdirilir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının «zəif yeri» və eyni zamanda, dövlət idarəçiliyinin dayanıqlılığının təmin olunmasının zəruri şərti hər bir idarəetmə səviyyəsinin müstəsna səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu zaman bütün səviyyələrin gəlir və xərc səlahiyyətlərinin balanslaşdırılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu məsələnin həlli büdcə və vergi qanunvericiliyində dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur. İdarəetmə səviyyələrinin səlahiyyətlərinin həcmi və məzmunu müəyyənləşdirilərkən bu səviyyənin potensial imkanlarından daha səmərəli istifadə prinsipi başlıca prinsip kimi qəbul olunmalıdır. Bu baxımdan bələdiyyələrin dövlət hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyəcək qanunun qəbul olunmasına böyük ehtiyac vardır.

Qeyd edək ki, səlahiyyətlərin dinamik xarakterini və dövlət modelinin dəyişməsinin dinamikliyini nəzərə alaraq səlahiyyətlərin bölgüsü prinsipi daimi proses olub dövlətdaxili münasibətlərin inkişafı ilə müəyyən olunur. Buna görə də məsələnin birdəfəlik və həmişəlik həllini tapmaq olduqca çətin işdir. Optimal həlli tapmaq üçün səlahiyyətlərin daim yenidən bölünməsinə tələb edən belə vəziyyətlərdə müasir idarəetmə praktikasında subsidiarlıq prinsipindən istifadə olunur. Strateji baxımdan gələcəkdə Azərbaycanda dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında səlahiyyət bölgüsündə subsidiarlıq prinsipinin tətbiqini ən vacib məsələlərdən biri hesab etmək lazımdır. Səlahiyyət bölgüsü sahəsində subsidiarlıq prinsipi dedikdə nəzərdə tutulur ki, dövlət hakimiyyət orqanları yalnız o funksiyaları öz üzərinə götürməlidir ki, bu funksiyaları yerli özünüidarəetmə orqanları yerinə yetirmək imkanına malik olmasınlar.

Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlər sisteminin formalaşdırılması üçün yerli özünüidarəetmələrə bəyan olunmuş deyil, məhz real zamanətlərin təmin olunması tələb olunur. Bu baxımdan ən səmərəli tədbirlərdən biri dövlət hakimiyyət orqanlarının yerli özünüidarəetmə sisteminin inkişafı ilə bağlı qəbul etdiyi qərarların işlənilib hazırlanması və qəbulu prosesində bələdiyyələrin nümayəndələrinin iştirakının təmin olunmasıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu gün respublikamızda yerli özünüidarəetmə sisteminin inkişafı baxımından ən vacib və eyni zamanda, nisbətən diqqətdən kənarda qalmış məsələlərdən biri yerli özünüidarəetmə orqanlarının maraqlarına toxunan məsələlərlə bağlı qərarların qəbulu prosesində onların real iştirakının təmin edilməməsidir. Belə təminatın olması bir çox səhvlərin qarşısını vaxtında almağa imkan verərdi. Yerli özünüidarəetmənin inkişafı sahəsində problemlərin həllini təmin etmək, yerli özünüidarəetmə sahəsində dövlət siyasətini formalaşdırmaq baxımından ölkə Prezidentinin, Nazirlər Kabinetinin, Milli Məclisin yanında yerli özünüidarəetmə şuralarının yaradılmasına da böyük ehtiyac vardır. Dövlət hakimiyyət orqanları üçün də bələdiyyə birlikləri yerli özünüidarəetmə haqda razılaşdırılmış dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və onun bütün üzvlərinə eyni vaxtda müraciət etməsinə imkan verə bilər.

Bütövlükdə, Azərbaycanda dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanlarının səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət sisteminin yaradılması məsələsi aşağıdakıların vasitəsilə daha səmərəli həll oluna bilər:

- yerli özünüidarəetmənin öz səlahiyyətlərinin formalaşdırılması;

- dövlət hakimiyyət orqanlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi və yerli özünüidarəetməyə səmərəli yardım sisteminin yaradılması;
- dövlət və bələdiyyə idarəetməsinin peşəkarlaşdırılması, bələdiyyələrə hüquq, idarəetmə, iqtisadiyyat sahələrində yeni idarəçilik və təsərrüfatçılıq şəraitini nəzərə almaqla hazırlanmış mütəxəssislərin cəlb olunması;
- yerli özünüidarəetmənin real inkişafını təmin edəcək sabit maliyyə-iqtisadi əsaslarının formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi;
- bələdiyyə qurumlarının ərazilərinin optimallaşdırılması, yerli özünüidarəetmənin modellərinin və strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında səlahiyyət hədlərinin müəyyənəşdirilməsi;
- bəzi dövlət səlahiyyətlərinin bələdiyyələrə həvalə olunması;
- dövlət səlahiyyətlərinin reallaşdırılmasına zəmanətlərin təmin olunması;
- ərazilərin iqtisadi və sosial inkişafı sahəsində bərabər başlanğıc şəraitin və bələdiyyə iqtisadiyyatını stimullaşdırmaq üçün bərabər imkanların yaradılması;
- bələdiyyə qurumlarının iqtisadi potensialının artırılması;
- əhalinin həyat səviyyəsinin və pul gəlirlərinin real artımının təmin edilməsi.

Strateji səmərəlilik baxımından tələb olunur ki, yerli özünüidarəetmə və dövlət orqanları arasındakı münasibətlər, xüsusilə də dövlət hakimiyyətinin yerli özünüidarəetməyə təsiri planlı və proqnozlaşdırıla bilən xarakter daşsın. Belə bir imkan dövlət hakimiyyət orqanlarına yerli özünüidarəetməyə yardım sahəsində dövlət proqramlarının qəbul olunmasına və reallaşdırılmasına şərait yaradır. Azərbaycanda hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrinin qarşılıqlı fəaliyyəti dəqiq məqsədlərə və vəzifələrə malik ümumdövlət strategiyasına əsaslanmalıdır. Yerli və xarici təcrübəni nəzərə almaqla işlənib hazırlanacaq strategiyanın məqsəd və vəzifələrinin reallaşdırılması səlahiyyətlərin dövlət idarəetmə və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında rəşional bölüşdürülməsi, hakimiyyətin müxtəlif səviyyələri arasında səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətin və əməkdaşlığın təşkil olunması, qərar qəbulu proseslərinin bilavasitə vətəndaşlara maksimum yaxınlaşdırılması əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və bütövlükdə dövlətin və cəmiyyətin idarə olunmasındakı mövcud problemləri sistemli şəkildə həll etməyə imkan verəcəkdir.

MƏNBƏLƏR:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı-2009.
2. Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin hüquqi əsasları, Bakı: 2005,
3. Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyası. 15 oktyabr 1985-ci il.
4. Azadov E.H, Bağırzadə M.M. və b., Azərbaycan bələdiyyələri: ilk təcrübə, əsas problemlər və inkişaf perspektivləri, Bakı -2004
5. Əliyeva D.Ə., Balakışiyeva Y.N. və b., Azərbaycanda yerli özünüidarə: hüquqi və iqtisadi əsasları haqqında praktikum, Bakı-2005, 269s.

(22)
**ƏHALİNİN HƏLLEDİCİ İŞTİRAKİ YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏDƏ
BAŞLICI ŞƏRTDİR**

Doç. Dr. Eldar AZADOV Həsənxan oğlu⁵²

Məlumdur ki, demokratik ölkələrdə yerli işlərin idarə olunması həm mərkəzi hakimiyyətin yerlərdə təyin etdiyi orqanlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən, həm də bilavasitə əhalinin seçdiyi nümayəndəli orqanlar tərəfindən həyata keçirilə bilər. Belə nümayəndəli orqanları adətən “yerli özünüidarəetmə orqanları” və ya “bələdiyyələr” adlandırırlar. Başqa sözlə desək, ölkənin hakimiyyət strukturu özündə həm dövlət hakimiyyəti institutunu, həm də yerli özünüidarəetməni birləşdirməlidir. Yerli özünüidarəetmənin hər bir demokratik quruluşun əsasını təşkil etdiyi, dövlətin görməli olduğu bir sıra işlərin bilavasitə yerli özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə həyata keçirilməsinin həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan daha əlverişli olduğu bu gün artıq əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunur. Belə ki, bütün məsələlərin mərkəzdən idarə edilməsi, bütün qərarların mərkəzdə qəbul olunması ən azı rəasional deyildir və çox vaxt hətta imkan xaricindədir. Aydındır ki, elə məsələlər var ki, obyektiv olaraq, mərkəzləşdirilmiş vəsait və resursları cəlb etmək yolu ilə yalnız ümumdövlət səviyyəsində həll oluna bilər. Belə məsələlərə ərazi bütövlüyünün təmin olunması, müstəqillik, vahid hüquqi bazanın yaradılması, müxtəlif sferalarda dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, elm, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, təhlükəsizlik və s. sahələrdə dövlət proqramlarının qəbul olunması və reallaşdırılmasını aid etmək olar. Eyni zamanda, bu məsələlərdən bir çoxunun reallaşdırılması və əhalinin müəyyən həyat səviyyəsinin təmin olunması, mücərrəd şəkildə dövlətdə yox, konkret olaraq, əhalinin məskunlaşmış olduğu ərazilərdə həyata keçirilir. Buna görə də, hər şeydən əvvəl, məhz yerlərdə dövlətin zamanət verdiyi hüquq və azadlıqları reallaşdırmaq üçün şərait yaradılmalı və normal həyat şəraiti təmin olunmalıdır. Beləliklə, xalqa ən yaxın hakimiyyət forması kimi yerli özünüidarəetmə məhz məhdud ərazidə münasibətlərin tənzimlənməsi, əhalinin əsas həyatı tələbatlarının təmin olunması zərurətindən yaranır.

Yerli özünüidarəetməni sosial mahiyyətini daha dərinədən başa düşmək üçün «özünüida-rəetmə» terminin birbaşa mənasından çıxış etmək lazımdır ki, bu da «öz işlərimi özüm idarə edirəm» mənasını verir. Özünüidarəetmə - hər hansı bir sosial sistemin (kənd, qəsəbə, şəhər, mikrorayon, məhəllə və s.) muxtariyyət formasında fəaliyyətindən ibarət olub, qərarların işlənilib hazırlanması və icrası da daxil olmaqla, bu sistemin öz daxili problemləri üzrə qərar qəbul etmək hüququna malik olmasıdır. Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyasında verilən tərifdə bu anlayış «yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, öz məsuliyyəti altında və yerli əhalinin maraqları baxımından dövlət işlərinin əhəmiyyətli hissəsini nizamlamaq, idarə etmək hüququ və real bacarığı» kimi müəyyən edilir. «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda isə deyilir ki, «yerli özünüidarə vətəndaş-ların fəaliyyətinin təşkilinin elə bir sistemidir ki, bu sistem onlara qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnu həyata keçirmək və yerli əhalinin mənafeyi naminə

⁵² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının «Dövlət idarəetməsi və menecment» kafedrasının müdiri, i. e.n., dosent

dövlət işlərinin bir hissəsini yerinə yetirmək imkanı verir». Başqa sözlə desək, yerli özünüidarənin əsas mahiyyətini konkret inzibati ərazidə əhalinin bütün yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllini və məsuliyyətini öz üzərinə götürməsi, bu ərazidə vətəndaşların iqtisadi, sosial, mədəni inkişafına təminat verməsi təşkil edir. Özünüidarəetmədə ən vacib məsələ idarəetmə fəaliyyətinin məzmununun tamamilə əhalinin maraqlarına tabe etdirilməsidir.

İdarəetmə sisteminin əhalinin maraqları istiqamətində fəaliyyəti olmadan özünüidarəetmə mümkün deyildir. Lakin bu tələbin reallaşdırılması hələ özünüidarəetmənin yaranması demək deyildir. Yəqin ki, əgər «özünüidarəetmə» termininin birbaşa mənasından kənara çıxmasaq, onda etiraf etmək lazımdır ki, xalqın özünüidarəetməsi üçün dövlətin və cəmiyyətin idarə edilməsində vətəndaşların hamısının və ya əksəriyyətinin iştirakı zəruridir. Özünüidarəetmənin belə başa düşülməsi məhz özünüidarəetmə zamanı əhalinin yalnız səsvermə və seçkilərdə iştirakı deyil, həm də gündəlik idarəetmədə iştirak etməsi konsepsiyasından irəli gəlir. Xalqın hamısının və ya əksəriyyətinin idarəetmədə iştirakı özünüidarəetmə üçün zəruri şərtədir, lakin hələ kafi meyar deyildir. Özünüidarəetmə üçün iştirakın həlledici olması vacibdir, yəni o, idarəetmə qərarlarında xalqın iradəsinin öz əksini tapmasını, belə qərarların qəbulu və icrasının bilavasitə xalqın iştirakı ilə olmasını təmin etməlidir.

Demokratik sistemlərdə əhalinin idarəetmədə iştirakının müxtəlif formalarından istifadə olunur: məşvərətçi (məsləhətçi), birgə həlledici (birgə qərar qəbul etmək), həlledici. Bu formaların ardıcılığı insanların qərar qəbuluna təsirinin artmasını əks etdirir. İdarəetmə kadrlarının əksəriyyətinin və geniş xalq kütlələrin maraqlarının üst-üstə düşdüyü vəziyyətlərdə idarəetmədə məşvərətçi iştirakdan istifadə olunması prinsip etibarı ilə vətəndaşlara öz maraq və rəylərini aktiv ifadə etməyə imkan verir. Lakin heç də həmişə belə olmur. Təcrübə göstərir ki, aşağıdan lazımi ictimai nəzarətin olmadığı hallarda müxtəlif səviyyələrdə qərar qəbulu zamanı subyektiv fikirlər, dar qrup maraqları çox vaxt üstünlük qazana bilir. Əhalinin idarəetmədə məşvərətçi iştirakı belə halların qarşısını tam almağa imkan vermir. Əgər ictimai təkliflərdən sonra insanların rəy və tələbləri idarəetmə qərarlarında yalnız formal şəkildə, yalnız sözdə öz əksini tapırsa, onda insanların bu demokratik formadan istifadəyə marağı itir, sosial-siyasi aktivlik sönməyə başlayır. Buna qarşı mühüm zamanət kimi, özünüidarəetmə keyfiyyətlərinin genişlənməsi baxımından daha yüksək forma olaraq, əhalinin idarəetmədə birgə həlledici və, xüsusilə, həlledici iştirakı çıxış edir. Birgə həlledici iştirak o hallarda mümkün olur ki, insanlar həlledici səsə malik olur və qərar qəbulunda inzibati icra aparatı ilə, idarəetmə kadrları ilə birgə iştirak edirlər. Lakin bütövlükdə, özünüidarəetmə nəticə etibarı ilə yalnız idarəetmədə həlledici iştirakla xarakterizə olunur.

Əhalinin idarəetmə prosesində iştirakını bilavasitə demokratiya daha çox təmin edir. O, əhaliyə öz iradəsini siyasi idarəetmə qərarlarında ifadə etməyə imkan verir. Əhalinin özünüidarəetmə hakimiyyətinin, əhali üçün hakimiyyətdən başlıca fərqi ondan ibarətdir ki, birinci hal hakimiyyət funksiyalarının həlledici hissəsinin bilavasitə əhalinin özü tərəfindən, onların öz iradəsi ilə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Əlbəttə, nümayəndəli demokratiya institutları olmadan özünüidarəetmə mümkün deyildir. Mürəkkəb əmək bölgüsü şəraitində vətəndaşlar dövlətin və ictimai həyatın bütün məsələlərinin həllində bilavasitə iştirak edə bilməzlər. Cari, operativ, gündəlik idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsi, ictimai inkişafın strateji məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmək üçün idarəetmə məsələləri üzrə səriştəli mütəxəssislər

tələb olunur. Lakin həqiqi özünüidarəetmənin mahiyyəti məhz vətəndaşların hamısının və ya əksəriyyətinin mühüm qərarların qəbulunda bilavasitə iştirakının köməyi ilə bütün institutların və vəzifəli şəxslərin tamamilə xalqın iradəsinə tabe etdirilməsindən ibarətdir. Bilavasitə demokratiya institutlarının nümayəndəli orqanlar üzərində dominantlığı təmin edilməzsə, hökmən idarəetmə aparatının bütövlükdə xalqdan uzaqlaşması, bürokratikləşməsi, hakimiyyəti qəsb etməsi və öz qərəzli korporativ maraqları üçün istifadə etmək təhlükəsi yaranır ki, bu zaman xalq öz iradəsini idarəetmə qərarlarında tam həcmdə ifadə edə bilmir. Buna görə də bilavasitə demokratiyanın nümayəndəli orqanlar üzərində üstünlüyünün təmin edilməsi, vəzifəli şəxslərin əhalinin, geniş xalq kütlələrinin tam nəzarətində olduğuna təşkilati zamanətlərin yaradılması xalqın özünüidarəetməsinin ən mühüm meyarlarından biridir. Azərbacanın cəmiyyətinin hazırkı inkişaf mərhələsində bu tələbin reallaşdırılması onun həqiqi demokratikləşdirməsi üçün həlləddici əhəmiyyət daşıyır. Hesab edirik ki, bu gün artıq xalqın əldə etmiş olduğu ümumi və siyasi savadlılıq, mədəni səviyyə geniş xalq kütlələrinə imkan verir ki, idarəetmə sahəsində mütəxəssislərin köməyinə əsaslanmaqla idarəetmə qərarlarının müxtəlif variantlarının sosial əhəmiyyətini səriştəli şəkildə qiymətləndirə bilsin, optimal olanını seçsin və bununla da mərkəzi və yerli siyasəti subyektivizmdən, volyuntarizmdən, əhalinin gündəlik ehtiyac və istəklərini yaddan çıxarmaq təhlükəsindən qoruya bilsin.

Əlbəttə, geniş xalq kütlələrinin idarəetmədə həqiqi səriştəli iştirakını genişləndirmək üçün uyğun sosial şərait tələb olunur: insanların idarəetmə əməyi ilə məşğul olmaq üçün vaxtının, ən başlıcası isə onların idarəetmənin nəticələrində bilavasitə marağının olması; əhalinin maarifləndirilməsi və mədəniyyətinin, xüsusilə də siyasi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi; aşkarlığın, alınan informasiyanın tamlığının və aktuallığının, mənəvi həyatda idarəetmə qərarlarının layihələrinin çoxvariantlılığına, müxtəlif fikirlərin sərbəst ifadə olunacağına zamanət verəcək plüralizmin təmin olunması. Bu şərtlərdən ixtiyari birinin yerinə yetirilməməsi insanların iştirakını, bu və ya digər qərarları formal qərarlara çevirə bilər, əhalini idarəetmə kadrları tərəfindən oynanılan tamaşanın müəyyən mənada statistlərinə (passiv tamaşaçılarına) çevirə bilər.

İnsanlar idarəetmə prosesinin müxtəlif mərhələlərində nə qədər çox iştirak edərlərsə, onların öz maraqlarını ifadə etmək və reallaşdırmaq imkanları bir o qədər genişlənmiş olur. Beləliklə, bütün idarəetmə prosesinin xalqın nəzarətində olması, əhalinin idarəetmə fəaliyyətinin bütün mərhələlərində geniş iştirakı xalqın özünüidarəetməsinin ən mühüm meyarlarından biri kimi çıxış edir. Əlbəttə, idarəetmə prosesinin mərhələlərinin heç də hamısı peşə baxımından geniş kütlələrin aktiv iştirakına eyni dərəcədə imkan vermir. Bunun üçün ən geniş imkanlar qərar qəbulu, fəaliyyət məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, uçot və nəzarət, nəticələrin qiymətləndirilməsi mərhələlərində mövcuddur. Texnoloji qərar qəbulu layihələrinin hazırlanması, təşkilətmə və xüsusilə də fəaliyyət məqsədlərinin tənzimlənməsi mərhələlərində peşəkar olmayan şəxslərin iştirakı səmərəli deyildir, çünki bu mərhələlərdə çox vaxt xüsusi biliklər və vərdislər, fəaliyyətin operativliyi tələb olunur. Ümumiyyətcə, özünüidarəetmə mütəxəssislərin–idarəedənlərin əməyindən tamamilə imtina etməyi nəzərdə tutmur. Bu yalnız neqativ sosial–iqtisadi və siyasi nəticələrə səbəb olardı. Özünüidarəetmə üçün ən vacib olan idarəetmə fəaliyyətinin məzmununun xalqın maraqlarına tabe etdirilməsidir. Buna isə əhalinin sifarişi ilə mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmış qərarların qəbulunda, onların icrasına nəzarətdə, fəaliyyətin nəticələrinin, cavabdeh şəxslərin nailiyyətlərinin və səhvlərinin

qiymətləndirilməsində əhalinin iştirakı vasitəsi ilə kifayət qədər nail olmaq mümkündür.

Özünüidarəetmənin uğurlu inkişafının mühüm şərtlərindən biri də vətəndaşlarda ümumi işə aidiyyəti olmaq hissinin formalaşdırılmasıdır. Bu isə insanların idarəetməyə aktiv cəlb edilməsi olmadan, hər bir şəxsin özünün fəaliyyətinin işlərin vəziyyətinə təsirini görmədən mümkün deyildir. Problem yalnız insanların qərar qəbuluna cəlb olunmasından deyil, həm də bu qərarların icrasının təmin olunmasından, insanlarda ictimai fəaliyyətə motivasiyanın təmin oluna bilməsindən ibarətdir. Bu problemin həlli həm aktivliyin yüksəldilməsi, həm də müxtəlif cavabdehlik hisslərinin – öz əməyinin nəticələrinə görə məsuliyyət hissindən, bütün ictimai münasibətlər sisteminin yenidən qurulmasının uğuru üçün məsuliyyət hissinə qədər – inkişaf etdirilməsi məqsədi güdür. Beləliklə, özünüidarəetmə vətəndaşların idarəetmədə elə iştirakıdır ki, yerlərdə işlərin vəziyyətinə, yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllinə məmurların maraqlarından deyil, əhalinin maraqlarından, tarixi və yerli ənənələrdən çıxış edərək vətəndaşların həlləedici təsirini müəyyən edir. Bu halda vətəndaşlar yalnız idarəetmədə iştirak etmir, həm də özləri ictimai işləri idarə edirlər. Burada isə demokratiya özünü təzahür etdirir, aparatın deyil, xalqın hakimiyyəti öz ifadəsini tapır.

İnkişaf etmiş ölkələrin vətəndaş (mülki) və demokratik institutlarının sosioloji təhlili göstərir ki, onların səmərəliliyinin zəruri şərti yüksək sosial həmrəylik dərəcəsindən, əhalinin hakimiyyətə inamının yüksək olmasından, bələdiyyə qurumlarının sosial, mədəni-təhsil və insan potensialının inkişafına yönümlü olmasından asılıdır. Buna görə də respublikamızda hazırkı şəraitdə yerli özünüidarəetmə rəhbərlərinin cavab tapmalı olduğu ən vacib sual məhz bələdiyyələrin qarşılaşdığı müxtəlif məsələlərin həllində əhalinin təşəbbüskar vətəndaş iştirakının necə təmin olunmasından ibarətdir. Bu problem həll olunmayana qədər bələdiyyə məsələlərinin həlli heç bir zaman dar təşkilati-texniki çərçivədən kənara çıxa bilməyəcəkdir.

Şübhə yoxdur ki, bələdiyyələrdən ibarət yerli özünüidarəetmə sistemini yaratmağa nə qədər səylər götərsə də, əhali bunun öz hüquq və səlahiyyətlərinin bilavasitə reallaşdırma mexanizmi olduğunu başa düşməyə, bu posədə iştirak etməyə və bələdiyyələrdə əhalinin həyat fəaliyyətini təmin edən qərarlara özlərinin həlləedici təsiri olduğunu görməyə qədər respublikamızda sözün əsl mənasında yerli özünüidarəetmə sisteminin fəaliyyət göstərdiyini, vətəndaş cəmiyyətinin olduğunu söyləmək mümkün deyildir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə institutlarının yaranmasından keçən on ildən artıq müddət ərzində ərzində əhali hələ də yerli özünüidarəetmənin aktiv iştirakçısına çevrilə bilməmişdir. Buna görə də hesab etmək olar ki, yerli özünüidarəetmə sahəsində islahatlar aşağıdan yox, yuxarıdan həyata keçirilir və heç də real xalq hakimiyyətinin qurulmasına, yerli əhalinin yerli problemlərin həllində aktiv iştirakına və yerli özünüidarəetmənin daha demokratik formalarının işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxarmır.

Bələdiyyələr özləri də əhali ilə sıx əlaqə yaratmağa çalışırlar. Məhz bu səbədən də bələdiyyələrin fəaliyyətinin şəffaflığı problemi bu günə qədər də həll olunmamış qalır.

Bu vəziyyətin əsas səbələrini aşağıdakı iki amillə xarakterizə etmək olar:

- həm əhalidə, həm də yerli hakimiyyət orqanları və onların əməkdaşlarında kifayət qədər yerli özünüidarəetmə təcrübəsinin olmaması;

- əvvəlki dövrdən miras qalmış icraiyyə inzibatchılığı sistemi və daim gücləndirilən hakimiyyət vertikalı.

Bələdiyyə qurumlarının idarə olunması prosesinə əhalinin daha aktiv cəlb olunmasının təmin edilməsi, bələdiyyələrlə ictimaiyyət arasında əlverişli münasibətlərin yaradılmasına və saxlanılmasına istiqamətlənmiş «pablik rileyşnz»dən istifadə olunması da faydalı ola bilər.

Yerli özünüidarəetmə sahəsində təcrübənin əldə edilməsi məhz ona görə çətin məsələdir ki, real ictimai maraqların bürokratiyadan daha çox ilk növbədə sakinlərlə, real imkanlarla razılaşdırılmış şəkildə formalaşdırılmasını tələb edir. Burada psixoloji baxımdan ən çətin məsələ isə yerli özünüidarəetmə orqanlarının sakinlərə təzyiq göstərmək (məcbur etmək, vadar etmək) üçün yaradılmadığını, əksinə, sakinlərin bu orqanlardan və onların vəzifəli şəxslərindən özlərinin həyat təminatının və inkişafının bütün məsələləri üzrə xidmətin səmərəli təşkilini cəsarətlə tələb etməli olduqlarını başa düşmələrindən ibarətdir.

Yerli özünüidarəetmə prosesində əhalinin aktiv iştirakını təmin etmək və bələdiyyələrin fəaliyyətini əhalinin maraqlarına daha çox uyğunlaşdırmaq üçün hakimiyyət orqanlarının əhali ilə səmərəli əlaqə sistemi yaradılmalıdır ki, onun da başlıca vəzifəsi:

- yerli özünüidarəetmə orqanlarının qəbul etdiyi qərarların mahiyyətinin əhaliyə izah olunması;

- yerli özünüidarəetmə orqanlarının işinin vəziyyəti ilə bağlı əhalinin məlumatlandırılmasının təmin olunması;

- yerli özünüidarəetmə orqanlarının işi barədə əhalinin rəyinin öyrənilməsinin təşkili və bələdiyyələrin gələcək fəaliyyətində bu rəyin nəzərə alınması üçün mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olmalıdır.

Qeyd edək ki, əhali ilə işin təşkili, yerli əhəmiyyətli problemlərin həllində sakinlərin bilavasitə aparıcı qüvvəyə çevrilməsi işi kifayət qədər nüfuz, peşəkar biliklər, həvəslə, məsləkdaşlıq, səmimilik, düzgünlük kimi şəxsi keyfiyyətlərin olmasını tələb edir. Yalnız bu halda əhali dəvət olunduğu işlərdə könüllü şəkildə və həvəslə təmənnasız çalışmağa hazır olar. Buna görə də bələdiyyələr əhalinin yerli özünüidarəetmə orqanlarının işində fəal və təşəbbüskar tərəfmüqabil kimi qoşulmasını istiqamətində fəaliyyət göstərməlidirlər. Bələdiyyələrin bu strateji istiqamətdə hansı işlər görməsi həm praktiki, həm də metodoloji cəhətdən maraqlıdır, çünki məhdud resurslar şəraitində məhz əhalinin fiziki, təşkilati, intellektual və iqtisadi-maliyyə imkanlarının səfərbər olunması müxtəlif yerli layihələrin müvəffəqiyyətini təmin edə bilər.

Yaranmış problemləri həll etmək üçün ölkə miqyasında maarifləndirmə, təbliğat, izahat işləri aparılmalı, yerli özünüidarəetmə sisteminin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və funksiyaları haqqında vətəndaşlarda geniş təsəvvür yaradılmalıdır. Burada bir daha qeyd etmək lazımdır ki, yerli özünüidarəetmənin mahiyyəti və rolu barəsində geniş izahat işləri aparılmadan bələdiyyə islahatları və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu haqqında ciddi danışmaq mümkün deyildir.

Bu işdə bələdiyyələrin seçicilər qarşısında müntəzəm hesabat iclaslarının keçirilməsi çox faydalı mexanizm kimi çıxış edir. Lakin təcrübə göstərir ki, Azərbaycanda əksər bələdiyyələrdə bu məsələyə formal yanaşılır, əhali ilə çox mühüm ünsiyyət növü olan (qanunla nəzərdə tutulmuş!) seçicilər qarşısında 6 aylıq hesabatın təqdimatı əksər hallarda vaxtında keçirilmir.

Əlbəttə, əhalinin etimadını qazanmaq üçün yalnız hesabat iclaslarının keçirilməsi kifayət deyil. Bunun üçün sakinlər mütəmadi qaydada onlar üçün maraq doğuran həm bələdiyyənin öz fəaliyyəti, həm də əlaqəli məsələlər üzrə məlumatlandırılmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, bu istiqamətdə bütün mümkün rəsmi (qəzet, radio, televiziya və s.) və qeyri-rəsmi (açıq yığıncaqlar, görüş tədbirləri, mərasimlər, səfərlər və digər xeyriyyə xarakterli tədbirlər və s.) kanallardan istifadə edilmir. Bəzi hallarda isə bələdiyyələr daha çox kommersiya tipli təşkilata çevrilərək, seçiciləri qarşısında “biznes sirlərini” açmaq istəmir. Yüksək potensiala malik kütləvi informasiya vasitələrinin imkanlarından daha geniş istifadə edilməlidir. Çünki bu, əlavə səfərbərlik amili kimi çıxış edə bilər: bələdiyyənin təcrübəsi haqqında geniş məlumatların verilməsi yerli əhalinin bələdiyyələrə münasibətinə müsbət təsir göstərir və sakinləri bələdiyyələrlə daha fəal və konstruktiv tərzdə əməkdaşlıq etməyə sövq edir.

Əhalinin birgə işlər üçün təşkilatlanması probleminin həllində bələdiyyənin ərazisində yaradılan məhəllə komitələri xüsusi rol oynamalıdır. Belə komitələr əhali qrupları ilə (məsələn, bir-birini yaxşı tanıyan qonşularla) daha mütəşəkkil qaydada iş görməyə imkan yaradır. Digər tərəfdən ictimai qurumlar kimi məhəllə komitələri tədbirlərin aralıq keçirilməsi sistemindən daha davamlı tədbirlərin və layihələrin hazırlanması və idarə olunmasına keçidin müvafiq təşkilati bazanı yaratmış olur. Azərbaycanda məhəllə komitələrinin işinin kifayət qədər nəticəli olmaması, bu komitələrin əksər bələdiyyələrdə formal qaydada yaradılması və onların yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində aktiv iştirak etməməsi də sakinlərin bələdiyyələrin qərar qəbuluna potensial təsirini azaldan amillərdəndir.

Bələdiyyələrin fəaliyyətinin əhali tərəfindən qiymətləndirilməsinin real meyarları formalaşdırılmalı və tətbiq olunmalıdır. Bütünlükdə, istər bələdiyyələrin əhali ilə birgə iş aparmaq istəkləri, söyləri və əldə etdikləri nəticələri, istərsə də digər fəaliyyət sahələrindəki planları, tədbirləri və əməli yekunları ayrıca tədqiqat mövzusu olmaqla müvafiq monitorinq və qiymətləndirmə sisteminin hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi və tədricən praktikaya daxil edilməsini tələb edir. Bələdiyyələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün görülmüş işlərin monitorinqi prosesinə əhalinin cəlb olunmasına xüsusi diqqət verilməlidir. Əhalinin bələdiyyələrin fəaliyyətinə qoşulması və yerli özünüidarəetmənin şəffaflığının artması bir tərəfdən bu hakimiyyətin fəaliyyətinin legitimləşməsinə, digər tərəfdən isə bu aktivliyin uğur qazanacağına zəmanət verir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı-2009.
2. "Bələdiyyələrin statusu haqqında" AR Qanunu, 2 iyul 1999-cu il.
3. Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyası. 15 oktyabr 1985-ci il.
4. Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin hüquqi əsasları, Bakı: 2005,
5. Azadov E.H, Bağırzadə M.M. və b., Azərbaycan bələdiyyələri: ilk təcrübə, əsas problemlər və inkişaf perspektivləri, Bakı -2004
6. Əliyeva D.Ə., Balakışiyeva Y.N. və b., Azərbaycanda yerli özünüidarə: hüquqi və iqtisadi əsasları haqqında praktikum, Bakı-2005, 269s.
7. Yanq R., Azadov E., Dövlət idarəetməsində islahatlar: nailiyyətlər, problemlər, perspektivlər, Bakı - 2005

(23)
GAGAUZ DİLİNDƏ EV HAYVANNARININ ADLARI
Dr. Güllü KARANFİL⁵³

ABSTRACT⁵⁴

This article studies the agricultural terms exactly the names of domestic animals in the Gagauz language. The investigation is carried out on the historical-comparative method. The author tries to determine the etymology of the names of some domestic animals.

The investigations proves that the ancient Gagauz were busy cattle breeding and a great part of the animal names have common Turkic origin.

Gagauz dili eni aarıştılan türk dillerindän biri sayılêr. Fonetika, morfologiya, sintaksis az aaraştırılma da, leksika, taa doorusu, tematik leksika şindi başlanêr aaraştırılmaa. Çorbacılık terminologiyası, fitonimlär hem leksikanın başka tematik grupaları başka türk dillerinnän yanaşı aaraştırılması pek önemni bir iş.

Bildiimiz gibi, gaguzlarla ilgili folklor, dil, etnografiya materiallarının toplanmasında hem tiparlanmasında rus generalı V.A. Moşkovun yeri diişilmezdir. Çorbacılık terminleri onu meraklandırmış, o onları toplamış [1]. 1953-ci yılda polonyalı aarıştırmacı V.Zayonçkovsiy, V. Moşkovun topladı materiallarının içində kendi topladı mal aadlarını toplamış da 72 ev hayvanın adını tiparlamış [bu fakt M. Guboglonun yazısından alınmıştır [2,91]. Bundan sora 1964-1966-cı yıllarda M. Guboglonun başçılı altında etnografik aaraştırma ekspedisiyası yapıldı. Bu zaman Moldova hem Ukraina gagauzlarında çok kullanılan ev hayvannarının adları toplanıldı. Dr. M. Guboglonun “Gagauz dilində sır terminologiyası” aldı yazısı bu konuda birinci oldu [2]. Tarihçi M.Guboglo bu yazısında çok zengin dil materiallarını başka türk dillerinnän karşı-karşıya koyup, sonuç olarak gagauzların türkkökenni halk olduunu taa bir kerä urgulêr.

Çorbacılık terminologiyasını üürenmæk – gagauzların tarihine, etnogenez problemlarına kapu açmak demektir. Çorbacılıkta en önemli kollardan biri hayvancılık sayılêr. Gagauzlar da bütün eski türklär gibi taa evelki zamannardan hayvancılık zaanatınnan tanışmışlar. Bu fakt çok zengin hem gelişmiş hayvan terminologiyasından belli olêr. Bu türlü terminologiya zenginii söyler, ani gagauzlar evlêrdän göçeri yaşam yaşamışlar, taa o zamannardan çok becerikli hayvancıymışlar. Ev hayvannarına baalılık şindi dâ çok kaavi. Her bir gagauz aulunda türlü ev hayvanına var nasıl raslamaa.

Ev hayvannarının adlarını aşadaki bölgüyä görä vereriz:

İRİ BUYNUZLU HAYVANNAR

Gagauz dilində bütün iri buynuzlu hayvannara **sır** “скот” deerlär. Bu annayış azerbaycancada hem türkçedä dâ var: **sır** «крупно-рогатый скот». Bir-kaç türk

⁵³ Gagauz Yeri Bilm-metodiki Merkez başı, Gagauz Yeri/MOLDOVA.

⁵⁴ The Names of Domestic animals in the Gagauz language.

dilindä – türkm. sır, tat. sier, başk. şıyr, kaz. sıyr – bu söz salt “inek” maanasında kullanılêr. Eski türk sözlüğündä sıyr sözü “inek” maanasında yazılmış [DTS, 502]. Başka türk dillerindä sır – tuar, davar, mal, hayvan, terlek, malgara, irigara gibi nişannanmıştır. Gagauz dilindä sır sözünñän birerdä mal, hayvan sözleri dâ kullanılêr. Eski türk sözlüğündä sıyr sözü “inek” maanasında yazılı [DTS, 502]. Başka türk dillerindä sır – tuar, davar, mal, hayvan, terlek, malgara, irigara gibi nişannanmıştır. Gagauz dilindä sır sözünñän birerdä mal, hayvan sözleri da kullanılêr. Sır sözündän sırtmaç zanaat adı yaranmış. Romin dilindeki daur “бык” termini dâ çok merak yaradêr, (yannaştır: Azerb. davar “скот”). Gagauz dilindä davar sözü maanası daralmış da tovar “хром” (deri) maanasında kullanılêr. Davar sözünün “скот” maanasında gagauzçada olmayıp, romin dilindä olması, bu terminin başka türk dillerindän romin dilinâ geçtiini gösterer. Bu arada bunu da nişannayalım, ani rus dilindä olan товар sözü dâ türk dillerindän alınma. Belli, ani eski zamannarda rus dilli hem türk dilli halklar arasında mal, hayvan alış-veriş vardı. Ruslar aldı mala ölä dâ demişlär: davar//tuar-tavar-товар. Taa sora rus dilindä bu sözün maanası genişlenmiş, şindiki sementikaya geçmiştir.

Öküz “вол”, “бык”. Taa ilerki zamannarda öküzleri aar işlerdä kullanıldır:

tarlayı sürärdilär, ök taşıyardılar. Bu sözä bütün türk dillerindä raslêriz: azerb., türkm., tür., öküz tat. ögez, kirg. öküz, kaz. öküz, çuv. vakar, özb. höküz, başk. öküz.

Öküz sözü eski türk sözlüğündä dâ öküz, buga «вол, бык» annayışında var [DTS 382].

Çok meraklı bir fakt, ani romin dilindä kullanılan vakê «корова» lafı bulgar grubu türk dillindän olan çuvaş dilindä dâ kullanılêr (yannaştır: çuv. vakar “бык, вол”). Bu fakt gösterer, ani protobulgarlara ait olan vakar sözü «бык, вол» kendini çuvaşçada korumuş, taa eski zamannardan da roman dillerinâ girmiş.

Öküzün saabi öküzleri saa tarafa çevirmää deyni ça, sol tarafa heys//oys deer. Gagauzlar arasında Öküzçü //Öküzçi (şindiye kadar soy aadları rusça yazıldına görä, soy aadlarda bir-sıra fonetik dişikliklär var) soy aadlarında da raslêriz.

İnek «корова». Tür., kirg. inek, alt., azerb., uyg. inyak, karaç. – balk. karaim. iynek forması kullanılêr. Bu söz dâ çok eski sözdür. Söz, inek formasında Orhon Taşlarında hem DTS-ta da var [DTS, 201].

Gagauzlar saayılan inää saamal inek deerlär. M.Guboglo kendi yazısında ineklerin diş görünüşünâ görä adlarını vermişti: alaca «пестрая» äpurän «без пятен», bräzu «с белыми пятнами», bräzgu «с белыми пятнами на лбу», bujor “жёлтая”, galba «с загнутыми внутрь рогами», güvercin «серая с черной головой и грудью», kısır «не отелившаяся до 4 лет» murgo «вся чёрная», priyan «с белой полосой на спине», sakar «корова или бык с белым пятном на голове», sarıbaş «с жёлтой головой», tuluk «с рогами расходящимися в разные стороны», haramcasına «отелившаяся раньше времени», çelek «однорогая», řar «с прямыми рогами» [2, 229]. Burada äpurän, bräzu, buyor, galba, murgo, priyan, řar – roman dillerindän, taa doorusu, moldovan dilindän alınma sözlär, kalannarı sa türk kökenni.

Buga//bua//biga\\buva «бык». Türk dillerindä buga sözü aşadaki variantlarda var: tür. buga, azerb., türkm. bua, kirg., kaz., buga, üzb. buka, tat., başk. ögiz. Birinci türkolog Maşmut Kaşgarlının sözlüğündä boga//buga “бык” sözünä raslêriz [MK, III,226].

Gagauz dilindä bir buynuzlu bugaya çelek deerlär. Gagauzlarda bölä bir etnografizm da var – bugay “инструмент, воспроизводящий рев быка”. Eni yıl yortusunda genç çocuklar bugaylan hem puluklan evdän evä gezip kutlêrlar küü

insannarını. Gagauzlar arasında bugaçi, buga onomastik [aynaşma] birliklerinä dä razgeleriz.

İri buynuzlu sırların yavrularının aadları da türkköklü:

Buzaa “теленок”. İnään buzaaladı erkek yavruya buzaa deerlär. Tat. bozau, kaz. buzau, azerb. buzov, kirg. muzoo, başk. bızau, üzb. buzok, tür. buzayı, karaç.-balk. buzou gibi kullanılır. Buzaa eski türk sözüdür: buzau//buzauı “теленок” [DTS,130]. Gagauz dilindä bızaa ses variantı da var. Gagauz dilinin valkanes dialectindä intervokal u sesi ı sesinä geçer: buga//bıga, buzaa//bızaa. Gagauz dilindä bızaa/buzaa sözündän buzaalamaa//bızalamaa «отелиться» işlii, zanaatçılık termini buzaacı//buzacıука “телятница” hem bu zaanatçılık terminindän yaranmış Buzaacı [Buzadji//Bozadji] soy aadı yaranmıştır.

Dana “телка”. Dişi hayvana dener. Ama kimär-kerä inään yavrusuna – dişiya dişi dana, erkää erkek dana deerlär. Azerb., tür., dana, tat., kaz., üzb., türkm. tana, çuv. tına, paru fonetik variantlarında kullanılır. Gagauzlarda Danacı onomastik birliyinä (aynaşmalarda, soyadlarda) rasgelineer. M. Guboglunun yazısında tosun “üç yıllık buzaya” tuluk “bir yıllık buzaa”, dişi dana “двухлетняя телка”, erkek dana “двухлетний бычок”, düvä, bua altı “молодая трехлетняя корова”, düvä “трехлетняя телка” sıır aadlarına rasgeleriz [2, 228], ama bu terminlerin şindiki gagauz dilindä siirek kullanılır.

Gagauz dilindä yukardaki sözlerin (buzaa hem dana) ikisinin dä kullanılması aydınnaştırır, ani taa ilerki zamannarda erkeklii bildirän dana termini kullanılmış. Taa soralar dana sözü hem dişi, hem erkek için denmä başlanmış. Bunu biz yukarda verdiimiz M.Guboglunun örneklerindän dä göreriz. A.M. Şerbak da yazır, ani taa ileri tana ancak dişi hayvana denärdi [3,101].

Manda “буйвол”. İri buynuzlu hayvannarın sırasında manda “буйвол, буйволица” da var. Son vakıtlarda gagauzlar arasında mandacılık zanaatı yok olır. Bu sıırın aadı türkçedä manda, azerbaycancada camış, kazahçada eneke, türkmencedä gavmış, uygurcada höküz, kotaz gibi kullanılır.

UFAK BUYNUZLU HAYVANNAR

Koyun “овца”. Koyunculuk zanaatı çok eskidän bu günnerä gelir. Her bir gagauz aulunda, az olsa da, bu ufak buynuzlu hayvannar bulunır. Azerb., türkm. goyun tür. koyun, tat. kuy, alt. kırg., kaz. koy, üzb. kuy, uyg. goy, goyin, karaç.-balk. ana koy. Eski türk yazılarında koyun goy olarak yazılmıştır, goyçı termini sä “çoban” demektir [DTS,453]. Üç yıllık koyuna gagauz dilindä **şışek** deerlär. Bu fonetik formaya biz bir-sıra türk dillerindä rasgeldik: azerb. Şışäk “двухлетняя овца”, tur. şışek, üzb. şışäk “овца от одного до двух лет”. Eski osmanlıcada şışik “двухлетний баран, начинающий жиреть”. Bitki maanaya bakarak fikirleşeriz, ani şışek “şışmä” lafi şindi kullanan besli lafinin sinonimidir, taa doorusu, taulanmaa, tuyannamaa, semizlenmä annayışına gelir. 7-8 yıllık koyun bobana adlanır. Koyunnarı çaararkan tprü-tprü deyerek çaarêrlar.

Koç “баран”. Koyunun erkeenä gagauz dilindä koç deerär. Başka türk dillerindä bu söz bu formalarda rasgelineer: tür., koç, azerb. goç, tat. kuçkar, kaz. koşkor, uyr. goçgar, karaç.-balk. koy. DTS – dä bu söz goçgar “баран” gibi nişannanmış [DTS, 451]. Gagauzlarda her ailenin bir ayrı kurbannık günü olır. Kurban yortusunda bir yıllık körpa koç kesiler, fırında bulgurulan birerdä pişiriler, da ev-ev üleştiriler. M.Guboglo gagauz dilindä koçların başka aadlarını da verir: buruk

(azerb. buruq, nog. Burik), azman/hazman (kaz. azban, kirg. Azma), yerkek (kirg. İrik), [2, 232]. İnsannar arasında yapaası incä koyun ciba adlanêr.

Kuzu “ягненок”. Yukarda aaraştırdımız ufak buynuzlu hayvannardan yavrusuna kuzu deerlär. Bu söz kaz. kozi, azerb., türkm. guzu, tür. kuzu, üzb. kuzi, uyg. goza, karaç. balk. kyozu “ягненок”, tatarcada sa bu söz “козленок” maanasında kullanılêr. Eski türk yazılarında gozi gibi yazılmıştır [MK, III, 224]. Bir sıra türk dillerindä bir yıllık, altı aylık erkek kuzuya **toklu** [azerb. toylu, tur. toklu, kaz. tokti, “ягненок, которому более шести месяцев”, türkm. toklı, k.kalp. toklu//tokti “годовалый ягненок”]

Eski türk yazılarında da “altı aylık kuzu” maanasında toglı sözü var [DTS,570]. Toklu sözü gagauz dilindä 1-2 yıllık koyuna dener. Toklu sözünün etimologiyasını aaramak için Eski türk sözlüüdä olan -tog mofeminin manaalarını aaraştırdık: tog “улада, утешенье”; togım “скот, предназначенный на убой” [DTS, 576-577]. Kuzuları çaararkan «çugu-çugu» sesi çıkardêrlar.

Keçi “коза”. Gagauzlar çorbacılında son vakıtlar keçicilik zanaatı enilendi. M.Kaşgarlının sözlüündä keçi formasında kullanılêr, ama tat., kırğ., üzb., karaç.-balk., kr.-tat. ečki, kaz. eşki, uyg. üçka. Düşünerim, ani ečki variantı var nasıl metateza olayında yaransın: Keçi-ečki. Gagauz dilindä, taa merkez dialekttä siirek kullanılan romıncadan alınmış **tap** sözü da var.

Tekä “козел”. Gagauz dilindä keçinin erkeenä tekä deerlär. Kaz., türkm., kirg. tür., karaç.-balk., karaim., kumık. teke, üzb. taka, uyg. tekä “козел”; tat., başk. teka, çuv. taka “баран” maanasında kullanılêr. Azerbaycan dilindä bu hayvana erkək keçi dâ deerlär. M.Kaşgarlının sözlüündä hem tekä, hem dâ erkəç forması bulunêr [MK,III,228,I,95]. Bu iki ufak buynuzlu hayvanın yavrusuna olak deerlär. Ufak buynuzlu malı otladan adama çoban deerlär.

İri hem ufak buynuzlu malların durduu erä gagauzlar ahır deerlär.

BAŞKA EV HAYVANNARI

Gagauz dilindä beygircilik termineri eski bir zamandan geler. Beygir aadları yaşına görä, renginä görä diişer. Bu adları M.Guboglunun geniş aaraştırmasında (at, beygir, al, haygır, baytal, kısırak, kuliş, kuli, tay, elik tay, kereci, kerenci) var nasıl bulaysınız [2,222]. Biz bu yazıda salt birkaç beygir aadını aaraştıracez. Annaşıldı gibi, çaadaş gagauz dilindä beygir sözü sık-sık kullanılêr. Beygir sözü kullanılêr ancak Türkiyâ türkçesinde hem gagauz dilindä. Laf fars kökennidir. Gagauz dilinä gelmesi dâ türkçenin yardımınnan olmuş.

At “конь”. Eski anıt taşlarında, bütün türk dillerindä at termini fonetik variantında var (yanaştır: üzb. ot, çuv. ut). Çaadaş gagauz dilindä at sözü kullanılmêr. At sözünä ancak folklor materiallarında rasgeleriz. Ama at sözünün izleri atlı “всадник” adlında kendini gösterer. Fikirimizcä, at sözü gagauz dilindä mutlaka olmuş, dedelerimizin göçeri oldukları zamanlar mutlaka kullanılmıştır. Ona görä dâ atlı termini şindi da gagauz dilindä sık-sık kullanılêr. Gagauzların dedeleri Balkannarda yerleştiktän sora onnar türk dilinin yardımcıylan fars sözü olan beygir sözünü almışlar. Gagauz dilindä bölä bir arhaizma da var: yürük “yarış için beygir”. Bölä beygirlär ancak zengin gagauzlarda olaardı.

Kuli «жеребёнок». Gagauz dilindä kuliş variantı da var. İkisinin dâ maanası bir yıllık beygir. Türkçedä kulun “at yavrusu, eşek yavrusu” sözü kullanılêr

[BTS, 687]. Tay sözü də gagauz dilində “bir yıllık beygir” maanasında kullanılêr. Kuli dâ, tay da fonetik variantlarda bir sıra türk dillerində var.

Alaşa “конь”. Alaşa termini çok interesli sayılêr. Bu söz da artık arhaizmadir. M.Guboglo bu termini al gibi verer (bak yukarı). Gagauz dili aaraştırıcısı dok. G.Gaydarci bu adı alaşa olarak verer. Çuvaş (laşa) hem türkmen (alaşa) dillerində dâ «жебец» annayışında kullanılêr. Bildiimiz gibi, rus dilində olan лошадь sözü dâ bu sözdän yaranmış.

Beygir aadlarının çokluu gösterer, ani beygir aadlarını çoyu türk kökennidir, bununan yanaşı, anêêrız, ani beygirciliin pek eski bir geçmiş var.

Domuz “свинья”. Bildiimiz gibi, gagauzların dini domuz yaanısını inkâr etmeer. Ona görâ gagauzların idikleri yaanların sayısına domuz eti da girer. Domuz sözü bu fonetik formada ancak türkçedâ hem gagauzçada kullanılêr. Azerb., turkm., kîrg. donuz, kaz. donız, üzb. tonız, uyg. tonuz, tat. dungız. Bu sözlân parallel tat., uyg., kîrg. çoçka//çoçko, azerb. çoşka, kaz. şoşka, başk. suska da kullanılêr. Gagauz hem türk dillerindeki domuz sözü metateza olayında düzelmiştir (n//m). Eski Türk sözlüündâ dâ toņuz “дикая свинья, кабан”, hem toņuzçi “охотник на диких свиней” sözleri var. Bu sözün etimologiyası annaşılmaz kalêr, ama onu da deyelim, ani donuz sözündeki ŋ [ng] (saar nun) sesi artık belli eder, ani aaraştırdımız söz türkkölenni.

Gagauz dilində domuzun yavrusuna **goŋi** deerlâr. Taa siirek roman dilli purçel “поросенок” sözü kullanılêr (yanaştır: rum. purçel hep o maanada). Dişi domuza romıncadan alınma olan skrofa (yanaştır: rum. Skroafê) sözü kullanılêr. Erkek domuza gagauz dilində **domuz koçu** deerlâr. Domuzun yaşadı yapıya koçına hem kotara deerlâr. Koçına sözü olmalı koç lafindan geler, - ina-eki sâ bulgar kökennidir. Kotara sa rumın dilindän alınmadır. **Goŋi** – **goŋi** söyleyräk domuzları imââ çaarêrlar. Yaban domuzu “kaban” maanasını verer, neredâ yaban “дикий”.

Meraklı olan gaguzçada bulunan **potmar** termini. Başka türk dillerində bu sözâ rasgelineer. Potmar sözünün etimologiyası karannık kalêr. Buna görâ A.M. Şçerbak yazêr, ani bu termin diil alınma, türkkökennidir “bu sözün türenmesi, forması, onun morfolojiya kısımnarı türk dillerində bulunmaktadır” [3,126]. M. Guboglo bu sözün alınma olduunu düşüner [2,235].

Potmar sözü eski bulgarcada da var. A.V. Şabaşov “Gagauzlar” aadlı kiyadında çuvaşlarda Patmar takma insan aadı gibi kulladını yazêr [4,369]. Bundan bir sonuç çıkêr, ani potmar sözü “protobulgar” elementi var nasıl olsun.

KÜMES KUŞLARI

Tavuk//Tauk “курица”. Çaadaş türk dillerində bu kuş adı bu fonetik variantlarda kullanılêr: tür., üzb. tavuk, azerb. toyug, türkm. tovuk, başk., kaz., tat. tavık, kîrg. tük., uyg. tohu, tuv. kıs dagaa, karaç. balk. tauuk, çuv. tivuk [TLS, 858]. Bu laf eski türk sözlüündâ tagauu//tagug formasında nışannanmıştır [DTS,536]. Togauudan tauk sözü nasıl oluşmasını görelim: g>ğ>y>v>u//ı ses geçitleri türk dillerində var (yanaştır: azerb. yığın>gag. yıvın>gag.yıın “куча”). Tavuk sözündâ v sesinin düşmesi gagauz dilində rastgelineän olaydır: duvar//duar “стена”, tavşam//tauşam “заяц”, avşam//auşam “вечер, вечером”, duvak//duak “вуаль для новобрачной”.

Yımirtaların üstündâ oturan tauaa gagauz dilində kloçka deerlâr. Türkiyâ türkçesinde dâ kuluçka sözünâ rasgeldik [BTS,687]. Bizca bu söz türkçeyâ hem gagauzçaya bulgarcadan geçmiş. Bu sözün yaranma olayı da, bizcâ o duruma düşmüş

tauun çıkartı seslerdän kaynaklanêr. Kısaca desek, düşüneriz ani **kloçka** sözü yamsılama yolunna yaranmış. Buraya Azerbacancada **kırt**//kürt “kvoçka” sözünü eklesek, genä dä göreriz, ani bu söz bir sıra dillerdä (rusçada da (**kvoçka**)) yamsılama yolunna yaranmış. Tauklar hollukta//follukta yımirtlêr.

Horoz “петух”. Tür., azerb., türkm., nog., kum., kaz., karaim. horoz, kirg. koroz, tuv. askar dagaa. Karaç.-balgar dilindä horoza 12 türlü söleerlär: horaz, adaka, guguruk, tauuk erkek h.b. Horoz sözünü “Büyük Türk Sözlüün” tertipleyenneri farsça olduunu yazêrlar [BTS, 482]. Gagauz dilinin valkaneş dialektindä rumıncadan alınmış kokoş sözü kullanılêr. Bizcä, rumıncada bu laf horozun çıkardı sesä görä yaranmış (yamsılma)(bak: karaç. guguruk). Bu iki kuşun yavrusuna gagauz dilindä **piliç** deerlär. Onnarı çaararkan pili-pili sesini kullanêrlar. Türk dilindä piliç taa yımirtlamaa başlamamış genç kuşlara deerlär. Azerb., tür., uyg., türkm., kırgızçada biraz diişik fonetik variantlarda cıvcıv, cücä gibi kullanılêr. Cücä sözü dä, bizcä, yamsılama yolunna yaranmış [yannaştır: gag. guguş “голубь”, karaç.-balkar. guguruk “петух” h.b.]

Kaaz “гусыня”. Gagauz dilindä kaz forması [taa çok valkaneş dialektindä] var. Alt., tür., başk. kaz. nog., üzb. kaz, azerb., türkm., uyg. gaz, tuva, kıs kas, hakas. şor. has. çuv., hur, yakut. haas, karaç.-balk. tişi kaz fonetik varianları kullanılêr. Eski türk yazılarında gaz variantı var [DTS, 438]. Yımirtanın üstündä yatana kaza da “kloçka düştü” deerlär.

Yımirtadan çıkmış kaz yavrusuna gagauz dilindä **bıcı**//**bıdı** deerlär. Onnarı çaararkan bıdı-bıdı, yada bıci-bıcı deerlär.

Ördek “утка”. Bu ev kuşunun aadı başka türk dillerindä bu türlü: azerb. üzb. ördek, tat. ürdäk, kirg. ürdük, bışk. öyräk, kaz. öyräk, yürek, uyg. üdäk [TLS,680], tuva. ödürek., karaç.-balk. bappuş. DTS da ördek forması var [c.363]. Gagauz dilindä bildiniz gibi, alınma olayları çok. Bu kuşa birkaç küüdä, Valkaneştä rumıncadan alınmış **raťa**, erkeenä sä **raťoy** deerlär. Ördäân yavrusuna **uticik**, yada **raťacık** deerlär. Uticik sözü rus dilindän alınma (yanaştır: “utka”). Bu kuşun yavrularını çaararkan “utü-utü” sesi kullanılêr. Bu alınmaların hepsini eni var nasıl esap etmää. Folklor materiallarında bu alınmalara rasgelmeeriz.

Patu “гусь”. Hem kazın, hem ördäân erkeenä gagauz dilindä patu deerlär. Başka türk dillerindä bu maanaylı çıkarmaa deyni kaz sözünün yanına er ya da erkek lafi ekleneer (bak: tuva. er kas «гусак», er ödürek «селезень» karç. – balk. erkek kaz).

Buraa//Kurkan «индюк». Bu kuş XVI asırda Hindistanın batı taraflardan batı devletlerä hem Rusiyaya getirilmiş [3,132]. Bu sözlerin ikisi dä Gagauzça-rusça molodovanca sözlüündä var. Vatanına görä azerbaycanlılar ona hind horozu, türkmennär hind horozı demişlär. Valkaneş dialektindä buura, merkez dialekttä sä kurkan sözleri kullanılêr; erkekliinä görä alt. erkek yamankuş, kirg. erkek körp, hak. irkek indeyka, kumık. erkek görgör, başk., tat. ata kürge nog. ata kükis; tür. kurk, kaz. kürke tauık, karaç. balk. kırım guguruk, üzb., uyg. kurka huroz, çuv. karkka açi [4,26]. Annaşıldı gibi, türk dillerin çoyunda gagauzlarda kullanılan kurkan fonetik variantı var. Düşüneriz, ani kurkan sözü çıkartı sesä görä kurk//görk//gurk morfemindän hem eski an “hayvan” sözündän yaranmıştır. Kurkan sözü rumin dilindä dä hep o maanada kullanılêr. Sık-sık kullanılan **Buura** sözü dä çok meraklı. “Kitabi Dede Korkut” ta bura erkek devä maanasında verilmiştir. Fikirimizcä gagauz dilindä buura sözünün maanası daralmış.

Pipi «индюк». Bu kuşun aadı türk dillerindä bölädir: azerb. hind toyuu, türk hindi, başk. ine kürkya,gaz. kürke tauık, kum.tiii gürgür, tuv. kış kuş, üz. kurka tovuk, h.b. Gagauz dilindä bu kuşun aadı [pipi] fikirimizcä çıkirimizcä çıkartı sesä görä yaranmış. Bu kuşun yavrusuna pipicik deerlär. Yımirtalar üstündä yatan kuşa genä dä kloçka deerlär.

Bölmenin aadından annaşıldı, ani bütün bu ev kuşların yattı erinä kümes deerlär.

Yazımızın materiallarından tutunarak geldiimiz sonuçları açıklaya bileriz:

1. İri buynuzlu hayvannarın aadların hepsi eskitürkçedir. Bütün türk dillerindä dillerindä ufak fonetik diyişikliklerlä kullanıldını göreeriz. İneklerin takma aadlarının arasında sa romın dilinidän alınmalar var. Bu alınmaları sa eni esap etmää olar. İri hem ufak buynuzlu hayvannarın aadlarının arasında romın dilindän alınmalar var. Bu alınmaları eni hesap etmää olar. İri hem ufak buynuzlu hayvannarın aadları çokluu hem öztürkçeli gösterer, ani gagauzlara hayvancılık zanaatı çok eski zamannardan yakınmış.

2. İri hem ufak buynuzlu hayvannarın terminologiyasını domuzculuk terminologiyasınan yannaştırarak göreriz, ani domuzculuk terminologiyası yufka gelişmiş. Terminlerin çoyu alınmadır. Bu terminologiyanın yufka olması açıklêr, ani göçeri yaşayış geçiren gagauzların dedeleri domuzculuklan ancak oturak yaşayışta tanış olmuşlar.

3. Beygir aadların çokluu gösterer, ani beygir aadlarının çoyu türk kökennidir, bununan yanaşı beygirçiliynin çok eski bir geçmişi var. Materiallardan belli olêr, ani gagauzların dedeleri beygircilik zanaatınan çoktan tanışmışlar. Eskimiş at, yürük, alaşa terminleri gösterer, ani gagauzların göçeri yaşamı için beygircilik çok lăazımnıymış.

4. Annaşıldı gibi, gagauz dilindä olan ev kuşlarının aadları büyük bir kısmı öztürkçedir, sözlerin kökleri da çok derinä gider. Öztürkçeylän birerdä alınma terminnär dä kullanılêr. Türk dillerin bir kaçında kuşun erkeeni bildirmek için asker, kişi, er, erkek sözleri kullanılêr.

Var nasıl demäâ, ani kuş aadları çoyu çıkırdıkları seslerä görä kurulmuş.

Bu hayvan aadlarının büyük bir kısmı GRMS ta yoktur. Bu terminlerin kaybelmemesi için, gelecek boylara vermek için, onları toplayıp bir sözlük tertip etmek bizim borcumuzdur.

KULLANILMIŞ KİYATLAR

1. Мошков В.А. Гагаузы бендерского уезда, СПб, 1902.
2. Губогло М. Гагаузская терминология по скотоводству // Тюркская лексикология и лексикография, с. 217-236.
3. Щербак А.М.. Названия домашних и диких животных
4. Шабашов А.В. . Гагаузы, Одесса 2002 .
- BTS – Büyük Türkçe Sözlük, Ankara, 1992.
- DTS – Древнетюркский словарь, Ленинград, 1962.
- GRMS- Gagauzca rusça moldovanca sözlük, Moskva, 1973.
- TLS – Türk Leşçeleri Sözlüyü, Ankara, 1991.

(24)

**AZƏRBAYCAN TOPONİMİYASINDA COĞRAFİ TERMİNLƏR BİR
MƏNBƏ KİMİ (Abşeron regionunun toponimik materialları əsasında)
Mahirə ABBASOVA⁵⁵**

XÜLASƏ

Azərbaycan toponimiyasının ən mühüm qollarından birini oronimlər (relyef quruluşunu əks etdirən coğrafi obyekt adları) təşkil edir. Oronimiyanın yaranmasında terminlər başlıca rol oynayır. Məqalədə Abşeron regionu toponimiyasında xüsusi yer tutan oronimlər və onların yaranmasında iştirak edən ümumişlək və yerli xalq coğrafiya terminlərindən bəhs edilir.

Tədqiqat nəticəsində region oronimiyasında mikrotoponimlərin tərkibində bir sıra yerli xalq coğrafiya terminləri müəyyənləşdirilmiş, (axtarma, dol, yasamal, bənd, çapma, soru, tava, bayır, puzə və s.) onların mənşə və mənası izah edilmişdir. Terminlərin tədqiqi, coğrafi adların etimoloji təhlili zamanı universal tədqiqat metoduna çevrilir. Araşdırmalar göstərir ki, ərazi toponimiyasında coğrafi terminlər əsasında yaranmış oronimlər əksəriyyət təşkil edir. Buna başlıca səbəb, ərazinin təbii coğrafi landşaft xüsusiyyətlərinin oronimiyada daha qabarıq şəkildə əks olunması və Azərbaycan dili, dialekt və şivələrində işlənən sözlərin geniş yer tutmasıdır.

ABSTRACT

The oronyms (the names of geographical objects reflecting the relief structure) constitute one of the basis branches of the Azerbaijan toponymy. The article is dedicated to the oronyms and common used and local popular geographical terms which take part in their creation.

A number of local popular geographical terms in the composition of microtoponyms have been defined and their origins and meanings explained as a result of studies. While etymological analysis of geographical names the study of terms becomes the universal method. The studies show that the oronyms created on the basis of geographical terms make up the majority in territorial toponymy. More expressive reflection of the features of natural geographical landscape of the territory in oronymy and wide utilization of words used in the Azerbaijan language, dialects are the main reason of this matter.

İnsan cəmiyyətinin və dilin yaranması, ətraf mühitin dərk edilməsi, ilk coğrafi anlayışların təzahürü, meydana gəlməsi tarixi çox qədimdir.

İbtidai insanlar bütün su mənbələrinə – dənizə, çaya, gölə, şəlaləyə – «su»; müsbət relyef forması bildirən coğrafi obyektlərə, dağa, zirvəyə, təpəyə, daşa və s. – «dağ» demişlər.

Zaman keçdikcə ətraf mühitin sosial cəhətdən dərk edilməsi prosesi sürətlənmiş, insanlar təbiətə daha çox bələd olmuş, onların coğrafi dünyagörüşü inkişaf etməklə yeni-yeni coğrafi adlar yaranmışdır.

⁵⁵ AMEA Coğrafiya İnstitutu «Xəritəçilik və Coğrafi informasiya» şöbəsi, Bakı/AZƏRBAYCAN.

Toponimika (coğrafi adların tədqiqi) müstəqil bir elm sahəsi kimi (coğrafiya, tarix və dilçilik elmlərinin vəhdətində) formalaşdığına görə, özünəməxsus terminləri də yaranmışdır.

Azərbaycan toponimiyası növlərinə görə (oronimlər, hidronimlər, oykonimlər və s.) və ayrı-ayrı region təbii ərazi, bölgələr üzrə tədqiq edilir.

Bu baxımdan Abşeron regionu toponimiyasının tədqiq olunması Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiq olunan ərazi Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsində yerləşərək Abşeron yarımadasını (Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin, Abşeron və Xızı inzibati rayonlarının ərazisini) Qobustanın şərq, Samur-Dəvəçi ovalığının cənub-şərq hissəsini, Abşeron və Bakı arxipelaqlarını əhatə edir.

Toponim yaradıcılığında fəal iştirak edən ümumişlək coğrafi terminlərlə (relyef forması bildirən- dağ, dərə, təpə, düz və s.; su obyektini adını daşıyan dəniz, çay, göl, bulaq, arx və s.; yaşayış məntəqəsi adını daşıyan şəhər, kənd, oba, binə abad, qışlaq, qazma, məhəllə, qala və s.) birgə mikrotoponimiyada (yaddaşlarda yaşayan çöl tədqiqatı vasitəsilə yerlərdən qeydə alınan və məhəlli xarakter daşıyan) iştirak edən yerli xalq coğrafi terminlərinin üzə çıxarılması böyük elmi dəyər daşıyır.

Azərbaycan coğrafi terminlərin tədqiq edilməsində, Azərbaycan toponimiyasının bir elm sahəsi kimi formalaşmasında akademik B.Ə.Budaqov (1959, 1994) və R.M.Yüzbaşovun (1966) xüsusi xidmətləri vardır.

Azərbaycan coğrafi terminlərinin öyrənilməsində ilk tədqiqat akademik B.Ə.Budaqova məxsusdur. O, 1959-cu ildə «Azərbaycan coğrafi terminlərinin bəzi məsələlərinə dair» yazdığı məqalədə toponimlərin tədqiq edilməsində coğrafi terminlərin rolunun müəyyənləşdirilməsinin vacibliyini göstərmişdir.

Coğrafi terminlərin tədqiq olunmasında R.M.Yüzbaşovun «Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər)» (1966) əsəri Azərbaycan coğrafiya terminlərini əhatə edən ilk qiymətli monoqrafiyadır. Bu kitabda oykonimik, hidronimik və oronimik terminlərin yayılma arealları və mənası aydınlaşdırılmışdır.

Azərbaycan toponimiyasında təsadüf olunan terminlərin mənasını bilmədən toponimik elmi-tədqiqat işləri aparmaq qeyri-mümkündür. Bu əsər Azərbaycan toponimiyası üzrə aparılacaq tədqiqat işləri üçün qiymətli bir mənbədir.

Azərbaycan toponimiyasında iştirak edən terminlərin öyrənilməsində B.Ə.Budaqovun «Türk uluslarının yer yaddaşı» əsəri də (1994) olduqca gərəklidir. Bu əsər türk xalqlarının toponimiyasında iştirak edən və geniş ərazidə yayılan coğrafi terminlərin müəyyənləşdirilməsi və Azərbaycan coğrafi terminləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan oronimiyasına həsr edilmiş ilk bitkin monoqrafiya N.G.Məmmədova məxsusdur. (1999) Əsərdə oronimlərdə daşlaşıb qalmış türk mənşəli sözlərin aşkar edilməsi, toponimik tədqiqatların elmi əhəmiyyətini göstərir.

Bu məqsədlə Abşeron regionu toponimiyasında əsas yer tutan oronimlər və onların tərkibində iştirak edən terminlər tədqiqata cəlb edilmişdir.

Abşeron regionunun oronimiyası sayına görə zəngin olmasada daşdığı informasiya bolluğu baxımından maraqlıdır. Yaddaşlarda yaşayan, xalq dilində işlənən coğrafi terminlərin toplanması və gələcək nəsillərə çatdırılması olduqca gərəklidir.

Sovet toponimisti E.M.Murzayev yazır, toponimik adların yaranmasında coğrafi terminlər böyük əhəmiyyət daşıyır və elə bir ölkə və dil yoxdur ki, orada toponimlər coğrafi terminlərsiz yaransın. (8, 97).

Region ərazisində qeydə alınmış oronimlərin tərkibində müsbət və mənfi relyef formalarını bildirən (dağ, qaya, təpə, daş, düz, qobu, dərə, çala, axtarma, boz, yasamal, soru, bazı, qılinc, dahar, bənd, nov, pıtar, çapma, zirə, ala, məzrə və s.) terminlərlə birgə metafor terminlər də (boyun, boğaz, burun, dil və s.) aşkar edilmişdir.

Oxşadılma yolu ilə bağlı yaranmış (boyun, boğaz, burun, dil, qulaq və s.) terminlər əsas mənalarından tədricən uzaqlaşır və metoforik mənə kəsb edirlər. Bunlardan bir çoxu insan və heyvanların bədən üzvlərinin məcazi mənada adları ilə bağlıdır.

Türk dilli xalqların terminologiyası metaforlarla zəngindir. Qeyd etmək dəyərlidir ki, bədən üzvləri ilə bağlı olan toponimlər təkcə türk dillərində deyil, başqa xalqların dillərində də vardır.

Bədən üzvləri adlarının coğrafi obyektlərə verilməsi həmin obyektlərin xarici forması ilə bağlıdır. İnsanlar coğrafi obyektlərə bədən üzvləri arasındakı oxşarlığı nəzərə almış və onlara bədən üzvlərinin adlarını vermişlər. Dağın ayağı, dağın ətəyi, dağın yaxası, dağın döşü, dağın qaş, dağın beli, dağın başı və s. terminlər belə yaranmışdır. Bu qəbildən yaranmış oronimlər dağın ayrı-ayrı hissələrinin konkret formalarını əks etdirir. Aşağıda metaforik və relyef forması bildirən, məhəlli xarakter daşıyan terminlərin bir qismi haqqında qısaca məlumat veririk.

Ala –«düz», «hamar yer» (Pirməhəmməd alası, Abşeron rayonu Pirəkəşkül kəndi, Hağdalı obasında). Ala çözü Azərbaycan toponimiyasında rəng mənasında (alabəzək, qırmızı, ağ, qara –qarışıq) Alaqaya zirvəsi, Aladaş və s. adlarda geniş yayılmışdır. Tovuz, Qazax dialektlərində «ala»- «alaq otu» mənasında işlənir; (Qızlar bostanının alasını çəkib qurtardılar). Qədim türk sözləri lüğətində ala, alaqlıq- «hamar, düz» mənasında verilmişdir. (4, 33)

Bayıl burnu – (Bakı şəhəri. Səbail rayonu) Bayıl bayır çözüünün təhrif forması, bayır «təpə», «yamac» «dağlıq yer».

Axtarma - palçıq vulkanı Ceyilədağ axtarması, Quzuqıran axtarması Ceyilədağ qəsəbəsi.; Qaradağ axtarması, (Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu, Korgöz qəsəbəsi).

Bazı- Ətraf yerlərə nisbətən hündür zolaq, dik yer, təpə. Qamışlı bazı, (Abşeron rayonu, Qobu qəsəbəsi); Farağat bazısı, (Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu).

Bənd –Süni yolla düzəldilmiş yüksəklik, təpəlik. Bənd altı, Bənd üstü, Kələbənd və s. Buzovna və Pırşaqı qəsəbələrində. (Bakı şəhəri, Əzizbəyov və Sabunçu rayonlarında).

Boz – dağ, təpə; susuz, yovşanlı düzənlik, bitkisiz yer. Boz dərəsi, (Güzdək qəsəbəsi) Bulaq bozu, Dərə bozu, (Hökmalı qəsəbəsi, Abşeron rayonu) boz- dağ (Balaca boz, Böyük boz- (Abşeron rayonu, Pirəkəşkül kəndi.).

Boğaz – keçid. Qaraboğaz düzənliyi (Samur-Dəvəçi düzənliyinin Sumqayıt çayı ilə ayrılan və Abşeron yarımadasına qovuşan hissəsi).

Boyun – dağ aşırımı. Boyun dərəsi (Xızı rayonu, Gərmian kəndi). Boyun sözü həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində aşırım mənasında işlədilir. Vələsli boyun, Böyük boyun və s. (Gədəbəy rayonu).

Burun- Dağın, daşın, qayanın irəli çıxmış hissəsi, irəli çıxan və suya doğru uzanan quru parçası. Daşlı burun- (Qobustan qəsəbəsi); Küləkli burun- (Güzdək qəsəbəsi); Ağburun dağı, (Lökbatan qəsəbəsi), Puta burnu –(Putə qəsəbəsi); (Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu) Köhnə Bilgəh burnu - Bilgəh qəsəbəsi, (Bakı şəhəri, Sabunçu rayonu).

Qılinc – dağ tirəsi. Qılinc qaya – (Qobu qəsəbəsi); Qılinc dağlar (Hökmalı qəsəbəsi); Qaraqılıqc dağı və s. (Abşeron rayonu).

Qulaq – dağ. Bakı qulaqları (Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu), Quzu qulağı (Abşeron rayonu, Novxanı qəsəbəsi).

Dahar- (tat dilində) dağ. az məhsuldar çınqıllı, daşlı yer, dik sahil, qaya yamacı. Qaşqa dahar (Xızı rayonu, Qızılqazma kəndi), Bərk dahar (Bakı şəhəri, Suraxanı rayonu, Əmircan qəsəbəsi).

Dol – dağ yamacının ətəyində hamar yer, dağətəyi düzənlikdə mənfi relyef forması, qədim qobu, çay yatağı. Alt dol, Uzun dol-(Abşeron rayonu, Pirəkəşkül kəndi).

Zirə – aşağı yer, çökək yer. (İran dillərində) Qara zirə (Abşeron rayonu, Xırdalan qəsəbəsi).

Yazı – düzənlik, çöl. Ağ yazı (Abşeron rayonu, Görədil qəsəbəsi).

Yasamal – dağ döşündə maili hamar yer.- Yasamal qayası (Abşeron rayonu, Güzdək qəsəbəsi) Yasamal dərəsi (Bakı şəhəri, Yasamal rayonu).

Kühül, Küül-təbii oyuc, zağa, mağara. Axund kühülü (Sabunçu rayonu, Maştağa qəsəbəsi).

Məzrə – əkin sahəsi. Dədə məzrəsi- (Abşeron rayonu, Xəlilli kənd yeri).

Pıtar- otlaq. Qaşqa pıtar-(Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu), (Abşeron rayonu).

Puzə, pozə- burun (tat dilində.) Daşın, qayanın kəskin şəkildə uzanan irəli çıxan, buruna oxşayan hissəsi. Puza burnu- (Sabunçu rayonu, Bilgəh qəsəbəsi). İran toponimiyasında puzə sözü zirvə, dağ mənasını daşıyır. (10, 274)

Soru- düz yer, düzən. (11, 48) Soru düzü- (Qaradağ rayonu, Çeyildag qəsəbəsi.).

Tava tavalıq- hamar, yastı səthli daşlı yer. Tavaüstü, Alatava-(Bakı şəhəri Yasamal rayonu)

Taxta- dağlıq yerdə düzən sahə, iki dərə arasında düzən yer, düz yer. (İsmayılın taxtası, Nohur taxtası, Xızı rayonu. Gərmian kənd xarabalığı).

Çapma – qaya. Cəlil çapması- (Güzdək qəsəbəsi, Abşeron rayonu) Dağ, Cəlil adlı şəxs tərəfindən çapıldığı üçün, belə adlandırılmışdır.

Çala –çökək yer, əkilmiş yer. Möyləqulu çalası, Nazar çalası (Abşeron rayonu).

Çeyil –xırda daşlıq. Çeyildag qəsəbəsi (Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu). Dialektlərimizdə çeyil, çeyillik sözü sucaqlıq, su sızan torpaq, otlu və sulu yer mənasında işlənir. (1, 463)

Cəm, çəm (gəm)-kiçik çəmən, düzəngah. Qızıl çəm. (Novxanı qəsəbəsi), Səngər cəmi, Göbəkli cəm (Abşeron rayonu, Pirəkəşkül qəsəbəsi).

Bakı şəhəri Yasamal rayonu ərazisində Yasamal dağı, Yasamal dərəsi Yasamal düzü, Yasamal kesidi oronimləri qeydə alınmışdır.

Xalq etimologiyasına görə, vaxtilə yasamal adları ərazidə xüsusi olaraq yasaqlıq (qoruq, müvəqqəti qoruq yeri) mövcud olmuş və orada mal saxlanıldığı üçün «yasamal» adı verilmişdir. B.Ə.Budaqov Yasamal terminini «dağ döşündə yerləşən, çox geniş olmayan, az meyilli sahə» kimi izah edir. (2, 149) R.Yüzbaşovun fikrincə, bunlar əslində bir relyef formasından yaranan, bir-birinə yaxın obyekt adlarıdır. Bu adlardan birinci olaraq Yasamal dərəsi yaranmışdır. O, Şamaxı, Göyçay, Gədəbəy, Şəmkir, Qəbələ, Ağsu rayonlarında işlənən yasamal termininin də «yastı» və «yal» sözlərindən yarandığını güman edir. (5, 65) E.Mehrəliyevin fikrincə, termin «yan tirələri yastı olan quru dərə» mənasındadır. (6, 44)

Fikrimizcə, bu termin Azərbaycan dilində olub, «dağ döşündə yastan, maili hamar yer» mənasındadır. Ağsu rayonu ərazisində də Yasamal qobusu, Yasamal dərəsi, Yasamal çayı mikrotoponimləri qeydə alınmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan coğrafiya terminlərinin ən mühüm mənbələrindən biri toponimiyadır. Nəzərə almaq lazımdır ki, toponimiyada təbii coğrafi reallıq, ərazinin relyef quruluşu və landşaft xüsusiyyətləri oronimiyada daha zəngin əks olunur. Toponimik terminlərin öyrənilməsi coğrafi adların mənasını izah etməyə kömək edir. Abşeron regionu toponimiyasında oronimlərin tədqiqi göstərir ki, onların tərkibində iştirak edən terminlər region ərazisində məskunlaşmış xalqın dili, tarixi, təsərrüfat həyatı, ərazinin landşaft xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
2. Budaqov B.Ə. Azərbaycan coğrafiya terminlərinin bəzi məsələlərinə dair: // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Geologiya-coğrafiya elmləri seriyası. Bakı, 1959, №1, s.149-153.
3. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, Elm, 1994.
4. Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.33.
5. Yüzbaşov R.M. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər). Bakı, Elm, 1966.
6. Mehrəliyev E.Q. Xalq coğrafi terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 1987.
7. Məmmədov N.G. Azərbaycan respublikasının oronimləri. Bakı, 1999.
8. Мурзаев Э.М. Словарь местных географических терминов. М., 1959.
9. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М. 1974.
10. Савина Б.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана. Москва, 1971.
11. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1949.

(25)
**AZAD İQTISADI ZONADA MÜƏSSİSƏLƏRİN MARKETİNG
İNFORMASIYA SİSTEMİ VƏ PROBLEMLƏRİ**
N. S. MIRZƏYEV⁵⁶

XÜLASƏ

AİZ-lərin növ müxtəlifliyinə baxmayaraq onların ən ümumi cəhətləri ondan ibarətdir ki, oraya daşınan və oradan xaricə çıxarılan mallar gömrük rüsumlarından və digər ölkədaxili vergilərdən ya tamamilə azad olur, ya da müəyyən güzəştli şərtlərlə vergilər ödəyir. Top-menecerlər müəssisənin marketing məqsədlərini müəyyən etmək və müvafiq tapşırıq və planların formalaşdırılması üçün MİS-i istifadə edirlər. Eyni zamanda başqa sahələrə keçid və digər müəssisələrin əldə olunması ilə bağlı strateji qərarların qəbulunda MİS-dən istifadə edirlər. AİZ-də yerləşən müəssisələrin həcmindən asılı olmayaraq onların marketing informasiya sistemini yaratmaq vacib şərtlərdəndir. Belə ki, müəssisənin həyatında MİS mühüm rol oynamaqla onun həyat dövrünü, rəqabət qabiliyyətliliyini artırır və yeni bazarların əldə olunmasında böyük rol oynayır.

Müasir dünya iqtisadiyyatının açıq iqtisadiyyat prinsiplərinə əsaslanan təsərrüfat strukturlarından ən geniş yayılan fəaliyyət istiqamətlərindən biri də azad iqtisadi zonlardır (AİZ).

AİZ-lərin növ müxtəlifliyinə baxmayaraq onların ən ümumi cəhətləri ondan ibarətdir ki, oraya daşınan və oradan xaricə çıxarılan mallar gömrük rüsumlarından və digər ölkədaxili vergilərdən ya tamamilə azad olur, ya da müəyyən güzəştli şərtlərlə vergilər ödəyir. Eyni zamanda buraya xarici kapital cəlb olunur və dünya bazarları ilə sıx əlaqə yaradılır.

AİZ-lərdə fəaliyyət göstərən istər iri müəssisələr, istərsə də orta və kiçik müəssisələr arasında daimi rəqabət mövcuddur. Lakin təcrübə göstərir ki, iri və güclü transmilli şirkətlər AİZ-in imtiyazlarını və güzəştlərini heç də ehtiyac duymurlar. Kiçik firmalar isə tez-tez dəyişən şəraitə daha həssas olur və bu ölkələrin daxili bazarlarının yeni növ tələbatını ödəmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Müasir Elmi Texniki Tərəqqi AİZ-də yerləşən müəssisələrin həyatında informasiyanın və kompyuter texnologiyasının əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Burada yerləşən müəssisələrin fəaliyyəti informasiyanı və kompyuter texnologiyasını dərinlən öyrənmədən mümkün deyildir. Belə ki, göstərilən amillər əmək məhsuldarlığına, yeni texnologiyaların tətbiqinə, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinə böyük təsir göstərir.

Müasir dünya iqtisadiyyatının dinamik inkişafı şəraitində AİZ-də yerləşən müəssisənin sabit və səmərəli fəaliyyət göstərməsi istiqamətində onun informasiya təminatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiya təminatının çevik, səmərəli və eyni zamanda sistemli olması müəssisənin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

AİZ-də yerləşən müəssisənin informasiya sisteminin əsas struktur bölmələrindən biri də marketingin informasiya sistemidir. Marketingin informasiya sistemi (MİS)-marketingin spesifik sahələrində idarəetmə qərarlarının həyata

⁵⁶ Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran/AZƏRBAYCAN.

keçirilməsi istiqamətində informasiyanın toplanması,təhlili,saxlanması və istifadəsi sistemidir.

MİS müəssisənin ümumi informasiya sisteminin bir hissəsi olmaqla,eyni zamanda mühüm idarəetmə alətidir.Onun yaradılması məqsədi-idarəetmə qərarlarını qəbul etmək üçün konfort informasiya mühitinin təmin edilməsidir. MİS əsasında müştərilər və rəqiblər haqqında müxtəlif təfəssilatlı məlumatlar toplamaq,bazarın konyukturası və inkişaf tendensiyasıları,onun həcmi,potensialı,seqmentləri və s haqqında informasiya əldə etmək mümkündür

MİS-in səmərəlilik dərəcəsi əsasən onun idarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı istifadəsindən asılıdır.Ənənəvi olaraq MİS aşağıdakılar üçün nəzərdə tutulur:

- Müəssisənin top-menecerləri üçün;
- Biznes-vahid menecerlər üçün(qız müəssisələrdə);
- Xidmət sahələri mütəxəssisləri və menecerləri üçün.

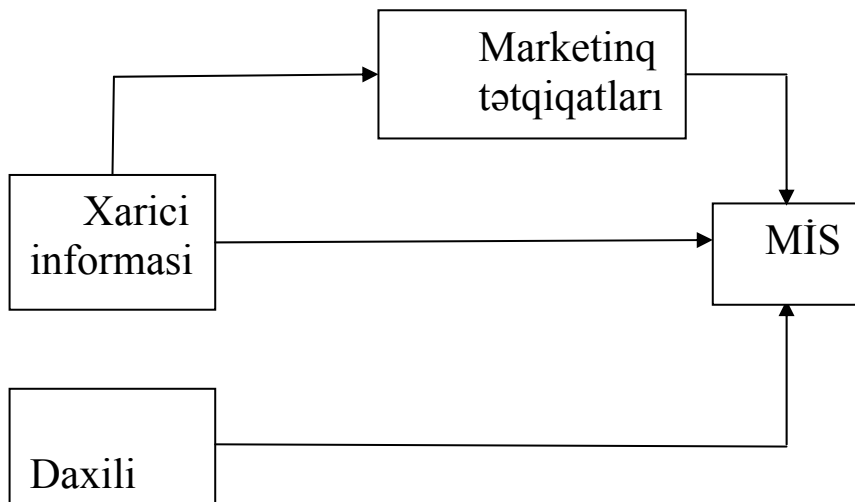
Top-menecerlər müəssisənin marketing məqsədlərini müəyyən etmək və müvafiq tapşırıq və planların formalaşdırılması üçün MİS-i istifadə edirlər.Eyni zamanda başqa sahələrə keçid və digər müəssisələrin əldə olunması ilə bağlı strateji qərarların qəbulunda MİS-dən istifadə edirlər.

Əməliyyat menecerləri bu sistemi müəyyən funksional sfera və ya biznes-vahidlərin iqtisadi siyasətinin formalaşdırılmasında tətbiq edirlər.

MİS-in informasiya mənbəyi daxili və xarici informasiyalardan ibarətdir.

Şəkil 1.

MİS-in informasiya mənbələri

Xarici informasiyalar iki yerə ayrılır:

1. Müəssisənin marağına səbəb ola bilən,kimsə tərəfindən verilən informasiya-**bu 2-ci dərəcəli informasiyadır**;
2. Marketing tədqiqatları zamanı yığılan informasiyalar,bazarın müşahidə edilməsi-**bu 1-ci dərəcəli informasiyadır**.

Xarici informasiya göstəricilərinin məcmusu müştərilər, rəqiblər, ticarət agentləri, marketing və reklam agentlikləri, makromühitin əsas faktorları və s. barədə informasiyaları özündə birləşdirir.

Burada əsas məsələ təhlilin nəticələrinin yığılma forması, yəni toplanması və qeydiyyatla salınmasıdır. Marketing amillərinin təhlilinin nəticələri (PEST-təhlil) aşağıda göstərilən formada rəsmiləşdirilir.

Cədvəl 1.

Makromühit amillərinin təhlilinin nəticələri

Amil	Təzahürü	Təzahür etmə vaxtı	Müəssisənin reaksiyası

Belə informasiyaların toplanmasında şirkətin və ya müəssisənin bütün menecerləri iştirak etməlidir.

Daxili informasiyanın əsas mənbəyi mühasibat hesablarıdır. Onun təhlili əsasında müxtəlif hesabat dövrlərində (il, rüb, ay və s.) müəssisənin məhsul satışının dinamikasını, alıcılar qrupunu, satış regionallarını müəyyən etmək olar. Bunun üçün qiymətlər və güzəştlər, anbarlarda olan məhsul ehtiyatları, müştərilərin şikayətləri barədə informasiyaları toplamaq və təhlil etmək vacibdir.

MİS-in yaradılması informasiyanın toplanması, saxlanması, təhlili və ehtiyacı olanlara ötürülməsi, həmçinin lazımsız informasiyaların ləğv edilməsi prosedurlarının təyin edilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamətdə həlli çox vacib olan bir sıra problemlər mövcuddur. MİS-in formalaşdırılması texniki (kompyuterlər, əlaqə və informasiyaların ötürülməsi yolları), kadr (göstəricilər bazası üzrə mütəxəssislər və başqaları) və informasiyanın ötürülməsi ilə bağlı problemlərin həllini tələb edir. Informasiyaların toplanması metodları və vasitələri əsasən marketingin büdcəsindən, müəssisənin işçi heyətinin marketing informasiyası ilə işləmə təcrübəsindən menecerlər tərəfindən qoyulan tələblərdən asılıdır.

Ümumiyyətlə MİS-in yaradılması və fəaliyyəti istiqamətində aşağıdakı problemləri göstərmək olar:

1. **Təşkilati:** müəssisədə bu sistemin müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərəcəyinə kim cavabdehlik daşıyır, lazımi formada informasiyanın müntəzəmliyinin və müəssisənin heyəti tərəfindən digər informasiyaların ötürülməsinin necə təmin olunmasını nəzərdə tutur;

2. **Prosedur:** bazarın inkişaf dinamikasını müəyyən edən keyfiyyətli informasiya ilə necə işləmək və informasiyanın səhih və etibarlılığını necə qiymətləndirməyi nəzərdə tutur;

3. **Kommunikativ:** Menecerlərin MİS-in yaradılmasında iştirakının təmin edilməsi, sonra isə informasiyanın idarəetmə qərarlarının qəbulunda istifadəsini nəzərdə tutur.

Digər bir problem, menecerlərin ixtisas dərəcəsinin aşağı olması və informasiyaların zəif işləməsinin nəticəsi olan **informasiya filtri** və ya **süzgəcidir**.

Informasiya filtri situasiyalar və faktorlardır ki, onların təsiri nəticəsində informasiya təhrif olunur, itir və ya nəzərdən qaçır.

Prinsipcə informasiya filtrini tamamilə aradan qaldırmaq,yox etmək mümkün deyil,amma onun təsirini ixtisaslı menecerlərin hazırlanması,onların MİS-in layihələndirilməsində iştirakı və s hesabına azaltmaq mümkündür.

Məlum olur ki,müəssisənin MİS,onun müştərilərlə əlaqəsini möhkəmləndirir,beləki vacib informasiyaların müxtəlifliyi,ticarət agentlərinin mövcud və perspektiv müştərilərlə qarşılıqlı işgüzar əlaqəsini stimullaşdırır.

Beləliklə,AİZ-də yerləşən müəssisələrin həcmindən asılı olmayaraq onların marketinq informasiya sistemini yaratmaq vacib şərtlərdəndir.Belə ki,müəssisənin həyatında MİS mühüm rol oynamaqla onun həyat dövrünü,rəqabət qabiliyyətliyini artırır və yeni bazarların əldə olunmasında böyük rol oynayır.

"TÜRK BİRLİĞİ PROJESİ"

Türk demek, dil demektir. Milliyetin çok bariz vasıflarından birisi dildir. Türk milliyetindenim diyen insanlar, her şeyden önce mutlaka Türkçe konuşmalıdırlar. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz. M.Kemal Atatürk Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki : “ Bugün Sovyetler birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağına kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya – Macaristan parçalanabilir, ufanalabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuz idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir, kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak Dil bir köprüdür... inanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (soydaş Türk kardeşlerimizin) bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli.” “ Türk birliği'nin bir gün hakikat olacağına inancım vardır. Ben görmesem bile gözlerime dünyaya onun rüyaları içinde kapayacağım. TÜRK Birliği'ne inanıyorum. Onu görüyorum. Yarının tarihi yeni fasıllarına TÜRK birliği ile açacak. Dünya sükununu bu fasıllar içinde bulacaktır. Türklüğün varlığı bu köhne aleme yeni ufuklar açacak. Güneş ne demek, ufuk ne demek o zaman görülecek. Hayatta yegane varlığım ve servetim Türk olarak doğmamdır.

Kitap isteme: Elnur Hasan MİKAİL, e-posta: emikail@turansam.org

**Uluslararası 1. Büyük
Turan (Türk Dünyası)
Kurultayı**

15-22 Mart 2011 Ankara - Türkiye

Ayrıntılı Bilgi İçin: www.turansam.org

İrtibat: Dr. Elnur Hasan Mikail Tel: +90 531 812 13 61
E-mail: emikail@turansam.org Belgegeçer / Faks: +90 332 241 35 39